

АҲРОР МУХТОРОВ

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

АСРҲОИ XIV-XIX

Китоби дарсӣ
барои синфи

8

*Мушовараи Вазорати маорифи
Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия намудааст*

Душанбе 2009

ББК 63.3 (2 тоҷик) Я72+74.263.1

М – 91

Аҳрор Мухторов

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК (АСРҲОИ XIV-XIX). Китоби дарсӣ барои синфи 8 мактабҳои таҳсилоти умумӣ. ҶДММ «Офсет», Душанбе - 2009, 168 сах.

Муқарриз: доктори илми таърих, профессори
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Р. Набиева

Ҷадвали истифодаи иҷоравии китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол

Муаллимони мӯҳтарам!

Ҳоҳишмандем фикру мулоҳизаҳои худро оид ба мазмун
китоби мазкур ба нишони 734024, ш. Душанбе, кӯчаи Айни
45, Пажӯҳишгоҳи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ирсол
намоед.

ISBN: 978-99947-62-14-9

© ҶДММ «Офсет», 2009

ПЕШГУФТОР

Илми таърих ҷаҳонбинии хонандагонро васеъ мегардонад, равишҳои душвори иҷтимоӣ-иқтисодиро, ки дар ҷаҳони мураккаб ва ноороми имрӯза ба амал меоянд, барои онҳо фаҳмотар месозад, ҳисси ватандӯстиро тарбия менамояд. Таърихро надониста, фарди фаъолу бофарҳанг будан имконнопазир аст.

**Дониши таърих ба-д-он мухтасар,
К-аз ҳама ин илм бувад муътабар.**

Китоби дарсии мазкур таърихи халқи тоҷикро аз нимаи дуюми асри XIV то миёнаҳои асри XIX фаро мегирад. Ҳар як фасли китоб дар асоси сарчашмаҳои хаттӣ ва адабиёти мавҷуда навишта шудааст.

Сарнавишти халқи тоҷик бо сарнавишти халқҳои Осиёи Миёна ва мамлакатҳои ҳамсоя, махсусан таърихи ду халқи бародар – тоҷикон ва ўзбекҳо алоқаи зич дорад, таърихи онҳо ба ҳамдигар бисёр наздик буда, аксар вақт дар як сарзамин ба вуқӯъ омадааст.

Китоби мазкур дар бораи муборизаи қаҳрамононаи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна бо аҷнабиёни истилогар ва синфҳои истисморгар нақл мекунад.

Мо кӯшиш кардем, ки ба қадри имкон саргузашт ва амалиёти амирони Бухоро, хонҳои Хўқанд, беку ҳокимҳои вилоятҳои алоҳидаро дарҷ намоем. Дар китобҳои дарсии то ҳол чопшуда ин мавзӯро муаллифони дахл накардаанд. Ҳол он ки амалиёти ҳар як арбоби давлат як пораи таърихи халқ мебошад.

Ба ғайр аз ин, дар ин китоб арбобони забардасти таърих ва маданият низ номбар шудаанд.

Китоби мазкур танҳо санадҳои асосии таърихро фаро гирифтааст.

Баъд аз истилои Осиёи Миёна аз тарафи Русия таърихи халқи тоҷик ба ду маҷро ҷараён ёфт. Нохияҳои шимолии Тоҷикистони кунунӣ (Хучанд, Ёротеппа, Конибодом, Исфара, Ашт, Панҷакент ва болооби Зарафшон) дар ҳайати генерал-губернатории Туркистон дохил шуда, чун мустамликаи ҳукумати подшоҳии рус тараққӣ ёфтанд.

Нохияҳои марказӣ, ҷанубӣ ва кӯхистони Тоҷикистон (Ҳисор, вилоятҳои Хатлону Бадахшон) дар ҳайати аморати Бухоро монда, пешравию ҳоҷагӣ ва ҳаёти маданияти онҳо бо роҳи ба худ хос пеш рафт. Фарқияти байни ду давлати сохташ аз ҳамдигар фарқкунанда дар таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна нақши худро гузоштааст. Бинобар ин дар китоб ба ҳар кадоми ин давлатҳо бобҳои алоҳида бахшида шудааст.

Дар охири бобҳо чанд порча матн аз манбаъҳои таърихӣ илова гардидаанд, ки онҳо доираи тафаккури хонандаро васеъ намуда, ба кори мушқили омӯзгорон кӯмак хоҳанд кард.

Саволу манбаъҳои дар китоб дарҷгардида барои талабагон ва муаллимон ҳатмӣ нестанд ва ҳар омӯзгор барои гузоштани саволҳои тоза соҳибхитӣ аст.

Китоби мазкур бори аввал ба чунин ҳаҷм пешкаши хонандагон ва омӯзгорон мешавад. Муаллиф умед дорад, ки муаллимони соҳибтаҷрибаи мактабҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оиди китоби мазкур фикру ақидаҳои худро изҳор мекунанд. Дар навбати худ, мо кӯшиш мекунем, ки онҳоро дар ҷопи ояндаи китоб ба инобат гирем.

БОБИ I

ТЕМУРИЁН

§1. ТОЧИКОН ДАР ЗАМОНИ ҲУКМРОНИИ ТЕМУРИЁН. МОВАРОУННАХРУ ХУРОСОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIV

Мухолифати байниҳамдигарии хонҳои муғул. Дар солҳои панҷоҳуми асри XIV Давлати Чағатой ба 30 адад мулки ҷудоғона тақсим гардида буд. Қисме аз ин мулкҳо дар итоати феодалони бодиянишин буданд. Масалан, Хучанд ба ҳокимияти Боязиди Ҷолоир итоат мекард. Мулкҳои дигарро феодалони маҳаллии ашроф ва дин идора мекарданд. Дар Бухоро садрҳо, дар Хатлон авлоди хонадони Кайхусрав, дар Бадахшон шоҳҳои маҳаллӣ, дар Тирмиз сайдҳо ҳукмронӣ мекарданд. Хонҳои муғул охишта-охишта батадриҷ дини исломро қабул карда дар атрофи худ уламои динӣ ва тоҷиронро ҷамъ оварда ният доштанд ба ҳокимият сиёсати дар як марказ муттаҳид буданро ворид намоянд. Чунин амал дар навбати аввал норозигии пешвоёни қабилаҳои муғул ва охириҳо туркро ба вучуд овард. Ба ҳамин сабаб буд, ки дар охириҳои асри XV дар улуси Чағатой, яъне Мовароуннаҳр муборизаи ҳеле пуршиддати байни хонҳо ва ашрофони қабилаҳои туркӣ оғоз гардид. Дар натиҷаи чунин муборизаҳо нерӯи пешвоёни қабилаҳо афзуда қувваи ҳокимияти хонӣ ҳеле заиф шуд.

Дар чунин як вазъияти ҳеле печида ва ҳассос дар ҳаёти сиёсии кишвар писари беки қабилаи барлос – Темур пайдо мешавад. Қабилаи барлосҳо дар ибтидои асри XIV дар заминҳои води Кашқадарё дар баробари зиндагии бодиянишинӣ-биёбонгардӣ (кӯчманчӣ) ҳаёти муқимӣ низ

доштанг ва тадричан забону расму ойини мардуми тоҷикро қабул карда буданд.

Амир Темур. Темур соли 1336 дар деҳаи Хочаилғор 13 километри Шаҳрисабз аз оилаи беки муғулнаҷод таваллуд ёфтааст. Дар аввалҳои рӯи сахнаи сиёсат омаданааш ҳамчун сардори дастаи раҳзанон ном бароварда буд. Темур хангоми ба муқобили Чағатойҳои Мовароуннаҳр ҳуҷум овардани хони Мугулистон Туғлуқ-Темур ба ӯ ёрӣ мерасонад ва барои ин хизматаш аз тарафи муғулҳо ҳокими вилояти Кеш (Қашқадарёи ҳозира) таъин мешавад. Темур борҳо ба собиқ ҳуҷаинони худ ҳокимони ин ё он вилоят хиёнат карда буд; гоҳ ба тарғабдории онҳо сар мебардошту гоҳ муқобили онҳо мубориза мебард. Дар айни замон зираку маккор ҳам буд, дар ин муддат даҳ сол бо маҳорату кордониву далерӣ ҳамқабилаҳои худ барлосҳоро дар атрофи худ муттаҳид менамуд. Темур дар ин навбат ба ҳокими Мовароуннаҳр Илҷсхӯча – писари Туғлуқ Темур хиёнат намуда, бо амири Балх Ҳусайн иттифоқ баст ва ба хоҳари ӯ хонадор шуд. Амир Ҳусайн ва Темур ба муқобили Туғлуқ-Темур мубориза сар карданд, вале дар ҷанг шикаст хӯрда маҷбур гаштанд, ки Осиёи Миёнаро гузошта ба Сиёстон фирор намоянд. Соли 1362 дар яке аз ҷангҳои гораггарона дар ҳаволии Сиёстон Темур аз дасту пояш ярадор шуда тамоми умр ланг монд. Минбаъд ӯро бештар ба унвони Темури Ланг номгир мекарданд. Соли 1364 амир Ҳусайн ва Темур Мовароуннаҳрро аз тахти тасарруфи хони Мугулистон берун оварда, худ ҳукмрони ин сарзамин гардиданд. Халқ ҳарду амирро ва хусусан Ҳусайнро, ки ба золимӣ ном бароварда буд, бад медид. Ҳусайн хангоми шунидани арзу доду хоҳиши мардуми Самарқанд дар даст шашпарӣ оҳанинро дошта меистод. Аксари вақт ба ҷойи ба доди қорафтадагон расидан ӯ ба онҳо дарафтада бераҳмона онҳоро лату кӯб мекард. Пас аз ҷанде Илҷсхӯча – писари Туғлуқ-Темур бо мақсади дубора ба тахти тасарруфи худ

даровардани Мовароуннаҳр ба муқобили Ҳусайн ва Темур лашкар кашид.

Дар баҳори соли 1365 амир Ҳусайн ва Темур лашкари фаровон чамъ намуда дар сохили дарёи Чирчиқ байни Чиноз ва Тошканд бо сипоҳи душман рӯбарӯ шуданд. Ин ҳарб дар таърих бо номи «Чанги лой» («Чанги гилӣ») машҳур аст, зеро ҳангоми чанг борони сел борида ҳама чоро лой карда буд ва аспҳо дар лойу об ғӯтида аз по меафтоданд.

Дар ин чанг Темур ва Ҳусайн шикаст хӯрда Самарқанду Шаҳрисабزو бесоҳиб гузошта ба Балх гурехтанд. Лашкари Илёсхӯча мардуми атрофу акнофро талаю тороч намуда ба сӯи Самарқанд равон шуданд. Мутаассифона, дар Самарқанд қувваи ҳарбие намонда буд, зеро Темур ва Ҳусайн лашкари боқимондари низ бо худ бурда буданд.

?	САВОЛУ СУПОРИШҲО	!
<p><i>1. Оид ба шиддатёбии муборизаи байни хонҳои мугул дар Мовароуннаҳру Хуросон чӣҳо медонед?</i></p> <p><i>2. Темур кӣ буд ва бо кадом сабабҳо ва имкониятҳо ба сари ҳокимият омад?</i></p> <p><i>3. Дар бораи муносибатҳои Темури Ланг ва амир Ҳусайн нақл кунед.</i></p>		

§2. ҶУНБИШИ «САРБАРДОРОН» ВА МУБОРИЗАИ ОНҲО БАР ЗИДДИ МУҒУЛҲО

Ҳаракати «Сарбадорон». Хабарӣ ба сӯи Самарқанд ҳаракат кардани лашкари гонатгари мугулон - Илёсхӯча мардуми Самарқандро хеле ба таҳлукаву ташвиш андохта буд. Қалъаҳои истехкомӣ ва деворҳои муҳофизативу дарвозаҳои шаҳрро ханӯз Чингизхон дар юришҳои авваллаш аз байн бурда буд. Ҳамчунин баъди шикасти Темури Ҳусайн дар шаҳр на силоҳ монда буду на сарбозе.

Дар чунин як вақти ноумедӣ, лаҳзаҳои печидаву пурҳаросу бим мардуми заҳматкаш ташаббуси муҳофизат

шаҳрро ба ӯҳдаи худ гирифтанд. Мардум барои машвараву маслиҳат дар масҷиди ҷомеъ ҷамъ омада буданд ва аз вачҳи ҳамлаи муғулон ба шаҳрашон ва андешидани ҷорae барои пешгирии ин қатлу ғорат баҳс мекарданд ва ба хулосаи мушаххасе омада наметавонистанд.

Дар ин ҳангом Мавлонозода ном яке аз шогирдони мадраса, ки шамшереро ҳамоил овехта буд, ба минбар баромада чунин арз кард: «Фавҷи беҳисоби лашкари мугул, ки барои ғорат намудани мол ва ашёи мардум ба ин мамлакат фуру рехтааст, ба шаҳр наздик мешавад. Ҳукуматдори мо, ки бо унвони бочу хироч аз ҳар як сар нуфус маблағи зиёдеро ситонида, мувофики майли худ ҳарч менамуд, дар баробари падидор шудани душмани мо, мусулмононро партофта, аз кофирон гурехт ва ҷони худро халос кард. Акнун мардуми Самарқанд ба ивази ҷони худ ҳар андозае хунбаҳо диҳанд ҳам, аз душман раҳой намеёбанд. Ҳоло кист, ки меҳодад вазифаи мудофия намудани аҳолии шаҳрро қабул карда, дар ҳузури бузургон ва мардуми авом ин масъулиятро ба ӯҳда бигирад? Мо дар пеши чунин шахс сари таъзим фуруд оварда, ба иҷро намудани вазифаҳои худ машғул хоҳем шуд».

Аъёну ашроф ва мардуми одӣ ҳомӯш меистоданд ва ҳеҷ кас ҷуръати ба дӯш гирифтани масъулияти бузургу душворро намекард.

Сипас Мавлонозода дубора арз кард, ки ин вазифаи муқаддасу мушкикро ба ӯҳда мегирад, агар мардум ўро дастгирӣ кунад. Мувофики навиштаи таърихнигорон беш аз 10 ҳазор нафар барои ба ӯ ҳамроҳӣ кардан савганд ёд карданд. Дар ташкил ва роҳбарӣ ба мудофияи шаҳр ба Мавлонозода боз ду нафари дигар Абӯбакр Калавии Наддоф (косиби пахтакаш) ва Мавлоно Хурдаки Бухорой (тирандози моҳир) низ ширкат карданд. Дар давоми се шабонарӯз ин се нафар шахси ҷасур шаҳрро ба мудофия омода намуданд.

Тавре ки қаблан зикр намуда будем шаҳр на девори муҳофизатӣ дошту на дарвозаю қалъа. Пас шаҳрро ба қитъаҳо тақсим карда ғайр аз кӯчаи марказӣ дигар кӯчаҳоро сарбаста намуданд. Дар ду тарафи кӯча сангарҳо сохта камонварони бисёро дар паси сангарҳо ҷой доданд. Аҳоли хоб надошт ва ҳамагӣ қитъаҳои хешро муҳофизат менамуданд.

Муғулон аз ғурехтани амир Ҳусайн ва Темур хабардор буданд ва бовар доштанд, ки шаҳр тамоман бемудофия мондааст. Бинобар, ин ҳамин ки муғулҳо ба шаҳр расиданд, бидуни эҳтиёт ба хиёбони марказӣ, ки кушода буд, ворид гардиданд. Дар охири хиёбон Мавлонозода бо дастаи тирандозони худ муғулро интизор буд. Ҳангоме, ки муғулҳо ба ҷойи камингирифтаи Мавлонозода расиданд, ба тамоми сангарҳо ишора рафт, ки ҳучум намоянд. Муғулҳо зери борони тире санги фалакмон монда қисмашон кушта ва қисме захмӣ шуда маҷбур шуданд ақибнишинӣ кунанд.

Рӯзи дуюм муғулон дубора ба Самарқанд ҳамла намуданд, вале боз ҳам муваффақ нашуданд. Оқибат муғулҳо барои муҳосираи давомдор дар атрофи шаҳр маскан гирифтанд. Вале дере нагузашта дар лашкари муғулҳо бемории тоун (чума) ба амал омада аз чор се ҳиссаи сарбозони муғул бе асп монданд ва маҷбур шуданд, пас гарданд. Ҳамин тавр муғулон аввал Самарқанду ҳаволии он ва минбаъд Мовароуннаҳро тарк карданд.

Ин ҷунбиши косибону тоҷирон, ҳунармандону аҳолии одии Самарқанд дар таърих ба номи «Ҷунбиши сарбадорон» машҳур гардид. Вожаи «сарбадор» андаке пештар (дар солҳои 1336 - 1337) ба муносибати шӯрише, ки дар Сабзавор ном маҳали Хуросон ба муқобили муғулон ва феодалони маҳал сар зада буд, пайдо шудааст. Мазмуни ин истилоҳ аз шиори шӯришчиён баромадааст, ки гуфтаанд: «Назар ба он ки аз тарс ҳалок шавем, беҳтар аст сари худро ба дор бинем». «Сарбадор» калимаи таркибӣ

буда аз «сар», пешоянди «ба» ва «дор» таркиб ёфтааст.

Сарбадорон манфиатҳои ҳунармандон ва табақаҳои поёнии аҳолии шаҳро ҳимоя мекарданд. Бинобар ин тамоми амалу иқдоми онҳо муҳолифи манфиатҳои аён ва ашрофи шаҳри Самарқанд буд.

«Сарбадорон» ва Амир Ҳусайну Темур. Хабарӣ ғалабаи сарбадорон ва фирори хони муғул Илёсхоҷа аз Мовароуннаҳр зуд ба Темуру Ҳусайн, ки дар он тарафи дарёи Ому-дар вилояти Балх буданд, расид. Сарварони ҷунбиши сарбадорон бо нияти барқарор кардани равобит ва ба мувофиқа расидан бо амир Темуру Ҳусейн ба Балх ҷопар фиристоданд. Амирон дар Бағлон воҳӯрда нақшаи амали ояндаро тарҳ карданд; тасмим гирифтанд, ки дар авали баҳор сӯи Самарқанд ҳаракат карда онро аз «гунаҳгорон» пок намоянд, вале набояд ба муборизаи ошкоро даст зад. Зеро бо онҳое, ки дар мубориза бо хони муғули қудратманд ғолиб омада буданд, муборизаи рӯирост оғоз кардан имконнопазир аст, биноан роҳи макру ҳиларо бояд пеш гирифт. Бинобар ин барои дар ғафлат монондани мудофиакунандагони шаҳр ба унвои роҳбаронашон номаи табриқӣ навишта бо ҳилъат, камарбанд, шамшер ва шаҳодатнома барои идораи шаҳри Самарқанд ба онҳо фиристоданд. Ҳамчунин ҳамроҳи элчиҳо намояндагони махсуси худро низ равон карданд, то ба шаҳр дохил шуда, барои забт намудани Самарқанд заминаи мусоид омода намоянд. Ҷосусони амир Ҳусайну Темур байни ақшори гуногуни ҷомеаи шаҳр ғаёлият намуда оқибат байни аҳолии шаҳр тухми муҳолифат коштанд.

Дар аввалҳои баҳори соли 1366 амир Ҳусайн ва Темур бо лашкари худ ба ҳаволии шаҳри Самарқанд расида ба сарварони сарбадорон мактубе навиштанд: «Мо ба шумо бовар дорем ва бо шумо бехтар аз дигар ҳукмронон рафтор хоҳем кард». Роҳбарони сарбадорон бо ин найранги амирон фирефта шуда ба лашкаргоҳи онон

равона гардиданд. Ҳамин ки ба лашкаргоҳ расиданд сарбозони амирон ҳамаро дастгир намуда ба гайри Мавлонозода, ки ўро амир Темур химоят кард, дигаронро ваҳшиёна ба қатл расонданд.

Ҳамин тавр ҳаракати сарбадорони шаҳри Самарқанд бераҳмона фурӯ нишонда шуд ва амир Ҳусайну Темур дубора ҳукмрони шаҳри Самарқанд шуданд.

Вале бо вучуди барқарор гардидани ҳокимияти Темур ҳар бор, ки ў аз ҳар дуртар сафар мекард, аҳолии Самарқанд шӯриш мебардоштанд. Чунин шӯришҳо дар давоми ҳаждаҳ сол (1370 - 1388) нӯҳ маротиба сар заданд, ки аз мардонагии ин мардум барои дифо аз озодии хеш гувоҳ медиҳанд.

Пас аз ба даст даровардани Самарқанд ва комилан шикаст хӯрдани сарбадорон муборизаи байни амир Ҳусайн ва Темур оғоз гардид. Темур дар Самарқанд махфиёна табаддулот карда, соли 1330 Ҳусайнро ба қатл расонд ва худ амири саросари Мовароуннаҳр гардид. Темур аз авлоди Чингизхон набуд ва баъди ба тамоми Мовароуннаҳр соҳиб гардидан ҳам унвони хониро напазируфт. Темур пойтахтро ба Самарқанд кӯчонда атрофи онро дубора девор гирифт (Девори авваларо Чингизхон соли 1220 комилан аз байн бурда буд). Ў ҳамин тавр гирди шаҳрҳои Бухорову Қарширо низ ба девори муҳофизатӣ ихота кард ва бо ин амалаш дили сокинони ин шаҳрҳоро низ ба худ нарму гарм намуд. Ба мардуми бумӣ ҷиҳати обод намудани шаҳру деҳоташон ва киштукори заминҳо баъзе имтиёзҳо дод. Вай ҳамчунин аз қабилаҳои ба худ наздики чағатой, хусусан аз барлосҳо гвардияи бозътимоде таъсис дод. Ба барлосҳо ва мачмӯан ба қабилаи чағатойӣ ҳар гуна имтиёзҳо бахшид. Ҳамчунин ба рӯхониён сабукиҳо дода онҳоро низ ба худ моил мекунад.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Сабабҳои ба вучуд омадани ҳаракати «Сарбадорон»-ро номбар карда метавонед?

2. Чаро «Сарбадорон»-ро оммаи халқи Самарқанд дастгирӣ кард?
3. Андешаҳои «Сарбадорон» аз чиҳо иборат буданд?
4. Дар бораи муносибатҳои «Сарбадорон» бо амир Ҳусайну Темур ва оқибати ин муносибатҳо нақл кунед.

§3. ЗАБТКОРИҲОИ ТЕМУР ВА ИМПЕРИЯИ Ӯ

Ибтидои истило. Темур дар давоми забткориҳои кишваркушоёнаи худ бисёр деҳоту шаҳри мамлакатҳоро ваҳшиёна ба хоки сиёҳ яксон намуда, ҳазорҳо инсонро аз дами тег гузаронидааст. Вай ҳокимияти худро пеш аз ҳама дар поёноби дарёи Сир мустаҳкам намуд, ки дар он давра он ҷо ҳукумати хонии Ок Ӯрда мавҷуд буд. Дар ин ҳукумат мухолифати дохилисулолавӣ тезутунд буд ва Темур бо истифода аз ин вазъ Тӯхтамишхонро, ки яке аз даъвогарон ва довталабони тахту тоҷ буд, ғимоя кард то ӯ ҳукумати Олтин Урдаро ба даст дарорад.

Темур танҳо ба як Хоразм панҷ маротиба лашкар кашида оқибат мамлакатро ваҳшиёна тасхир намуда пойтахти он шаҳри Урганҷро дар рӯи ҳок ҳамвор карда заминашро шудгор намуда ҷав коштааст. Олимон, адибон ва тамоми ҳунармандони хоразмӣ зӯран ба Самарқанду Шаҳрисабз оварда шуда шаҳр ба муддати даҳ рӯз ба ғорати лашкариёнаш вогузор шуд. Темур дар пойтахти давлати худ, хусусан дар Самарқанд ва Шаҳрисабз биноҳои бошукӯҳи зиёде сохта, меҳнати асиронро истифода мебард, заминҳои киштро васеъ мекард. Шаҳри Урганҷ маркази тичорат буд ва ба воситаи он савдои мамлакатҳои Европайи Шарқӣ бо Мовароуннаҳр мегузашт. Ба ҳамин хотир Темур танҳо соли 1391 барои аз нав бунёд шудани Урганҷ иҷозат дод. Солҳои 1330 – 1370 Муизуддини Ҳусайн (Муҳаммади Ғурӣ) соҳиби тахти Давлати Куртҳо гардид. Ӯ ҳудуди давлаташро, ки аз қисми калони Хуросон, Сиистон ва

гарби Покистон иборат буд, ба тарафи Шимолу Ғарб васеъ кард. Вале муборизаҳое, ки дар байни ду давлати тоҷикон Куртҳои Ҳирот ва Сарбадорон (марказаш шаҳри Сабзавор, иборат аз шаҳрҳои Домгон, Боштин, Байҳақ дар Ҷануб ва Нишопур, Тус, Хабушон, Абевард, Исфариён, Астаробод дар Шимол, муассис Шайх Халифа) иттифок афтода буданд, давлатро хеле заиф гардонд.

Аз чунин вазъият Темур истифода карда, соли 1381 шаҳри Ҳиротро забт намуда намоёнҳои охирини Куртҳо Ғиёсуддинро бо аҳли хонавода ва ҳешу таборааш ба қатл расонд.

Худи ҳамон сол Темур аз Мовароуннаҳр ҳамла карда тамоми Эронро ба тасарруфи худ дароварда Давлати Сарбадоронро барҳам медиҳад.

Аз соли 1388 амир Темур ба муборизаи беамон ва давомдор ба муқобили Тӯҳтамишхон, ки ба наздикӣ бо ёрии худи Темур соҳиби ҳокимият гардида буд, оғоз кард. Темур ба муқобили Тӯҳтамишхон чор маротиба лашкар кашида дар ҳаволии шаҳри ҳозираи Самара ҷанги шадиди бемисл ба миён омад ва Темур дар ин задухӯрди хуношом ғолиб омад. Вале дере нагузашта Тӯҳтамишхон боз лашкари азиме ҷамъ карда соли 1395 дар Кавкази Шимолӣ бо Темур ҷарб кард, аммо ин дафъа низ дар водии дарёи Терек шикаст хӯрд. Темур боқимондаи лашкариёни Тӯҳтамишро то сарҳади давлати Рус таъқиб намуд ва ҳатто як қисми сипоҳиёни Темур то ш. Елс сарҳади давлати Венгрия (Маҷористон) расиданд. Дар натиҷаи ин муҳорибаҳо на танҳо маркази Олтин Ёрда – Сайронро, ки дар соҳили дарёи Волга воқеъ буд, харобу валангор кард, балки шаҳрҳои Астрахан, музофоти Поволжияи Поён, Қрим ва Кавкази Шимолро низ ба харобазор табдил дод.

Темурланг аз кишварҳои тасхирнамудааш ғанимати фаровонро ғорат намуда бо асирони сершумор, ки дар байнашон аксар занону кӯдакон буданд, ба пойтахташ Самарқанд барғашт.

Минбаъд Темур ният дошт ба пойтахти давлати Русия шаҳри Москва ҳамла намояд, вале шӯришҳои пайиҳам сарзанандаи Осиёи Марказӣ нагузоштанд ин ғаддор орзуи нопокашро амалӣ созад.

Забткориҳои Темур. Лашкаркашиҳои Темур ба Эрон қариб 15 сол (бо фосила) давом карданд. Ӯ шаҳрҳои Шероз, Исфаҳон, Йаздро ба зудӣ тасхир намуд, зеро дар он давраҳо Эрон ба мулкҳои ҷудогона тақсим шуда буд ва онҳо байни худ муборизаи шадид мебарданд. Баъзе ҳокимон ихтиёран ба тарафи Темурланг мегузаштанд, вале ин амири маккор ва зирак баъди пайдор намудани ҳокимияти худ дар Эрон тамоми ҳокимони маҳаллии қаблан бо ӯ ҳамкорикардари ба қатл расонд.

Ҳамчунин Темур Афғонистон, Озарбойҷон, Арманистон, Гурҷистон ва дигар кишварҳои Кавказро тасхир намуда ба сари ин мардуми бечора низ бадбахтиҳои фаровоне овард.

Фома Месопский ном муаррих аз тарафи Темур забт намудани Арманистонро чунин ба қалам медиҳад: «... бо қаҳтӣ, бо теги тез, бо асорат, бо азобу уқубати фаровоне ва муомилаи ғайриинсонии худ ин кишварро ба биёбон табдил дод...».

Дахшатаңгезтарин истилои Темур забти Ҳиндустон аст, ки соли 1398 рух дода буд. Темур се маротиба қасди тасхири Ҳиндустон намуд ва халқи Ҳиндустонро ба ваҳшонияттарин ва бераҳмтарин ҷазоҳо гирифтӣ кард. Чандин асирро хангоми фатҳи Дехлӣ аз дами тег гузаронда, шаҳри ободу зеборо ба тороҷи лашкариёнаш воғузор карда, тамоми сарвату бойгариҳои онро ғанимат гирифт.

Сипас соли 1400 Сурияро тасарруф намуд ва баъдан Мисрро ҳам ба империяаш ҳамроҳ кард. Соли 1402 Темурланг хангоми ғасби Туркия дар шаҳри Анқара задухӯрди хунини дахшатноке кард, ки мислашро таърих надида буд. Султон Боязиди I-ро асир гирифт. Охири соли

1404 Темур ба Хитой лашкар кашид, вале дар роҳ (дар шаҳри Утрор) ногаҳон вафот кард.

Империяи Темур ва ваҳшоният. Дар натиҷаи лашкар-кашиҳои бешумор ва ваҳшиёнаи худ амир Темур муваффақшуд, ки давлати императории бузургро таъсис намояд. Империяи ташкилкардаи Темурланг на танҳо Мовароуннаҳр, Хоразм, кишварҳои соҳили Баҳри Каспий (Хазар) ва сарзамини кунунии Афғонистонро дар бар мегирифт, балки Эрони паҳновар, як қисми Ҳиндустон, Ироқ, навоҳии ҷанубии Кавказ ва як қатор кишварҳои Осиёи Ғарбиро фаро мегирифт.

Темур бо ваҳшоният ва ҷазодиҳии дарандавораш меҳост мардумро дар итоати комили бечунучарои худ нигоҳ дорад. Ӯ умед дошт империяи барҳамхӯрдаи Чингизхонро аз сари нав эҳё ва барқарор намояд, вале натавонист.

Дар бераҳмиҳо золимӣ нисбат ба фарзанди инсон Темур ҳамто надошт. Ӯ барои голиб омадан дар ҷанг ва ё тасхири шаҳре аз ҳеҷ ваҳшонияти фоҷиабори даҳшатовар рӯ намегардонд. Тасаввур мешуд, ки ғӯё ӯ худ фарзанди одам набошад. Дар мамлакатҳои забтнамудаи Темур қаҳтӣ, гуруснагӣ сар зада аксари касалиҳои сирояткунанда (эпидемияҳо) сар мезаданд.

Чунончи баъди забт, ғорат ва сӯзондани Исфохон бештар аз 70 ҳазор асирро бераҳмона қатл карда аз косахонаи сари онҳо калламанора сохт. Пас аз тасхири Деҳлӣ низ тамоми асиронро ваҳшиёна кушт. Соли 1401 маркази Сурия шаҳри Димишқро забт карда барои ғорату таҷовуз ба лашкариёнаш воғузор карда фармон дод ҳар яке яктогӣ каллаи одамай биёрад. Дар Бағдод ӯ фармон дод, ки аз сарҳои буридашуда дар рӯзи Иди Қурбон калламанор бино кунанд. Пойтахти Хоразм – шаҳри Урганҷро ба ҳок яксон карда амр намуд заминашро шудгор намуда ҷав коранд. Дар Сабзавори Хуросон халқ аз ваҳшигарии Темур ба доду фиғон омада шӯриш бардошт. Темур

шӯришро пахш намуда исёнгаронро зинда дар қабати лой гузошта девор кард, ки чунин бераҳмӣ дар олам шояд ягона бошад. Ҳамчунин дар бисёр шаҳрҳои забткардааш Темур одамонро зинда зери хок мегӯронд. Ба ҷуз ваҳшонияту гораи Темур, дар идоракунии империяаш навгоние ворид карда натавонист. Ҳарчанд ҳокимони алоҳида барои сӯистеъмол чазо дода шуда бошанд ҳам, дар системаи андоз тағйироте ба вуҷуд наовард. Империяи ӯ ноустувор буд ва қисме аз кишварҳо ба марказ чандон итоат намекарданд.

Ҳамчунин давлатҳои тасхиршудаи Темур бо ҳам робита надоштанд.

?

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

!

- 1. Темур ба сари мардуми Хоразм ва хусусан пойтахти он шаҳри Урганҷ чӣ бадбахтиҳо овард?*
- 2. Дар бораи муборизаҳои байни амир Темур ва Тӯхтамишхон чӣ ҳодисаҳо мебуданд?*
- 3. Қадом давлатҳои дигари Фарбро Темур тасхир намуд?*
- 4. Ба империяи Темур қадом давлатҳо дохил мешуданд?*
- 5. Дар бораи ваҳшонияти Темурланг нақл кунед.*

МАЪХАЗ

Порча аз китоби Фома Месопский «Таърихи Темурланг». Вардапет Фома Месопский дар Арманистон дар нимаи дуоми асри XIV зиндагӣ кардааст. Ӯ олими диншинос буда муносири воқеаю бадбахтиҳо буд, ки Темур ба сари мардуми кишварҳои Осиёи Миёна, Шарқи Наздик ва хусусан Закавказия оварда буд. Аксари воқеаҳо, ки Фома дар китобаш меорад, бевосита бо ҷашми худ дидааст ва ё аз шахси бозғитимод, ки шояд чунин ҳодисаҳо будааст, шунидааст.

«... Оҳ бадбахтӣ! Бадбахтии пурдарду алам! Он ҷо ҳам монанди дӯзах воҳиманокӯ даҳшатангез буд. Оҳу ғиғон аз ҳар ғӯшаву канори арк ба ғӯш мерасид, зеро ин мустабид

(Темур) фармуда буд, ки ҳамаи занон ва кӯдаконро асир кунанд ва боқимондагон хоҳ диндору хоҳ бединро аз болои арк партоянд. Ва ин фармони даҳшатангез иҷро шуда буд. Ҳамаро партофтан гирифтанд ва часадҳо чунон баланд шуданд, ки одамони баъд партофташуда акнун намеруданд... Баъди рафтани ӯ (Темур) мамлакати моро сар то сар гуруснагии даҳшатангезе фаро гирифт. Сагону гурбаҳоро хӯрданд, якдигарро мекуштанд, меҳӯрданд...»

Ва ӯ (Темур) фармон дод: «Шумоён (сарбозон) дар дасти ман ҳафтсад ҳазор нафаред. Имрӯз ва пагоҳ ҳафтсад ҳазор сарро бурида меоред ва аз онҳо ҳафт адад манора месозед. Касе, ки як сар бурида намеорад, сари ӯ бурида мешавад...» Ва лашкари сершумори ӯ ба тамоми... мардонро нест карданд ва дигар сари мард пайдо накарда, сари занонро аз тан ҷудо кардан гирифтанд... Касе, ки сар бурида натавонист, онро ба 100 танга харида ҳисобӣ мекард...».

(*Фома Месопский .«Таърихи Темурланг», Боку, 1957, саҳ. 62*)

§4. ВАЪЪИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ МОВАРОУННАҲРУ ХУРОСОН ДАР АСРИ XV

Ваъъи кишоварзӣ. Дар давраи ҳукмронии Темуриён ваъъи кишоварзӣ-хоҷагии қишлоқ нисбат ба замони муғулҳо хеле беҳтар гардид. Бар асари ҷангу ҷидолҳои ҳаробиовари Темур мардуми бисёре набуд гардида буданд. Вале бо вучуди ин Темур барои баркарор намудани иншооти обёриву вайронкардаи муғулҳо ва васеъ гардонидани майдонҳои қиштбоб дар ҷандин вилоятҳои мамлакат тадбирҳо андешид. Чунончи дар Марв – водии дарёи Мурғоб бо ҷалби ҳарбиён ва ашрофон 20 канал-наҳр қанда шуданд, ки заминҳои бисёреро шодоб гардонд. Қорҳои обёрӣ дар дигар вилоятҳои мамлакат, аз ҷумла навоҳии Ҳирот ва Самарқанд низ анҷом дода шуданд ва ташаббусҳои шахсии ин қор қадр қарда мешуданд; қасоне, ки заминҳои

бекорхобидаро шодобу киштзор мекарданд, соҳиби яккатор имтиёзҳо мегардиданд.

Замин ва об аз рӯи ҳукуки моликият ба ҳамон категорияҳое, ки пештар вучуд доштанд, тақсим мешуд.

Дар асри XV захираи заминҳои вақф афзунтар гардиданд ва сохтмони иморатҳои гуногуни вақфшаванда, аз қабилӣ мадраса, масҷид, мақбара, хонақоҳ ва амсоли инҳо ривочи бештаре ёфтанд. Амволи вақф дар ихтиёри мутаваллӣ буд ва аксаран вақфгузoron авлоди худашонро мутаваллӣ таъин мекарданд. Барои танзими вақфгузори муассиса – сохторе амал мекард, ки сарвараш садр ном дошт. Андозу молиёт аз заминҳои вақф ба ғойдаи хазинаи давлат ситонда мешуд.

Захираи заминҳои давлатӣ аз ҳама бештар буд, вале чун дар замини Темуриён одати ба тариқи инъом ё подош тақсим карда додани замин хеле вусъат ёфта буд, фақат як ҳиссаи андози оидот ба хазинаи ҳукумати ворид мегардид.

Суюрғол. Дар Мовароуннаҳр қисми зиёди замин дар дасти саркардаи муғулҳо ва туркҳо буд. Шакли асосии заминдорӣ феодалии ин давра суюрғол (ба забони муғулӣ инъом кардан подош) буд. Суюрғол моли манқул (об, замин, молу мулк, пул) буд, ки аз тарафи подшоҳ, хон, султон ба амалдорон, ашрофон ва лашкариён дода мешуд. Суюрғоли замони Темуриён ягона ва як навъ набуд. Дар ин давра ҳам мисли пешин навъҳои гуногуни подошу инъом вучуд доштанд, ки акнун ҳамаи онҳоро суюрғол ном мебарданд.

Яке аз шаклҳои ниҳоят маъмулу маълуми суюрғол милки хосаи аъзои хонадони салтанатӣ буд. Онҳо дар шаҳру вилоятҳои ҳамчун инъом гирифтаи худ соҳибхитиёри комил буданд. Ин намуди инъомро ба ғайри хонадони салтанатӣ баъзан мансабдорони калон низ соҳиб мешуданд. Амалан рафта-рафта ҳамаи ин суюрғолҳо ба худ хусусияти меросӣ мегирифтанд. Ба ҳамин нисбат онҳоро гоҳо «суюрғолҳои абадӣ» низ мегуфтанд. Вале гоҳо ҳукумат дар расмияти суюрғолҳо маҳдудиятҳо низ

ворид менамуд, ҳатто дар баъзе ҳолатҳо онҳо аз соҳибонашон тамоман кашида гирифта ҳам мешуданд. Ҳатто чунин ҳам воқеъ мешуд, ки соҳибони суюрғол амалан ба ҳукмрони соҳибхитӣ табдил меёфтанд ва ҳукумати марказӣ дар мубориза ба муқобили онҳо очиз мемонд.

Дар баробари суюрғолҳои калон суюрғолҳои хурд ҳам вучуд доштанд, ки ҳуқуқҳои соҳибонашон аз бисёр ҷиҳатҳо маҳдуд буд. Дар давраи салтанати Темуриён ҳатто саркардаҳои хурди лашкар агар дар муқорибае қорнамоие нишон медоданд, чун инъом суюрғол мегирифтанд. Чунин суюрғолҳо ҳаҷман гуногун буда аз як вилоят ё як деҳаи хурдакае иборат буданд. Гоҳо рӯхонӣ ҳам соҳиби суюрғол мегардиданд. Тадричан дигар инъому подошҳои қиматбаҳоро суюрғол меғуфтагӣ шуданд.

Заминҳои милкӣ. Захираи заминҳои милк, ки ба феодалони ашроф ва рӯхонӣ баландрутбаи динӣ тааллуқ доштанд, хеле калон буд. Манбаъҳо ва маъхазҳои таърихӣ шахсони бисёро зикр кардаанд, ки заминҳои онҳо масоҳати бузургро фаро гирифта буд. Масалан милки Ҳоҷа Аҳрор – яке аз намояндаҳои баландмартабаи рӯхонӣро ба тариқи мисол меорем. Ба ӯ 1300 қитъаи замин аз вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна тааллуқ дошт. Ин қитъаҳо заминҳои хурдҳаҷм набуданд ва масоҳати калоне доштанд. Ушронае (андози оидоти замин ба миқдори 0,1 ҳиссаи маҳсул), ки Ҳоҷа Аҳрор аз заминҳои дар вилояти Самарқанд будаи худ ба давлат мепардохт, баробари 80 ҳазор ман буд, ки ин миқдор 1600 тонна ғалларо ташкил медод.

Дар асри XV раванди пайдоиши моликияти комил ба замин вусъат ёфт. Моликияти комил ба замин чунин маъно дошт, ки феодал тамоми оидоти заминҳои милли худро, бидуни он ки ягон ҳиссаашро ба давлат диҳад, худ соҳиб мешуд. Минбаъд маъхазҳои таърихӣ ин категорияи заминро бо номи **милки хурри холис** ном бурдаанд.

Андоз ва намудҳои он. Дар замони ҳукмронии муғулҳо шумораи андозҳову маҷбуриятҳо афзуданд. Маҳз дар ҳамин давра навъҳои нави андозҳо пайдо шуданд, ки онҳоро аз замин, дарахт ва ҳам аз чорвою паранда меситонданд. Дар замони Темур ва солҳои аввали давлатдории Темуриён аз вақф андоз ситонида намешуд. Танҳо аз нимаи дуоми асри XV сар карда аз заминҳои вақф низ андоз гирифта мешуд, ки аксаран ба эҳтиёҷоти муассисаҳои динӣ сарф мегардид. Дехқонон андозҳои гуногун медоданд, ки машхуртарини онҳо **хироч** буд. Хироч андозест, ки аз маҳсулоти замин гирифта мешуд. Ин навъи андозро асри 7 дар Осиёи Миёна арабҳо қорӣ карданд. Хирочро ҳамчун андози асосии замин – рента дар аҳди Темур ва Темуриён бо ду усул: молӣ (як ҳиссаи ҳосил) ё пулӣ (аз рӯи масоҳати замин) меситонданд. Дехқонон инчунин андозҳои овариз (барои хароҷоти ҷанг ё ҷашни маросимҳои пурдабда), сардарахт (аз дарахтони мевадор), саршумор, хонашумор, дудӣ, доруғона, мушрифона ва ғайраро мепардохтанд. **Саршумор, сарона**, андози сарикасист, ки бори аввал дар замони Темуриён ба сифати андози доимӣ қорӣ шуда буд. Аввалҳо «купчури» ном дошта аз тамоми аҳоли ситонда мешуд. Андози саршумор вобаста ба сарвату дороии шахси андоздиҳанда аз як то даҳ динар буд. **Хонашумор, хонапулӣ, ҳавлипулӣ** навъи андозест, ки барои манзилу ҷой аз аҳоли ситонда мешуд.

Дудӣ, дудона, навъи андозе, ки дар замони Темуриён аз ҳар ҳавлӣ барои дуд карданаши ситонда мешуд. **Доруғона**, андозе, ки ба ғайри доруға (назоратчӣ ва ҷамъоварандаи хирочи давлатӣ) рӯёнда мешуд. Доруғона бо маҳсулот адо мегардид. Доруға ба ивази хизматаш аз деҳқонон доруғона мегирифт, ки ҳаҷми он дар маҳалҳои гуногун ҳар хел буд. **Мушрифона** навъи андозест, ки ба ғайри мушриф (шахси мансабдори дарбор, амалдори идораи андоз) аз деҳқонон рӯёнда мешуд. Миқдори он дар ҷойҳои гуногун ҳар хел буда аксаран аз ҳар хирман як қорсон ғалла медоданд. Дар

замони ҳукмронии Темуриён ҳамчунин барзгаронро дар сохтмон ва таъмири ҳисору қалъа, кофтан ва тоза кардани каналу корезҳо бемузд кор мефармуданд, ки ин шакли маҷбурият «бегорӣ» ном дошт. Ин барои аҳли меҳнаткаш бори аз ҳама вазнинтар буд, зеро ба ғайри дигар азобҳо онҳоро аз кори асосиашон боз мемонд.

Ба ҳамин тариқ бо андозситониҳои беҳудуд дар замони Темуриён истисмори оммаи халқ аз тарафи ҳокимону мансабдорони хурд ба ҳади ниҳой расида буд. Вале дар айнӣ замон ҳокимон гӯё ба меъёрҳои муайяншуда риоя мекарда бошанд, гоҳо пеши роҳи сӯистеъмоли соҳибмансабонро мегирифтанд. Ин амал барои ривочу раванқи хочагии деҳқонӣ мусоидат накарда бошад ҳам, ба ҳар ҳол онҳоро аз қомилан валангоршавӣ нигоҳ медошт. Вале кори асосиро ҳуди аҳолии шаҳру деҳот анҷом медоданд; дар ин раванд яъне дар мавриди аз ҳад гузаштани соҳибмансабон дар андозғундорӣ онҳо муқобилият мекарданд. Бар зидди андозситониҳои ғайриқонунӣ ба муқобили ҳокимият дар шаклҳои гуногун эътироз менамуданд. Баъзан аҳолии деҳот-аслан деҳқонон гурӯҳ-гурӯҳ ба вилоятҳои дигар мекӯчиданд ва ҳукумат маҷбур мешуд андозҳои аз меъёр зиёдро бекор намояд, амалдорони худсарро аз вазифа сабукдӯш намояд ё ба дигар навъи ҷазо сазовор донад.

Ислюҳоти пулии Улугбек ва Хусравшоҳ. Қолибтарин падидаи ҳаёти иқтисодии асри XV дараҷаи баланди тараққиёти касбу ҳунар ва тичорати пулии дохилӣ буд. Дар ҳамин давра муносибатҳои молию пулӣ ба савияи баланди ривочу раванқ расида буданд ва ҳаҷми умумии иттиҳоси мол хеле афзун гардид. Маҳз дар ҳамин давра аксари ҷамоати шаҳр ва қисми аҳолии деҳот ба муносибатҳои молию пулӣ рӯ овард. Дар соҳаҳои гуногуни касбу ҳунар мардум таҳассуси маҳдуд гирифтанд, ки дар натиҷа ҳосилнокии меҳнат ва ҳаҷми иттиҳоси мол раванқ ёфт.

Тичорати пулӣ дар доираи истеъмоли умум ба тавассути сиккаҳои мисӣ сураат мегирифт. Бо мақсади барои савдои чаканаи молҳои сермасриф фароҳам овардани шароити мусоид, ки ба он бештар сокинни одии шаҳр ва аҳолии деҳот манфиатдор буданд, соли 1428 Улуғбек ислоҳоти пулӣ гузаронд. Мувофиқи ин ислоҳот ҳамаи сикка-тангаҳои мисии пастқурб аз муомилот комилан бароварда шуданд ва дар давоми як муддати муайян ба сиккаҳои нави нисбатан баландқурб иваз карда шуданд. Тангаҳои нав аз соли 1428 сар карда дар якқатор шаҳрҳо – Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Андичон, Тирмиз ва Қаршӣ зарб зада шуданд, яъне истехсол гардиданд ва баъди ба охир расидани ивазшавии пулҳои кӯҳнаи камқурб ба тангаҳои нисбатан баландқурб зарробхонаҳои (қойи тангабарорӣ) дигар шаҳрҳо ба ғайри Бухоро баста шуданд. Ҳамин тангаҳои Бухоро тичорати тамоми давлати осӣёимӣёнагии Темуриёноро бо як низоми муайян таъмин менамуданд; бо ин пул дар тамоми ҳудуди Осӣёи Миёна мол харидан мумкин буд. Қорӣ гардидани ин ислоҳот барои инкишофи минбаъдаи тичорати молҳои серталаб шароити мусоиду мувофиқ фароҳам овард, вале баъдҳо пас аз вафоти Улуғбек ва дар даҳсолаи охири асри XV гардиши умумидавлатии сиккаҳои мисӣ вайрон гардид. Соҳибони мулкҳо ҳар яке сарбахуд тангаҳои худро бароварда ба найрангу қаллобӣ роҳ кушоданд. Дар натиҷа бӯҳрони гардиши пул ба вучуд омад ва ҳокими Ҳисор Хусравшоҳ, ки дар вайроншавии гардиши пул шарик буд, маҷбур шуд дар соли 1501 ислоҳоти пулӣ гузаронад. Дар асоси ин ислоҳот вилояти Ҳисор ба қойи сиккаҳои гуногун ва безътиборшуда соҳиби сиккаҳои якхела гардид. Минбаъд тангаҳои мисӣ фақат дар Ҳисор, Тирмиз ва Кундуз истехсол карда мешуданд.

Дар асри XV тичорати байналхалқӣ низ хеле ривож гирифт. Темуриён барои раванқ ва вусъати тичорат бо кишварҳои гуногуни хориҷӣ хеле саъйу кӯшиш ба харҷ медоданд.

Ҳатто Темур ба подшоҳони Англияву Франция мактуб навишта аз онҳо хоҳиш намуд, ки тоҷиронро пуштибонӣ намуда барои равнақи савдои онҳо мусоидат кунанд. Ба Ҳирот, ки пойтахти Темуриён буд, аз ҳар ғушаву канори дунё сафирону тоҷирон меомаданд.

Ҳамчунин дар аҳди Темур ва Темуриён ба мамлакатҳои Россия, Чин, Ҳиндустон ва Миср низ ҳайати сафирон фиристода шуда буд. Сафири Испания дар Самарқанд Клавихо дар хотираҳояш паҳлуҳои ҷолиби ҳаёти Темурро ба қалам додааст. Бозори молҳои гуногуни истеҳсоли Самарқанд ва Бухоро ва дигар шаҳрҳои Осиёи Марказӣ дар як қатор мамлакатҳои Европа, Миср ва Чин хеле гарм буд.

Шаҳр ва шаҳрдорӣ. Вазъи касбу ҳунар. Дар аҳди Темур ва Темуриён ба савияи баландтарини тараққиёти худ расидани муносибатҳои моливу пулӣ ва равнаку ривҷи ёфтани савдои дохиливу байналхалқӣ ҳодисаи ягонаи пурмуваффақият набуд. Ҳамчунин дар ҳамаи ин давра падидаи фаъолшавии табақаҳои миёна ва поёнии шаҳр ба назар мерасад. Акнун симои асосии пешаварӣ-қосибӣ озода ва шакли асосии ташкилоти пешаварон коргоҳи умумии қосибон мегардад. Мувофиқи иттилоии маъхазҳои таърихӣ Темур аз мамлакатҳои истилокардааш 150 ҳазор асир оварда буд, ки дар байнашон ҳунармандон бисёр буданд. Ин буд, ки маҳаллаҳои қосибон, бофандагон, чармгарон, заргарон ва дигар касбу ҳунарҳо арзи ҳастӣ намуда рӯ ба инкишоф ниҳоданд. Сифати маҳсулоти истеҳсолшуда низ беҳтар гардид. Қосибон тавре, ки зикр гардид, ҷамоатҳои қосибонро ташкил дода «рисола»-и қосибӣ ва пири ҳудро доштанд. Темуриён баъди лашкаркашиҳову забткориҳо ба муносибати зафархояшон ҷашну намоишҳои пурдабдаба ташкил мекарданд ва қосибон – пешаварон дар чунин ҷашнҳо маҳсули дасти ҳудро намоиш медоданд. Шароити зиндагии қосибон яхела набуд. Бештари қосибон дар коргоҳҳо дастҷамъона

зери назорати сардори (халифа) аз тарафи давлат таъингардида кор мекарданд. Сардор ба сифати ичрои кор диққати махсус меод.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна худидоракунии воқеъ набуд. Шаҳрро амалдоре, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё ҳокими вилояти калон таъин карда мешуд, идора мекард. Омили дигари ба тараққиёти шаҳр мамониаткунанда ин истисмори хеле шадиди меҳнаткаши шаҳр ва боло рафтани шаклҳои феодалии истисмор; ба дасти ҳамон як феодалӣ ашроф ё динӣ гузаштани моликияти замин мебошад. Ҳамчунин дар шаҳр истехсолкунандаи бевосита, агар дӯкон, коргоҳ ё манзили ӯ на дар замини худаш, балки дар замини давлат, вақф ва ё милки феодал воқеъ гардида бошад, ҳатман дар ягон шакле ҳаққи иҷораи заминро мебардохт. Ҳамчунин аҳолии шаҳр ба давлат баъзе аз он андозҳои, ки аз аҳолии деҳот ситонда мешуд (аз қабилӣ андозӣ сарона, дудпулӣ), мебардохтанд. Онҳо ҳатто аз қорҳои маҷбурӣ - бегори низ озод набуданд. Илова бар ҳамаи ин андозҳои бевоситаи тиҷорат ва қасбу ҳунар ҳам вуҷуд доштанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

- 1. Оид ба вазъи кишоварзии аҳди Темуриён асри 15 ҷиҳат мебард?*
- 2. Сӯроғол ҷиҳат ва он ба қадом табақаҳои ҷамъият дода мешуд?*
- 3. Дар бораи моликияти феодалон ва заминҳои милкӣ нақл кунед.*
- 4. Қадом намӯҳҳои андозро Темуриён қорӣ қарда буданд? Дар бораи ҳар як намӯди андоз маълумот дода фарқиати онҳоро гуфта диҳед.*
- 5. Қаро Улуғбек ва Ҳусравшоҳ ислоҳоти пулӣ доир намуданд?*
- 6. Дар бораи шаҳру шаҳрдорӣ дар аҳди Темуриён ва вазъияти қасбу ҳунар маълумот диҳед.*

§5. ЗИДДИЯТИ СУЛОЛАВИИ ТЕМУРИЁН ВА ЗАВОЛИ ДАВЛАТДОРИИ ОНҲО

Ибтидои мубориза. Баъд аз вафоти Темур давлат – империяи бузурги ташкилкардаи ӯ рӯ ба завол ниҳод.

Мовароуннаҳр майдони муборизаҳои хунини сулолави гардид, ҳарчанд Темур замони ханӯз бар ҳаёт буданаш давлатро байни фарзандонаш Ҷаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ, Шохрух ва набераҳояш Муҳаммадсултон, Пирмуҳаммад, Иброҳим ва Улуғбек тақсим намуда буд. Ханӯз аз даргузашти Темур чанд рӯз нагузашта буд, ки ҳар кадомашон худро мустақил эълон намуданд. Набери Темур Халилсултон (фарзанди Мироншоҳ), ки ҳокими Тошканд буд, пеш аз Пирмуҳаммад (писари Ҷаҳонгир) (ӯро худи Темур ҷойнишинаш таъин карда буд) лашкар кашида ба шаҳри Самарқанд соҳиб шуд. Пирмуҳаммад борҳо кӯшиши баргардондани ҳукукии Самарқандро намуд, вале оқибат соли 1406 ба қатл расид.

Дар баробари низоъҳои дохилӣ ба Темуриён зарурат пеш омад, ки бо намояндагони сулолаҳои собиқ, ки онҳоро Темур аз ҳукмронӣ маҳрум карда буд, мубориза баранд.

Дар Эрон сулолаи туркмани Қарақунолу, дар Туркистон амир Худодод ва шайх Нуриддин исён намуданд. Замоне, ки дар ҳаволии Амударё байни Халилсултон ва Пирмуҳаммад муборизаи хунини шадид мерафт, Худодод урдӯи муғул ва калмиқро муттаҳид карда ба Мовароуннаҳр ҳучум намуд ва Самарқандро тахсир намуда Халилсултонро асир гирифт.

Дар чунин ҳолат Темуриён ба вазъияти хеле пурбим ва хавфноке дучор омаданд. Ҳокими Ҷирот Шохрух лашкари азиме гирд оварда сӯи Мовароуннаҳр ҳаракат намуд. Дар натиҷа Шохрух лашкари худододро торумор карда худододро ба қатл расонид ва Халилсултонро аз асорат озод намуда аз салтанати пештара маҳрум сохт ва ниҳоятан ҳокими Рай таъин кард. Сипас соли 1409 идора

кардани Самарқанд ва умуман Мовароуннахрро ба писари понздаҳсолааш Улуғбек воғузор карда, худ ба Эрон лашкар кашид. Минбаъд фарзандони Ҷаҳонгир – Умар шайх ва Мироншоҳро ҳам аз ҳокимият дур карда, писараш Иброҳимсултонро ҳокими Шероз ва фарзанди дигараш Суюрготмишро ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъин намуд. Дар даврони ҳукмронии Темур (1405-1447) давлати Темуриён бо вучуди аз даст додани заминҳои сершумори қаламраваш, ҳанӯз ҳам то андозае иқтидори пешинаашро нигоҳ медошт. Ахиран аз сарзамини тахти тасарруфи Шохрух қарордошта ду давлат - яке давлати худи Шохрух бо марказаш шаҳри Ҳирот ва дигаре давлати Улуғбек бо марказаш шаҳри Самарқанд арзи ҳастӣ намуданд.

Улуғбек. Аз бозе, ки Шохрух писари ҷавони понздаҳсолаи худ Улуғбекро ҳокими Самарқанд таъин кард, аслан зимони ҳокимият дар дасти сарлашқари номдори Темуриён, дӯсти Темур – Шохмалик буд. Вале ҳанӯз муддати зиёде аз ҳокимияти Улуғбеки ҷавон нагузашта буд, ки сипаҳсолори дигари Темуриён – ҳокими Туркистон бо лашқари гароне ба Самарқанд ҳуҷум овард. Улуғбеку сарпарасташ тоб наоварда фирорӣ шуданд ва Шохрух аз ҳодиса воқиф гардида ҳоким – феодали исёнкорро шикаст дод ва ҳукумати Шохрух дар тамоми ҳудуди Осиёи Миёна комилан барқарор гардид. Аз ҳабдаҳсолагӣ Улуғбек амалан бидуни васӣ ҳокими Мовароуннахр шуд, вале бар ҳар сурат ҳокимияти оӣ дар дасти падараш Шохрух буд ва ӯ ҳар гоҳ ба Ҳирот ба зиёрати ӯ рафта аз корҳои анҷомдодааш ҳисобот ҳам медод. Улуғбек соли 1414 Фарғонаро тасхир намуда ба сарзамини худ ҳамроҳ кард. Сипас пас аз чанд муддат Қошғарро низ забт намуд. Соли 1425 Улуғбек дар Иссиқкул ва наҳри Или амирони муғулиро шикаст дод, вале баъди ду сол Улуғбекро бодиянишинони ўзбек шикаст доданд. Падараш боз бо лашқари бисёре ба мадади ӯ шитофта ҳокимиятро ба ӯ бозпас гардонид, вале баъди ин воқеа Улуғбек дигар ба юришҳои ҳарбӣ сардорӣ накард. Бо

ташаббуси ӯ мадрасае сохта шуд, ки бо номи Мадрасаи Улуғбек маъруф аст. Донишмандони мумтози давр Муҳаммади Хофӣ, Қозизодаи Румӣ, Алӣ Қушчӣ ва Абдурахмони Қомӣ нахустин мударрисони ин мадраса буданд. Соли 1427 расадхонаи Улуғбек бино ёфт. Дар асоси ин расадхона мактаби илмӣ Самарқанд барпо гардид. Натиҷаҳои кори илмӣ чандинсолаи ин мактаб дар китоби «Зичи Курағонӣ» ҷамъбаст гардидаанд. Пас аз вафоти Шохрух (1447) Улуғбек чанд муддат шаҳри пойтахтии Ҳиротро ҷойи истиқомати худ қарор дод. Вале дере нагузашта ўзбекони бодиянишин ба Самарқанд ҳамла карданд. Улуғбек иқтидори гирифтани пеши роҳи ғоратгаронаи душманро надошт ва халқ изҳори норозигӣ мекард. Аз ин мавриди муносиб истифода карда писари Улуғбек – Абдулатиф бо ташвиқи рӯҳониёни иртиҷоӣ исён бардошт. Дар муҳориба Улуғбек шикаст хӯрда бо супориши писараш Абдулатиф қатл карда шуд.

Заволи давлати Темуриён. Абдулатиф пас аз қатли падар барои эмин будан аз даъвои тахти подшоҳӣ бародарашро ҳам ба куштан дод. Лекин баъди шаш моҳи ходиса худи ӯ ҳам аз дасти сӯиқасдчиён ҳалок гардид. Пас аз ин воқеа муборизаи байни хонадони Темуриён боз ҳам шиддат ёфт. Аз ҷангу ҷидол ва низоъҳои дохилихонадонии Темуриён истифода бурда нерӯҳои муттаҳидаи тоифаи бодиянишинони ўзбек бештар истифода бурданд. Султон Абусаид, ки аз хонадони Темуриён буд, бо мадади бодиянишинони ўзбек ба сарварию Абулхайрхон ҳокимияти авлоди Мироншохро (писари Темур) тавонист дубора дар Мовароуннаҳр барқарор кунад. Дар давраи ҳукмронии Абусаид вилоятҳои ғарбии Эрон аз Озарбойҷон то соҳилҳои Укёнуси Ҳинд, ки пештар як қисмати давлати Темур махсуб меёфтанд, ба дасти сулолаи Туркмени Қарақуяунлу даромаданд. Дар даврони ҳукмронии Султон Абусаид (1451-1469) ҳаёти илмӣ, адабӣ ва иҷтимоӣ рӯ ба таназзул ниҳода ба ивази он таассуби динӣ ривоч ёфт. Нуфузи рӯҳониёни

иртичоъпараст ва пайравони силсилаи Нақшбандия беш аз пеш афзуд. На танҳо Самарқанду Бухоро, балки тамоми Мовароуннаҳр ҳамчун мамлакати пешрафтаи Шарк аҳамияташро комилан аз даст дод. Хоча Аҳрори Валӣ асосгузори силсилаи Нақшбандия қариб чил сол ба корҳои давлатдории амирони Мовароуннаҳру Хуросон даҳолат кард, ки ин солҳо дар таърихи зиндагии мардум солҳои тиратарин ҳисоб меёбанд.

Соли 1469 охирин намояндаи Темуриён дар Хуросон Ҳусайн Бойқаро ба сари давлат меояд ва то соли 1506 салтанат меронад. Вай сабабгори бисёр низоъҳо ва ҷангҳои байни Темуриён буд. Борҳо ба мамлакатҳои ҳамсоя лашкар кашида, сарҳади давлаташро васеъ карда буд.

Нотинҷӣ, низоъҳои байни Темуриён ва феодалони калон, ки баъзан ноҳия ва музофотҳои алоҳидаро мустақилона идора менамуданд, боиси аз байн рафтани сулолаи Темуриён гардид. Аз чунин вазъият қабилаҳои бодянишини турк бо сардори Муҳаммад Шайбонихон, ки дар дашту биёбонҳои Қазоқистони ҳозира аз қадим боз мезистанд, истифода бурда дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI тадричан кишварҳои дар иттиҳоди Темуриён бударо забт намудан гирифтанд.

САВОЛҲО ВА СУПОРИШ

1. Дар бораи зиддиятҳои сулолагии байни намоёндогони хонадони темурӣ чӣҳо фаҳмидаед?
2. Сабабҳои ба вуҷуд омадани чунин зиддиятҳо номбар карда метавонед?
3. Дар бораи ба тахти салтанат нишастани Улугбек ва ҳукмронии минбаъдаи ӯ чӣҳо медонед?
4. Чаро давлати муқтадири Темуриён рӯ ба заволи ниҳод?
5. Дар бораи оқибатҳои ин заволи маълумот диҳед.

§6. ФАРҲАНГИ МОВАРОУННАҲРУ ХУРОСОН ДАР АСРИ XV

Меъмори. Истилои муғул ба маданияту фарҳанги халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ таъсири бузурги манфӣ расонд ва пешрафти онро комилан катъ карда натавонист. Аз асри XV то замони мо ёдгориҳои меъмории фаровони боҳашамате боқӣ мондаанд, вале ин миқдори камест, ки аз шебу фарози таърих то замони мо расидааст. Темур ва Темуриён ба сохтмони биноҳо таваҷҷӯҳи хос доштанд ва феодалони сарватманд низ дар ин кор ба онҳо пайравӣ ва тақлид мекарданд. Махсусан дар ду пойтахти темурӣ – Самарқанд ва Ҳирот биноҳои мӯхташами бисёре комат афростанд. Ҳамчунин дар дигар шаҳрҳо ҳам иморатҳои зебои хушсохт бино ёфтанд. Аз қасрҳои онвақтаи дар Осиёи Марказӣ биношуда танҳо як қисми пештоқи Оксаройи Шаҳрисабз, ки бо фармони амир Темур бино ёфта буд, то замони мо маҳфуз мондааст.

Темур, аҳли хонадонаш ва аксари дарбориёнаш бо ҳавасу майл боғҳои кушку қасрдори берунишаҳрӣ месохтанд. Дар замони Темуриён ба сохтмони иншооти иҷтимоӣ низ диққати махсус дода мешуд. Масалан, дар Самарқанд бо фармони Темур яке аз хиёбонҳо ба бозорҳои ободу зебо табдил дода шуд, ки сафири испанӣ Рюи Гонзалес де Клавихо ин бозори хиёбонии тоқу равоқдор ва панҷаракоришударо дар китоби ёддоштҳои «Рӯзномаи сафар ба дарбори Темур дар солҳои 1403 - 1406» таърифу тавсиф намудааст. Мадраса, масҷид, мақбара ва хонақоҳҳои аз он давра то замони мо расида ба мо имкон медиҳанд, ки дар бораи муваффақияту раванқҳои муҳандисӣ-инженерӣ, лоиҳакашиву бинасозӣ ва ороишҳои меъмори тасаввурот пайдо намоем. Ҳатто дар ин давра ба меъмории анъанавии қадима усулҳои нав ворид гардиданд, чунончи минбаъд гунбаз на бар деворҳои бино, балки ба

равоқ, ё шарафаҳои бодбонӣ ва ё устувонаи бинои асосӣ устувор карда мешуд.

Дар ин ҳолат кутри гунбаз ҳаҷман хеле хурд мегардид, ки тарҳи умумии бино заботар менамуд. Ҳамчунин ин усул имкон медод, ки биноҳои васеъи гуногуншакл ҳам гунбазпӯш шаванд.

Дар санъати ороиши биноҳои дар асри XV сохташуда усулҳои анъанавии пешина ва падидаву бозёфтҳои нав ба ҳам омехта истифода мегардиданд. Тасвирҳои нозуки набототӣ ва хандасӣ (шаклҳои) ҳамчунин интиҳоби рангҳо дар хотамкорӣ (мозаика) биноҳои он давр аз ороишоти умда ба шумор мерафт. Деворҳои дохили биноро бо усули кундал, ки аз омезиши оби тилло бо ягон хел ранг иборат буд, оро медоданд. Дар ороиши биноҳо мармари суфтаи бо катибаву кандакорӣ ва ё нақшҳои нафиси тиллоӣ зинатдодашуда васеъ ба кор бурда мешуд. Тадричан дар ороиши биноҳо усулҳои гуногуни хиштчинӣ ва дар заминаи он бо хиштҳои гуногунандозаи сирдор оро додани пештоқу деворҳои ҳамшафати беруни бино расм ғашт.

Боҳашаматтарин ва бузургтарин бинои ҷамъиятии Шарқи мусулмонӣ Масҷиди Бибхонум буд, ки солҳои 1399 – 1404 бо фармони Темур дар Самарқанд бино ёфта буд. Дар бораи ин масҷид ривоятҳои гуногуне дар байни мардум вучуд доранд, вале ҳоло аз Масҷиди Бибхонум вайронаҳои пештоқи хеле калон, се бинои гунбазпӯш ва як манораи кунҷӣ боқӣ мондаанд. Беруни бино бо мармари катибадор рӯкаш карда шуда дохили бино низ мунаққаш буд: сатҳи девори сафед бо ранги кабуд ва зарҳал кундалкорӣ шудааст. Дар бино усулҳои гуногуни ороишот: хотамкорӣ, кошикорӣ, мармари кандакорӣ ва мунаббаткорӣ истифода шудааст. Асоси нақшхоро шаклҳои растанигӣ (набототӣ), хандасӣ (геометрӣ) ва катибаҳо ташкил медиҳанд. Аз муҳимтарин ва ҷолибтарин ёдгориҳои меъморӣ замони Темуриён макбараи начандон калон, вале аз ҷиҳати ороиш хеле зебои Шоҳи Зинда, макбараҳои Рухобод, Қутби Чаҳордахум, Гӯри Мир ва

амсоли инҳо ба шумор мераванд. Аслан ёдгории меъмории Шоҳи Зинда силсилаи ёдгориҳои меъмории Самарқанд мебошад, ки як қисми он болои зиёратгоҳи тоисломӣ дар асри XII бунёд гардида буд ва онро муғулҳо хароб карда дар даврони Темуриён сохтмони нави он оғоз ёфт. Минбаъд ба макбара масҷид низ илҳок гардид. Ба иттилои сайёҳи араб – Ибни Батута «Макбара обод аст. Дар болои қабр бинои чорғушаи гунбазпӯш сохтаанд, дар ҳар кунҷ дутоӣ сутуни мрамрӣ ҳаст.

Мрамр рангҳои сабз, сиёҳ, сафед ва сурх дорад. Девори бино низ аз мрамри гуногунранг сохта шуда бо нақши зарҳалӣ оро ёфтаанд: боми бино аз сурб аст». Намунаи барҷастаи санъати меъмории Осиёи Миёна макбараи Ғури Мир мебошад, ки солҳои 1403 – 1404 дар Самарқанд бо фармони Темуриён дар шафати мадраса ва хонақоҳи Муҳаммадсултон сохта шуд буд. Дар ин макбара аввалин бор яке аз уламои маъруфи дин Мирсаид Баракаро ғуронданд ва номи Ғури Мир гирифтани макбара низ аз ҳамин аст. Баъдҳо он ба оромгоҳи хонаводаи Темуриён табдил ёфт.

Деворҳои макбара қошикорӣ буда бо усули гиреҳ нақшу ниғор шуданд. Изораи (панел) толор бо ақиқи сабз рӯпӯш гардида дигар қисмҳои девор то косои гунбаз хотамкорӣ ва нуқракӯб гардидаанд. Ёдгории дигари маълуми машҳури олам Расадхонаи Улуғбек аст, ки бо фармони ӯ солҳои 1428 – 1429 дар Кӯҳак ном тептаи назди наҳри Обираҳмат бунёд ёфтааст. Расадхона дар шакли устувона (силиндри) аз се қабат иборат буд. Баландиаш 30,4 м. Расадхона толори васеъ ва ҳуҷраҳои калону хурд доштааст. Бо асбобҳои расадхона ҳаракати Офтоб, Моҳ ва сайёраву ситорахоро таҳқиқ мекардаанд. Расадхона китобхона ҳам доштааст. Асари «Зичи курагонӣ»-ро Улуғбек дар ҳамин расадхона таълиф кардааст. Баъди кушта шудани Улуғбек расадхонаро ҳам вайрон карданд. Ҳоло аз расадхона фақат қисми дар зери замин маҳфузмонда (баландиаш II метр) боқӣ мондааст. Аз ёдгориҳои меъмории Ҳироти асри XV баҳусус маҷмааи иморатҳои Мусалло, ки аз

масҷид, мадраса ва макбара иборат мебошанд, хеле қолибанд.

Ҳоло аз ин маҷмааи ёдгориҳои меъморӣ қисми хеле каме боқӣ мондааст. Манораҳои мавзунӣ ниҳоят зебо ва макбараи хеле назаррабои Ғавҳаршод, ки дар яке аз ғӯшаҳои мадраса бино ёфта буд, аз бузургӣ ва ҳашамату зебоии ин маҷмаа гувоҳӣ медиҳанд.

Накқошӣ, минётурнигорӣ ва рассомӣ. Дар маъҳазҳои таърихӣ сабт шудааст, ки иморатҳои бошукӯҳ, баҳусус қасрҳои кушкҳои Темур ва Теҳуриён ақсаран ба тасвирҳои рӯи девор зебу зинат меёфтанд. Ин тасвирҳо натавон қисматҳои алоҳидаи девор, балки тамоми сатҳро оро медоданд.

Маъмуну мундариҷаи онҳо аз манзараҳои ҷанг, базму зиёфатҳо, расму русуми пазируӣ, шикор ва дигар саҳнаҳои муқаррарии зиндагӣ иборат буд. Ин тарзи ороишро ҳуди Темур пешниҳод, ташвиқ ва тарғиб менамуд. Дар рӯи деворҳои қасрҳои Темур тамоми сенарии разму пайқори ӯ ақсандоз буданд. Аз рӯи иттилои манбаъҳо суратҳои ҳуди Темур, фарзандону наберагон ва ҳатто маликаҳои ҳонадони теҳури дар бисёр композитсияҳои ороишии қасрҳо сабт ёфтаанд. Дар бисёр шаҳрҳои давлати бузурги Теҳуриён наққошони забардаст ва ҳаттотони пурҳунар зиндагӣ қарда асарҳои ҷаҳоншумули беназир офаридаанд, ки ба олами тамаддун ин нусхаҳои ҳаттии бемислу монанд ҳадаи пурқиматанд. Дар ин миён маркази асосии равану ривочи ин нави ҳунари нафису воло ҳамоно Ҳирот буд ва дар ин марказ ақсари соҳибҳунарон гирд омада буданд. Дар ин ҷо бародари Улуғбек Бойсунқар ҳамчун донишманди қадринос ва сарпарасту ҳомии маданият машҳур гардида китобхонае таъсис дод, ки он на танҳо маҳзани китоб, балки қоргоҳи аҳли ҳунар буд. Дар ин маркази фарҳангӣ беҳтарин минётурнигорон, ҳаттотон ва саҳҳофон (саҳифабандҳуво муқовасозон) фаъолият мекарданд.

Мақтаби минётурнигории Ҳирот дар Шарқи Миёна сабки ҳосе буд, ки минбаъд таҳти таъсири он ҷандин

мактабҳои минётурнигорӣ ва марказҳои маданӣ-фарҳангӣ дар қарнҳои оянда арзи вучуд кардаанд. Тараққиёти шаҳр ва болоравии ҳаёти маданияи фарҳангии Ҳирот барои раванку ривочи минётурнигорӣ шароити муносибу мувофиқеро фароҳам овард. Мусаввараҳои китобӣ барои ороишоти дастнависҳо аҳамияти махсус пайдо карда бо услуби рассомии монументалӣ ва санъати амалӣ инкишоф ёфт. Махсусан саҳнаҳои пазирӣ, вохӯрӣ, шикор, муҳорибаҳои ҷанговарон дастаҷамъона ва ҷанги тан ба тан, манзараҳои нотақрори табиат ва меҳнати ҳунармандон аз мавзӯҳои асосии тасвири минётурнигорон махсуб меёфтанд. Дар нимаи дуюми асри XV санъати минётурнигорӣ дар Ҳирот ба тавассути минётурҳои Бехзод ва рассомони давраи ӯ – Мираки Наққош, Шохмузаффар, Қосималӣ ва дигар рассомон ба пояи баланд расид. Аксари бозёфтҳо ва навовариҳои мактаби минётурнигории Ҳирот дар охириҳои асри XV ба эҷодиёти Камолуддин Бехзод алоқаманд аст. Бузургтарин мусаввир, наққош ва минётурнигори тоҷик Камолуддин Бехзод, ки дар Шарқ бо лақаби «Монии Сонӣ» ва дар Ғарб бо номи «Рафаэли Шарқ» шӯҳрат дорад, соли 1455 дар Ҳирот таваллуд шуда соли 1535 дар ҳамон ҷо аз олам гузаштааст. Аввалҳо дар китобхонаи Ҳусайни Бойқаро мустақилона ба ороиши китоб ва мусаввирӣ машғул мешавад ва аз соли 1487 Ҳусайни Бойқаро Бехзодро китобдори китобхонаи худ таъин карда тамоми котибону музаҳҳибон, ҳалқорону заркӯбон, лаввоҳону саҳҳофон, ҷадвалкашону наққошони китобхонаро зерини иттиати ӯ мегузорад. Бо саъйи ҳунармандони ин китобхона санъати ороиши китоб ба пояи хеле баланд расид, рассомӣ, наққошӣ ва минётурнигорӣ ривочи тоза ёфт. Ин давра давраи авҷи фаъолияти эҷодии Бехзод ва ташаккули мактаби минётурнигории Ҳирот мебошад. Соли 1512 Исмоили Сафавӣ Ҳиротро забт намуда соли 1520 Бехзодро ба пойтахташ шаҳри Табрис бурд.

Соли 1524 пас аз вафоти Исмоили Сафавӣ Бехзод боз ба Ҳирот баргашта то охири умр ҳамон ҷо монд. Эҷодиёти

Беҳзод хеле гуногунжанр ва рангинмавзӯ аст. Вай ҳам портретҳои муосиронаш, ҳам тасвири қаҳрамонони афсонавӣ, ҳам мусаввараҳои лаҳзаҳои айшу нӯш ва разму базми аҳли чоҳ, ҳам лавҳаҳои пурчозIBAи лирикӣ, ҳам манзараҳои дилангези табиат ва ҳам сахнаҳои гуногуни ҳаёти меҳнатии халқро кашидааст. Дар ҳамаи мусаввараҳо, минҷтур ва нақшҳои офаридаи ӯ табиат ва олами ботинии инсон бо нозуктарин эҳсос тасвир ёфтааст. Соли 1488 бо хоҳиши султон Ҳусайни Бойқаро «Бустон»-и Саъдии Шерозиро, ки бо хати Султонали Машҳадӣ ва нақшҳои Ёрии Музаҳҳиб омода шуда буд, оро медиҳад. Ин дастнавис, ки 6 расми хеле ҷозиб дорад, ҳоло дар китобхонаи миллии Қоҳира махфӯз аст. Ҳамин тартиб суратҳои китобҳои «Зафарнома»-и Шарафуддин Алии Яздӣ, «Ҳамса»-и Низомӣ, «Лайлӣ ва Мачнун»-и Амир Хусрави Дехлавӣ, «Мантӣқ-ут-тайр»-и Аттор, «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ ва чандин китобҳои дигар ба мӯкалами сеҳрангези Беҳзод тааллуқ доранд. Чехранигорӣ низ дар эҷодиёти Беҳзод мавқеи намоён дорад. Ба шарофати портретҳои кашидаи Беҳзод ҳоло мо қиёфаи бузургону ноBIгаҳои он даврро тасаввур карда метавонем, ки портретҳои Ҷомӣ, Навоӣ, Абдуллои Ҳотифӣ, Султоналии Хаттот, Ҳоҷӣ Муҳаммад, Султон Ҳусайни Бойқаро, Шайбониҳон то ба замони мо омада расидаанд.

Асарҳои Беҳзод на танҳо намунаи нодирӣ санъати тасвирии Шарқ, балки яке аз пояҳои баланди санъати рассомии ҷаҳон ба шумор мераванд. Дар баробари Ҳирот Самарқанд низ дар аҳди Темур ва Темуриён ба яке аз зеботарин шаҳрҳои Шарқ, ба бузургтарин маркази иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи Осиёи Миёна табдил ёфт. Дар ин давра дар Самарқанд даҳҳо биноҳои бошукӯҳ, дар қисми гарбии шаҳр қалъа, коргоҳҳои ҳунармандӣ, дуконҳои савдо, тимҳо, чойхонаву ошхонаҳо, корвонсаройҳо, дар дохили қалъа ду қаср – Куксарой ва Бустонсарой, устохонаҳои яроқсозӣ, зарробхона сохта шуданд.

Амиру амирзодагон берун аз калъа қасру боғҳои пуршукӯх: Боғи Нақши Чаҳон, Боғи Шамол, Боғи Биҳишт, Боғи Дилкушо, Боғи Нав бунёд карданд. Дар дохилу атрофи шаҳр Масҷиди ҷомеи Бибихонум, мақбараи Ғӯри Мир, ансамбли Шоҳи Зинда, мадрасаи Улуғбек, Расадхонаи Улуғбек, мақбараҳои Чупонато, Ишратхона, Оксарой бунёд ғардиданд, ки бо санъати волои меъмории худ ҳар бинандаро дар ҳайрат мегуздоранд.

Илм. Дар аҳди Темур ва Темуриён аксари шаҳрҳои бузург марказҳои илму адаб гардида буданд. Чунончи дар Самарқанд олимони Қозизодаи Румӣ, Ҳочаи Хурд, Содик, Мавлоно Ҳофӣ, Алоуддавлаи Самарқандӣ, Ғиёсуддини Ҷамшед, Мӯини Кошонӣ, Салоҳиддини Мусавӣ, Алоиддини Қушчӣ классикони машҳури адабиёти тоҷикӣ ӯзбек Ҷомӣ ва Навоӣ ҳам дар Самарқанд таҳсил ва тақмили илм карда сипас дар Ҳирот зиндагӣ ва фаъолият намудаанд. Ҷамчунин Ҳофизии Абӯ, Мирхонд ва Бехзод барин намоёндогони барҷастаи илму фарҳанг дар Ҳирот зиставу эҷод кардаанд. Бахусус дар аҳди Темуриён таърихнигорони машҳур умр ба сар бурдаанд, ки яке аз онҳо Умари Тафтозонӣ мебошад. Ӯ ҳамчун олими соҳаҳои таърих, фалсафа ва мантиқшиносии тоҷик машҳур гардида буд. Дар мадрасҳои Самарқанд, Хоразм ва Ҳирот мударрисӣ низ кардааст.

Тафтозонӣ бештар аз 13 асари илмӣ таълиф намудааст, ки машҳуртаринашон «Таҳриб-ул-мантиқ ва-л-калом», «Ас-саъдия», «Ал-иршод-ул-ҳодӣ», «Ал-мухтасар-ул-маонӣ», «Ал-мутававал» мебошанд. Асарҳои Тафтозонӣ дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккирон ва ҷараёни минбаъдаи тақомули афкори фалсафии тоҷикӣ форс нақши барҷастае доранд. Асарҳои ӯ дар китобхонаҳои Душанбе, Тошканд, Эрон, Бейрут, Ҳиндустон, Қоҳира ва Кембриҷ нигоҳ дошта мешаванд. Муаррихи дигари машҳури тоҷикӣ форс Низомуддини Шомӣ мебошад, ки дар Бағдод зиндагӣ мекард. Вақте ки Темур Бағдодро забт кард, ба ӯ супориш

дод, ки таърихи салтанаташро нависад. Низомуддини Шомӣ «Зафарнома» ном китобе навишт, ки ба таърихи подшоҳии Темур бахшида шудааст. Ин китоб саропо воқеият аст, зеро Низомуддини Шомӣ дар бисёр юришҳои Темур ширкат карда худ шоҳиди бевоситаи воқеаҳои таърихӣ буд. Ӯ шеърҳои хубе ҳам эҷод кардааст.

Мутафаккири дигари мумтози аҳди Темуриён Ҷалолуддин Муҳаммад Асҳади Сиддиқӣ маъруф ба Давонӣ мебошад, ки дар илмҳои фалсафа, математика, риёзиёт, ахлоқ асарҳои бисёре таълиф намудааст «Исботи воҷиб», «Шарҳи таҷриди Алӣ Қушчӣ», «Ақоид-ул-азудия», «Рисола дар адолат», «Шарҳи таҷриди Уқлидус» ва «Ахлоқи Ҷалолӣ» аз ҷумлаи асарҳои машҳури ӯянд. Амир Темур ҳамчунин соли 1401 баъди тасхири Шом яке аз муаррихони маълум Шихобуддин Аҳмад ибни Абдуллоҳ ибни Иброҳим мулаққаб ба Арабшоҳро бо ҳешу ақрабояш ба Самарқанд овард.

Ибни Арабшоҳ чанд асари пунарзиши таърихӣ таълиф намудааст, ки «Ғуррат-ус-сияр...» ва «Фуқоҳат-ул-хулафо» (Латифаҳои халифаҳо), «Аҷоиб-ул-мақдур фӣ ахбори Темур» аз ҷумлаи онҳоянд. Ибни Арабшоҳ дар «Аҷоиб-ул-мақдур...»-аш ба шахсияти Темур ва амалиёти ғоратгаронаи вай баҳои ҳаққонӣ объективона дода, ваҳшигарии ӯро маҳкум кардааст. Асари мазкур маъҳази нодири таърихӣ ба шумор меравад.

Мавлоно Муинуддини Исфизорӣ аз ҳаттотони машҳур ва муаррихи машҳури тоҷику форс аст, ки дар Исфизори Ҳирот ба дунё омада дар ҳамонҷо касби камол кардааст. Ӯ дар навиштани хати настаълиқ ба дараҷаи устодӣ расидааст. Ҷамчунин Муинуддини Исфизорӣ оид ба таърихи Ҳирот китоби пунарзише бо номи «Равзат-ул-ҷаннат фӣ авсофи мадинати Ҳирот» таълиф намудааст.

Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуд, машҳур ба Мирхонд аз муаррихони мумтози асри XV тоҷику форс буда дар Балх ба дунё омадааст. Падараш Бурхонуддин

Ховандшоҳ аз сайидони Бухоро буда аввал ба Балх ва сипас ба Ҳирот кӯчидааст. Зиндагии Мирхонд дар Ҳирот, ки он вақт аз марказҳои калонтарини илмию маданӣ буд, чараён ёфтааст. Ӯ бо супориш ва пешниҳоди Алишер Навоӣ, ки сарвари доираи адабии Ҳирот буд, асари худ «Равзат-ус-сафо фӣ сират-ил-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо»-ро навиштааст, ки ба таърихи пайғамбарон, сулолаҳо, подшоҳон ва халифаҳо бахшида шудааст.

Хусайн Воизи Кошифӣ аз адибони машҳури тоҷику форс буда чанд муддат дар Сабзвор, сипас Нишопур, Машҳад ва соли 1468 ба Ҳирот рафта бо Абдурахмони Ҷомӣ мусоҳиб шуд ва то охири умр онҷо монд. Кошифӣ доир ба ахлоқ, таърих, нучум, риёзиёт, фикҳ ва дигар илмҳо мачмӯан 37 асар таълиф намудааст, ки муҳимтарину пурарзиштаринашон инҳоянд: «Оинаи Искандарӣ», «Ахлоқи Мӯҳсинӣ», «Анвори Суҳайлӣ», «Матлаъ-ул-анвор», «Рисола дар илми аъдод» (хисоб), «Рисола дар аврод ва адвия» (оиди тиб), «Рисолаи Ҳотамия», «Футувватномаи султонӣ». Кошифӣ шоири тавоно низ будааст. Кошифӣ дар мероси адабиаш панду насиҳат, хулқу атвори нек, ватанхоҳиву инсондӯстӣ, адолатпешагӣ ва дигар хислатҳои хуби инсониро васф ва тарғибу ташвиқ намудааст.

Шихобуддини Абдуллоҳ, машҳур ба Ҳофизӣ Абрӯ таърих-нигор ва географӣ тоҷик мебошад, ки дар аҳди салтанати Шохрух зиндагӣ карда, бо супоришу пешниҳоди ӯ якҷанд асари таърихӣ ва ду ҷилд китоб дар илми география (ҷуғрофия) навиштааст. Аз ҷумла асарҳои ӯ дар илми таърих «Мачмӯаи Ҳофизӣ Абрӯ», «Таърихи Шохрух» ва «Мачмаъ-ут-таворих» (машҳур ба «Зубдат-ут-таворих», ба Бойсунқар бахшида шудааст) хеле маъруф ва машҳур мебошанд.

Камолуддин Абдулраззоқи Самарқандӣ шоир, насрнавис ва муаррихи тоҷику форс буда соли 1413 дар Ҳирот таваллуд ёфта, соли 1482 дар ҳамон ҷо аз олам гузаштааст. Абдулраззоқ дар ҷавонӣ илмҳои таърих, ҳадис,

тафсир, забон, адабиёт ва санъати шеърро хуб омӯхта дар синни 24-солагӣ ба хизмати дарбори Темуриён даъват шуд. Дар замони ҳукмронии Шохрух, Бобур, Абусаид вазиҷҳои мулозимӣ ва сафириро адо кардааст. Дар аҳди Ҳусайни Бойқаро шайхи хонақоҳи Мирзо Шохрух таъин гардид.

Аввалин асари Абдурраззоқ «Рисолаи Азудия» (оид ба грамматикаи забони арабӣ) буд. Аз мероси адабии ӯ «Достони сафари Ҳиндустон», «Шарҳи гароиб ва баёни аҷоибӣ он», инчунин ғазалҳои ноби ӯ машҳуранд. Рисолаи дучилдаи ӯ «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн» воқеаҳои таърихӣ сулолаи Темуриёнро дар бар мегирад.

Асарҳои Абдурраззоқи Самарқандӣ оид ба таърихи Осиёи Миёна ва Шарқи Миёна маълумоти пурқиматеро доро буда бо забони содаву фасеҳ иншо шудаанд.

Адабиёт. Дар асри XV – даврони ҳукмронии Темуриён илму адаб ва маданият хеле раванқ ёфт. Бахусус, тавре ки зикр гардид, шаҳрҳои пойтахтии Самарқанду Ҳирот хеле ободу зебо гардиданд ва илму адаб низ асосан дар ин ду шаҳр рӯ ба раванқ ниҳод, ҳарчанд доираҳои адабии бонуфуз дар дигар шаҳрҳо, аз ҷумла Шероз, Табрез, Бухоро, Хучанд ва соир марказҳо низ амал мекарданд. Дар аҳди Темуриён машҳуртарин маркази фарҳанг – мактаби адабии Ҳирот буд, ки тахти сарврии донишманди бузург ва шоири мумтози тоҷик Абдурахмони Ҷомӣ амал мекард. Аз тамоми гӯшаву канори давлати паҳновари Темуриён ҷавонони соҳибистедод барои такмили дониш, касби камол ва гузаштан аз санҷиши назари устодони бузурги давр - Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ ба мактаби адабии Ҳирот меомаданд. Тариқи мисол Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Ҳотифӣ, Камолиддин Биноӣ, Ҳусайн Воизи Кошифиро метавон ном бурд, ки аз имтиҳони ин мактабу устодонаш гузаштаанд.

Тавре ки қаблан ҳам зикр намуда будем, дар дигар шаҳрҳо низ доираҳои адабие амал мекарданд, ки дар онҳо адибони машҳуре чун Қозӣ Исо, Дарвешӣ Дехакӣ,

Давлатшоҳи Самарқандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ эҷод мекарданд. Шамсуддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ – шоири маъруфу машҳури форсу тоҷик дар соли 1321 дар Шероз ба дунё омада соли 1389 дар ҳамон ҷо вафот кардааст. Чун дар хурдӣ Куръонро азбар намуд ва онро хеле дилнишин қироат мекард, таҳаллусаш ҳам Ҳофиз шуд. Дар доираи касибон, ҳунармандон, майдаточирони шаҳр камол ёфт ва дар доираҳои адабии онон нахустин шеърхоро эҷод намуд. Дар замони Ҳофизӣ Шерозӣ касибони шаҳр ба тасаввуф майл мекарданд, пиру мурид доштанд, вале онҳо ба суфӣҳои муқаррарии мазору хонақоҳҳо монанд набуданд, онҳоро ринд меғуфтанд, ки маънояш «бочуръат», «далер», «бебок» аст. Дар байни онҳо донишмандони ҳақиқӣ ҳам фаровон буданд. Истеъдоди гуногунпахлуи Ҳофиз дар ҳамин гуна муҳит бештар рушду камол ёфт. Ҳофиз, ҳарчанд донишманди бузург, шоири мумтоз ва мутафаккири беназир буда бошад ҳам, дар факириву бенавоӣ умр ба сар бурда факирони аз олам даргузашт. Рӯҳониёни мутаассиб ўро низ чун Фирдавсии бузургвор дар ғўристони «мусулмонӣ» роҳ надоданд. Ўро дар Мусаллои Шероз, ки ҷойи азизу маҳбуби вай буд, ба хок супурданд. Мақбараи ў дар боғи зебӣ бо номи «Ҳофизия» ҳоло ҳам зиёратгоҳи мардуми равшанзамир аст. Аз Ҳофизӣ Шерозӣ як девони ашъор боқӣ монда, ки баъди вафоташ дўст ва шогирдаш Муҳаммад Гуландом тартиб додааст. Аксари мероси адабии Ҳофиз ғазал аст. Ғазалиёти Ҳофиз бо хушоҳангӣ, равонӣ, салисӣ, нафосат, муносибати шаклу мазмун, мутаносибият, мавзунӣ ва дар латофат назир надоранд. Дар таърихи адабиёти форс тоҷик дар ғазалнависӣ шоири ба пояи ў расида натавонист. Чунончи худӣ Ҳофиз ишора дорад:

*Зи шеъри Ҳофизӣ Шероз мегўяндӯ мерақсанд,
Сияҷашмони қашмирию туркони самарқандӣ.*

Дар ғазалиёти Ҳофиз байтҳое ба назар мерасанд, ки дар онҳо эътирози ниҳонии ў ба муқобили ҳаёти тираи ҷамъияти феодали акс ёфтааст.

Ҳофиз на танҳо дар Шарк, балки дар Ғарб ҳам машҳур шуда, охир шӯҳрати ҷаҳонӣ ёфт. Бахусус барои мардуми тоҷик Ҳофиз хеле маҳбуб аст; дар гузаштаи наҷандон дур девони мунтахаби ӯ ҳамчун китоби дарсӣ истифода мегардид, онро дар ғахвораи кӯдак зери сари ӯ чун муҳофиз аз тамоми балоҳо мегузоштанд ва аз рӯи ғазалҳояш ғол мегардиданд. Камолуддин Масъуд машҳур ба Камоли Хучандӣ шоири машҳури тоҷик буда байни солҳои 1318 – 1323 дар шаҳри Хучанд таваллуд шуда, соли 1400 дар Табрез аз олам гузаштааст. Айёми тифлӣ ва таҳсили ибтидоиаш дар Хучанд гузашта, минбаъд барои тақмили дониш ба Самарқанд омадааст. Камоли Хучандӣ марди ғозилу донишманд буда аксари илмҳои замонааш – сарфу наҳви арабӣ, таърих, фикҳ, тафсир, ҳадис, риёзиёт ва тасаввуфро аз худ карда, инчунин дар илми зироат ва ғанни боғдорӣ низ комил будааст. Шаҳри Табрез ҷойи хушобу ҳаво будааст ва Камол онро ҷойи зисташ қарор додааст. Тухтамишхон – подшоҳи дашти Қипчоқ Табрезро забту ғорат карда Камолро дар қатори дигар ғаниматҳо ба пойтахти Олтин-Ҷӯда шаҳри Сарой меоварад ва Камол баъди чанд сол боз ба Табрез бармегардад. Дар ин ҷо султон Ҳусайни Чалойирӣ аз Валиёнқӯҳ ном ҷойи Табрез ба Камол боғе ҳадя мекунад.

• Камол шахси пок, назарбаланд ва бетамар буда, дари ягон давлатманд нарафт ва барои тамар ба қасе мадҳ нагуфтааст.

***Дастӣ султонон намебӯсад Камол,
Нест султонро ба дарғеш эҳтиёҷ.***

• Аз мероси адабии Камоли Хучандӣ то замони мо девоне боқӣ мондааст, ки 7335 байт дошта 4 қасида, 917 ғазал, 101 китъа, 1 мустазод, 37 рубой, 1 маснавӣ кӯтоҳ, 11 муаммо ва 7 байти мутафарриқаро дар бар гирифтааст.

Асоси эҷодиёти Камоли Хучандиро ашъори ҳаётдӯстона, ғазалҳои рӯҳбахши ошиқона, таронаҳои вафодорию садоқат, самимияту саховат, мардонагиву шучоат ташкил медиҳанд.

Камоли Хучандӣ зимни газалҳои ишқӣ ба масъалаҳои иҷтимоӣ дахл карда, риёву тазвир, обидону зоҳидони рӯякӣ, шайхону муршидони авомфиреби хонақоҳнишин, хилағарии муфтию мӯхтасибони шаҳр, шаҳнаи моли мардумхӯр ва дигар мансабдоронро фoš карда, аҳли дарбор, зулму бедодӣ ва нобаробарии иҷтимоиро ба зери танкид мегирад. Беҳтарин сатрҳои эҷодкардаи Камол ба васфи бузургдошти дӯстиву рафоқат бахшида шуда, ӯ сӯхбати дӯстро бихишт мешуморад. Газалҳои Камол аз ҷиҳати маъно содаву раван ва оммафаҳманд. Дар баробари баланд будани мазмун хушоҳангӣ ва мусиқавият аз хусусиятҳои асосии ашъори Камоли Хучандӣ аст. Аз ин ҷиҳат аксари газалҳои ӯ ба «Шашмақом» дохил гардида, бо оҳангҳои халқӣ низ суруда мешаванд.

Нуруддин Абдурахмон маъруф бо таҳаллуси Қомӣ яке аз бузургтарин мутафаккирон, орифон ва шоирони тоҷику форс буда соли 1414 дар деҳаи Харгарди вилояти Қом таваллуд шуда, соли 1492 дар Ҳирот ғавтидааст. Падару бобои Қомӣ мардони боғазлу дониш буданд. Қомӣ дар хурдӣ мактабхон шуда Қуръонро ҳифз кард ва адабиёти тоҷику форсро хуб омӯхт. Дар синни 14-солагӣ хонаводааш ба Ҳирот кӯчида дар мадрасаҳои Низомия ва Дилкаш назди Мавлоно Қунайди Усулӣ, Ҳоҷа Алии Самарқандӣ ва Шаҳобуддин Муҳаммади Қочармӣ тақмили дониш намуд. Сипас соли 1436 ба Самарқанд омада дар мадрасаи Улуғбек аз Қозизодаи Румӣ ва Ғазуллоҳи Абулайсӣ низ дар илмҳои нучум, ҳайат, ғалсафа ва ҳисоб таълим гирифт.

Соли 1452 Қомӣ боз ба Ҳирот бозгашт. Қомӣ умри бобаракату пурсамаре дида аз худ барои мо мероси гаронбаҳои арзишманди адабию илмӣ боқӣ гузоштааст. Куллиёти ӯ, ки соли 1490 ҳудаш мураттаб сохтааст, 38 асарро дар бар мегирад.

Асарҳои бадени Қомӣ. Дар таърихи тамаддун халқи тоҷик Қомӣ яке аз бузургтарин адибон маҳсуб меёбад. Аз осори

бадеии ӯ се девон, «Ҳафт авранг» ва «Баҳористон» боқӣ мондаанд.

Дар девонҳои ӯ 16000 байт қасида, рубоӣёт, китъаот ва дигар намудҳои шеърӣ мавҷуданд.

Асарҳои илмӣ Ҷомӣ. Осори илмӣ Абдурахмони Ҷомӣ аҳамияти илмӣ назариявӣ ва амалии пурарзише доранд, ки то ҳанӯз ҳам мавриди истифода қарор доранд. «Рисолаи аруз», «Рисолаи қофия», «Рисолаи мусиқӣ», «Рисолаи кабир дар муаммо», «Ғавоиди зиёия», «Шарҳи Мулло», «Шарҳи Ҷомӣ», «Нафаҳот-ул-унс», «Лавомеъ» аз намунаҳои осори илмӣ ӯ мебошанд. Ҷомӣ шоир ва мутафаккири бузургест, ки тамоми эҷодиёти худро ба васфи инсонӣ комил ва манфиати мардум бахшида, дар асарҳои ҷовидонааш ишқи поку ватанхоӣ, инсонпарварию маърифат ва дӯстию бародариро тарғиб намудааст. Дар эҷодиёти ӯ эҳтироми бузург ба намоёндагони халқҳои гуногуннаҷод ва тамаддуни умумибашарӣ мавқеи намоён дорад.

Низомуддин Алишер мутахаллис ба **Навой** ва **Фонӣ** бузургтарин шоирони асримиёнагии Шарқ, олими ҷирадаст, мутафаккири машҳур, мусиқидони мумтоз, наққоши моҳир, арбоби барҷастаи сиёсӣ, асосгузори адабиёти классикӣи ўзбек соли 1441 дар Ҳирот, дар хонадони амалдори Темуриён – Ғиёсуддини Кичкина таваллуд шуда соли 1501 дар ҳамон ҷо ғавтидааст. Навой аз овони хурдсолӣ ба шеърӯ шоирӣ шавқу ҳаваси зиёде дошт ва дар 15-солагиаш ҳамчун шоири дузабона (зуллисонайн), ки ба забонҳои ўбекии қадимӣ – туркии чағатойӣ бо тахаллуси Навой ва форсӣ-тоҷикӣ бо тахаллуси «Фонӣ» эҷод мекард, машҳур гашт. Навой дар Ҳирот, Машҳад ва Самарқанд таҳсили илм кардааст. Соли 1469 Навой мӯҳрдори ҳуқмрони Хуросон Ҳусайни Бойқаро таъин гардид ва баъдтар, соли 1472 вазир ва унвони амирро соҳиб шуд. Навой чун арбоби давлатӣ барои ободонии мамлакат, сохтмони мадрасаҳо, шифохонаҳо кӯшиши бисёре намуда, ба олимон, рассомон, мутрибон, шоирону хаттотон-хушнависон доиман дасти ёрӣ дароз мекард.

Ҳамроҳи устодаш Абдурахмони Ҷомӣ ба ҳаёти илмӣ, адабӣ ва маданияи давр сарварӣ мекард.

Навой мероси адабию илмии фаровон, зиёда аз 30 маҷмӯаи шеърҳо, дostonҳо, асарҳои насрӣ ва рисолаҳои илмӣ боқӣ гузоштааст. Солҳои 1492 – 99 Навоӣ аксари ашъори ўзбекиашро бо унвони «Ҳазоин-ул-маонӣ» дар ҷаҳор девон ҷамъ намуд, ки бо номи «Ҷаҳор девон» низ маъруф аст. Девони дигари Навоӣ бо номи «Девони Фонӣ» машҳур аст. Ин девон аз 12 ҳазор мисраъ иборат буда дар он ашъори форсӣ-тоҷикӣ шоир ҷамъоварӣ шудаанд. Маъмуни асосии ашъори Навоӣ инсондӯстӣ, ватанхоҳӣ, адолатпарварӣ, некӯкорӣ, сидқ ва вафодорӣ мебошад. Навоӣ «Ҳамса»-ро ҳам дар пояи баланди адабӣ эҷод кардааст. Устод Айнӣ «Ҳамса»-и Навоиро «Яке аз беҳтарин намунаҳои адабиёти классикӣ Шарқ» номидааст.

Асарҳои дигари ӯ аз қабili «Таърихи мулуки Аҷам», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Вакфия», «Муншаот», «Ҳамса-ул-мутаҳаййирин», «Насоим-ул-муҳаббат», «Маҷолис-ун-нафоис» (тазкира), «Мизон-ул-авзон», «Лисон-ут-тайр», «Маҳбуб-ул-қулуб» хеле маъруфу машҳуранд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Дар бораи санъати меъморӣ аҳди Темурӣ чӣ медонед?
2. Оид ба мактаби минъатурнигорӣ Ҳирот ва рушди санъати рассомӣ дар ин давра маълумот дода метавонед?
3. Камолуддин Беҳзод кӣ буд? Дар бораи шӯҳраташ қисса кунед. Мероси гаронбаҳои то замони мо расидаи ӯро номбар карда метавонед?
4. Дар бораи марказҳои илму адаби аҳди Темурӣ чӣ медонед? Олимони ин давраро номбар карда дар бораи фаъолияти илмиашон маълумот диҳед.
5. Оид ба рушду равнақи илму адаб дар аҳди Темурӣ ҳикоя карда бузургтарин шоирони ин давраро номбар кунед.

6. *Дар бораи Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хуҷандӣ, Алишер Навоӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ чӣҳо медонед?*
7. *Намунаҳои осори ин устодони бузурги классикро номбар кунед.*

МАЪХАЗ («БОБУРНОМА»)

«Бобурнома» аз намунаҳои насри асри XV мебошад, ки он доир ба таъриху этнография, география, сохти ҷамъиятӣ, маданият ва топонимияи давлати феодалии Темуриён маълумоти фаровону пурқимате дорад. Муаллифи китоб Заҳируддин Муҳаммад Бобур (1483 -1530) писари Умар Шайхи Темури – ҳукмрони Фарғона, асосгузори империяи паҳновари Бобуриён ё «Темуриёни Ҳинд» дар Ҳиндустон мебошад «Бобурнома» ба забони ҷағатойӣ (ӯзбекии қадим) навишта шудааст.

«...Дар Самарқанд ва музофати он сохтмонҳо ва богҳои давраи Темур ва Улуғбек мирзо бисёранд...»

...Аз иморатҳои Улуғбек мирзо дар даруни қалъа мадраса ва хонақоҳ мондааст. Гунбази хонақоҳ бисёр баланд мебошад. Вай (Улуғбек) дар назди мадраса ва хонақоҳ ҳаммоми хубе бино кардааст.

Дар тарафи ҷанубии мадраса масҷиде сохтааст, ки «масҷиди муқаттаъ» номида мешавад. Барои он муқаттаъ меноманд, ки бо пораҳои тахтасанги тарошида ва бо нақшҳои исломӣ ва ҷинӣ қандакорӣ карда зинат дода шудааст.

Дигар иморати олии Улуғбек мирзо – расадхона мебошад. Ин бино дорои се ошиёна аст.

Самарқанд шаҳри обод аст ва он дорои хусусиятҳои, ки дар дигар шаҳрҳо кам дида мешаванд: барои ҳар шугъл бозори алоҳида мавҷуд аст. Дар он ҷо нонвойхона ва ошхонаҳои хуб ҳастанд. Бехтарин коғазӣ дунё дар Самарқанд истеҳсол карда мешавад».

(Аз «Бобурнома»).

БОБИ II ШАЙБОНИЁН ВАЗЪИ СИЁСИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АСРИ XVI

§7. ТАЪСИРИ ДАВЛАТДОРИИ ШАЙБОНИЁН

Дар ҳудуди Қазоқистони ҳозира аз замонҳои қадим қабилаҳои турки кӯчманчӣ зиндагӣ мекарданд. Дар асри XIII ҳудуди кӯчманчиёни мазкурро муғулҳо забт намуданд. Онҳо бо аҳолии таҳҷой як шуда, забони маҳаллиро қабул карданд. Баъдтар дар асри XV аҳолии кӯчманчиӣ ин дашту биёбон ба худ номи ўзбекро гирифт. Дар нимаи аввали ҳамин аср дар ин ҷо давлати пуриқтидори бодиявӣ тоифаҳои туркзабонро муттаҳид мекард. Вале ин иттиҳодияи бавучудомада мабдаи иқтисодӣ надошт ва бо зӯри силоҳ арзи вучуд намуд. Баъд аз ғавти Абулхайрхон (1468) – пояғузори ин давлат, иттиҳодияи мазкур аз по афтод. Набераи ӯ – Шайбониҳон (1500-1510) хост, ки таҷрибаи бобояшро такрор намояд.

Муборизаи Шайбониҳон барои бунёд намудани давлати пуриқтидор барор нагирифт. Ў дар ин мубориза борҳо аз ёрию дастгирии Темуриён баҳраманд гардида буд. Бо вучуди ин Шайбониҳон дар яке аз ҷангҳо мағлӯб шуда, ба Бухоро омад ва ду сол машғули омӯхтани илму дониш гардид.

Ҳамон солҳо душмани ашаддӣ Темуриён, кӯчманчиёни қисмати шимолии Мовароуннаҳр – муғулҳо Тошкандро маркази худ ихтиёр карданд. Онҳо ба ноҳияҳои марказӣ ҳамла намуда, аҳолиро тороч мекарданд. Темуриён Шайбониҳонро ба муқобили душмани худ истифода карданӣ шуданд. Вале ӯ аксар вақт хилофи ваъдаи худ амал карда, ба мулкҳои ҳарду тараф ҳучумҳои ғоратғарона

менабуд. Оқибат Шайбониҳон аз ҳамқавмони худ дастаи қавии аскарӣ ташкил дода, бо муғулҳо муоҳида баст ва соли 1499 ба истилои Мовароуннаҳр шурӯъ намуд. Аввал ӯ пойтахти Темуриён шаҳри Самарқандро ба муҳосира гирифт. Волии Бухоро бо лашкари худ ба ёрии Самарқанд равон шуд. Шайбониҳон Самарқандро гузошта, ба сӯи лашкари Бухоро ҳамла намуда, дар роҳ онро торумор намуд. Баъд аз муҳосираи серӯза шаҳри Бухоро бе ҷанг ба Шайбониҳон таслим шуд.

Шайбониҳон аз муборизаи байни ворисони Темур истифода мебуд. Ҳангоми Самарқандро муҳосира намудани ӯ ин низоъҳо қувват гирифтанд. Оқибат, соли 1500 Самарқанд бе ҷанг ба дасти Шайбониҳон даромад. Аммо як қисми атрофи Бухоро ва Самарқанд тарафдори барқарор намудани ҳокимияти Темуриён буданд. Онҳо пинҳонӣ бо шоҳзодаи ҷавони темурӣ – Бобур Мирзо мукотиба намуда, ӯро ба Самарқанд оварда, подшоҳ эълон намуданд. Вале нигоҳ доштани шаҳр ба Бобур муяссар нагардид. Шаҳриён яроку аслиҳа надоштанд. Дар шаҳри аз тарафи Шайбониҳон муҳосирашуда гуруснагӣ ҳукмфармой мекард. Бенавоён ва мӯҳтоҷон гӯшти саг ва харро меҳӯрдагӣ шуданд. Ба Бобур касе имдод нарасонд, ӯ ба қаҳтӣ ва гуруснагӣ тоб наоварда, роҳи гурезро пеш гирифт. Соли 1501 Самарқанд дубора ба дасти Шайбониҳон даромад. Аз ҳамин сол ба сари ҳокимият сулолаи хонадони нав – **Шайбониҳо** меоянд.

Баъд аз забти Самарқанд Шайбониҳон барои ишғоли мулкҳои дигар лашкар кашид. Ҳангоми ба Ҳисор ҳучум кардани ӯ ҳокими ин мулк Ширин Чӯҳра бо як дастаи шучоъ қалъаро мустаҳкам карда ба душман таслим нашуд. Муҳосираи Ҳисор тӯл кашид. Шайбониҳон ишғоли Ҳисорро ба сарлашқаронаш во гузошта, ҳудаш барои ишғоли шаҳри Қундуз меравад. Баъд аз забти ин шаҳр ӯ ба сӯи Хоразм лашкар кашид ва соли 1505 онро ишғол намуд. Оқибат ба Шайбониҳон ишғоли Ҳисор муяссар гардид. Вай

бародарон Ҳамза Султон ва Маҳдӣ Султонро ҳокимони ин мулк таъин кард. Забти Ҳисору Қундуз ҳукмронии Шайбониҳонро дар Кӯлобу Бадахшон таъмин намуд.

Баъд аз пойдор гаштан дар Самарқанд Шайбониҳон хост Ўротеппаро ишғол намояд. Дар ин шаҳр ҳамагӣ ду ҳазор лашкар нигоҳ дошта мешуд. Бо вучуди ин ишғоли ин шаҳр муяссар нашуд. Чунки Ўротеппа чунон истехкоми мустаҳкам дошт, ки Шайбониҳонро ба ҳайрат гузошта, ба хулоса овард, ки ин қалъаро бо ҷанг забт кардан аз имкон берун аст. Бино бар ин ӯ қарор дод, ки қалъаро муҳосираи дуру дароз намуда, ҳокимаш Муҳаммадхусайн Мирзо ва сокинонашро ба таслимшавӣ маҷбур намояд. Вале кӯшишҳои чандкаратаи Шайбониҳон беоқибат монданд.

Шайбониҳон бо лашкараш барои ишғоли Хучанд равон гашт. Сокинони ин қалъаи мустаҳкам зери фармони шоҳзода Ҷаҳонгир бар зидди душман истодагарӣ карда натавонистанд. Баъд аз забти Хучанд хон қатли ом эълон кард. Шаҳрро оташ заданд. Мардуми бисёре ҳалок шуд.

Ишғоли қалъаи устувори Хучанд роҳи водии Фарғонаро кушод. Ба Шайбониҳон муяссар гардид, ки соли 1504 Фарғонаро ишғол намояд. Як сол қабл аз ин, соли 1503 шаҳри Тошканд ба ӯ тобеъ гашта буд.

Ишғоли шаҳрҳои калонтарини онвақта – Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Фарғона, Хучанд, Ҳисор ва қатлу ғорати Шайбониён дар ин ҷойҳо барои ҳокими Ўротеппа ва мулки ӯ оқибати ҳалокатовар дошт. Илова бар ин лашкари истилоғар деҳаҳои атрофи шаҳрро ғорат карда, ба зироат оташ зад. Муҳаммадхусайн Мирзо соли 1504 пойтахти худ шаҳри Ўротеппаро тарк намуда, ба Ҳирот меравад.

Дар як муддати кӯтоҳ шаҳру вилоятҳои Мовароуннаҳр тобеи Шайбониҳон гаштанд. Акнун ӯ мақсад дошт, ки Хуросон ва пойтахти дигари Теҳриён – шаҳри Ҳиротро забт намояд. Соли 1507 Шайбониҳон ба тарафи Ҳирот рахсипор гардид. Ў дар наздикии шаҳр лашкари ба ҷанг

хуб омодашудаи темуриро мағлуб намуд. Ҳиротиён натанҳо маҷбур шуданд, ки таслим шаванд, балки ба сифати инъом ва бахшиш пули зиёде мебоист супоранд.

Бо ҳамин истилои давлати Темуриён ба охир расид. Ба ҳукмронии онҳо завол омад. Ба сари ҳокимият дар Мовароуннаҳру Хуросон сулолаи нав – Шайбонӣ омад.

Ташкил ёфтани давлати Шайбониҳо. Шайбониҳон намояндагони хонадони Темуриёнро бераҳмона таъкиб ва маҳв намуд. Ў шаҳру вилоятҳои забткардаи худро ба хешу ақрабо ва амирони номии худ тақсим карда медиҳад. Хони мазкур аз қадамҳои аввал барои ба тарафи худ кашидани феодалону рӯҳониёни бонуфуз саъй кард. Маълум шуд, ки танҳо ҳокимият дигар шуда, муқаррароти зиндагӣ мисли пештара боқӣ мондааст.

Сиёсати дохилии Шайбониҳон пас аз истилои давлати темурӣ тамоман ба манфиати синфи ҳукмрон ва феодалон хизмат мекунад. Акнун ба таркиби ин синф ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек низ дохил гардид.

Истилогарон дар дасти худ сарвати ғораткарда ва ҷабран ситонидаи зиёдеро нигоҳ медоштанд. Ба гайр аз заминҳои бисёр онҳо соҳиби чандин иморатҳои шахр, осеёбҳо ва дигар ҷойҳои сердаромад гаштанд.

Соли 1507 Шайбониҳон ислоҳоти пулӣ гузаронд. Мақсади ин ислоҳот ба тарафи худ ҷалб кардани табақаҳои ҳокими давлати истилокардааш буд. Баробари касбу ҳунар муомилоти пулӣ аз муҳимтарин моддаҳои оидоти давлатӣ ва мадохили соҳибони мулк ба шумор мерафт. Дар муомилот пулҳои нуқра ва мисӣ истифода шудаанд. Як тангаи нуқра ба 24 тангаи мисии нав баробар буд.

Ислоҳоти Шайбониҳон дар тамоми давлат муомилоти ягонаи пулиро ташкил карда, онро аз ҳар гуна тағйирот раҳо намуд. Вай вазн, ҳаҷм ва навъи тангаҳои нуқрагӣю мисӣ ва муносибати байни онҳоро муайян кард. Ин тангаҳо дар ҳамаи шаҳру вилоятҳо қурби баробар доштанд. Ислоҳоти

пулии Шайбониҳон дар тамоми мамлакат таъсироти бузурги сиёсӣ ба амал овард ва бартарии чорабиниҳои ӯро нисбат ба фаъолияти молиявии намояндагони Темуриён нишон дод. Чунки як тангаи нуқраи замони Темуриён ба 21 тангаи мисии Шайбонӣ баробарӣ пайдо кард. Ислохоти мазкур ба ҳамаи табақаи синфи ҳукмрон нишон дод, ки аз ивазшавии сулола онҳо бурд карданд.

Муборизаи Бобур Мирзо. Пас аз забти Ҳирот (соли 1507) дар сарзамини паҳновари давлати Шайбониён се сол сулҳу озоиш ҳукмфармо гардид ва ба ин восита ҳаёти хоҷагии мамлакат қадре ру ба беҳбудӣ ниҳод. Вале соли 1510 аз ду самт ба давлати Шайбониён зарбаи марговар расонида шуд. Аз шимоли шарқӣ бодиянишинони қазоқ, ки замоне аз Шайбониҳон шикаст хӯрда буданд, бо мугулҳо як шуда, дар наздикии дарёи Сир ба Шайбониҳон зарбаи ҳалокатовар расониданд. Дар ҳамин вақт аз тарафи Ғарб шоҳи Эрон Исмоили I, ки бо давлати Шайбониён муборизаи сиёсӣ ва мазҳабӣ мебуд, бо қувваи зиёде Марвро ихота намуд. Дар

Оромгоҳи Бобур Мирзо (1483-1530) дар Кобул

натиҷа Шайбониҳон лашкаро талаф дода, худ дар майдони ҷанг кушта шуд (соли 1510).

Собиқ ҳокими Фарғона аз авлоди Темуриён писари Умаршайх – Бобур Мирзо дар Кобул меистод. Ӯ хабари ҳалок гаштани Шайбониҳонро шунида қарор дод, ки мавриди мувофиқро истифода намуда, барои барқарор намудани ҳокимияти Темуриён дар Мовароуннаҳр кӯшиш намояд. Бо ин мақсад ӯ ба Ҳисор ҳаракат кард. Муҳорибаи аввалин ва ҳалқунанда дар Пули Сангини дарёи Вахш (назди Норак) бо ғалабаи Бобур анҷом ёфт. Баъди ин воқеа султонҳои сулолаи шайбонӣ ба ваҳм афта аз муқовимат даст кашиданд. Бобур Мирзо бори сеюм Самарқандро ишғол намуд (соли 1511).

Баъдаз ин Бобур ғоригеро намуда, қасони зиёди наздиқонашро аз худ ранҷонд. Ӯ нафаҳмид, ки Шайбониён дар ин сарзамин нуфузу қувваи доштанд. Аз иштибоҳҳои Бобур истифода намуда, соли 1512 бародарзодани Шайбониҳон Убайдулло Султон ба Бухоро ҳамла намуда, лашкари Бобуро дар назди Кӯли Малик шикаст дод. Бобур боз ба Ҳисор ақибнишینی намуд.

Бобур барои ишғоли ҷаҳоруминбораи Самарқанд қувваи кофӣ надошт. Ӯ ба шоҳи Эрон Исмоил муроҷиат намуда ёрии ҳарбӣ талабид. Тирамоҳи соли 1512 лашкари 60 ҳазорнафараи Эрон бо сардории Начми Сонӣ вориди Мовароуннаҳр гашт. Онҳо ба ҷое, ки по мегузоштанд, сокинонашро аз дами тег мегузарониданд. Лашкари Эрон дар Қаршӣ қатли ом карда, 15 ҳазор аҳолии онро ҳалок кард. Бинобар ин иттифоқи Бобур бо эронӣён боиси норизоияти аҳоли гардид, нисбат ба ӯ ҳисси нафрат пайдо шуд.

Аҳолии маҳаллӣ ва як қисми ашроф дар атрофи Шайбониён муттаҳид гардиданд. Задухӯрд байни хони Бухоро Убайдуллоҳон ва Бобуро Начми Сонӣ дар наздикии Ғиждувон сурат гирифт. Бо вучуди афзалияти қувваҳои иттифокчиён Бобур шикаст хӯрд ва Начми Сонӣ кушта шуд.

Бобур мачбур мешавад, ки боз ба Ҳисор баргардад. Хони хонадони Шайбонӣ Кўчкунҷихон бар зидди Бобур ба сӯи Ҳисор лашкар кашид. Хони гуреза қувваи муковимат надошт. Бино бар ин ӯ ба сӯи Қундуз фирор намуд.

Бобур Мирзо ба хоки Ҳиндустон гузашта, баъди чангҳои зиёд галаба кард ва давлати Темурниёни Ҳиндро поя гузошт. Бо вучуди ин ӯ дар фикри ишғоли Самарқанд ва барқарор намудани ҳокимияти Темурниён дар ин мулк буд. Барои инчунин ин қодом ӯ соли 1528 нисарони худро сафарбар намуд. Вале ташвишҳои Бобур беоқибат монданд ва худӣ ӯ баъд аз ду соли ин ҳаракат, дар синни 47-солагӣ вафот кард.

Воқеаҳои нимаи аввали асри XVI. Муборизаҳои Бобур Мирзо беоқибат монданд. Сарзамини Осиёи Миёна ба зери таъсирҳои Шайбонниён даромад. Вале ин мулки собиқ обод ба ҳаробӣ рӯ ниҳода буд. Чангҳои пайҳами сулолаҳои хучуми лашкари хориҷа, истибдод ва ғорати мугулҳо ба зиндагии мардум ва ҳаёти хоҷагии мамлакат таъсири ҳалокатбор расониданд. Масоҳати заминҳои кишт хеле кам гардид, мулкҳои алоҳида тамоман ба ихтиёри намоёндагонӣ

Маҷорни Махдуми Аъзам дар Ҳисор (соли 1547)

хонадони Шайбонӣ гузаштанд. Соҳибони онҳо метавонистанд мулкро ба фарзандонашон мерос гузоранд. Бухоро, Самарқанд, Ҳисор, Тошқанд, Хучанд, Ёротеппа ва амсоли инҳо амлоки калонтарин буданд.

Номдортарин соҳибони мулк дар Самарқанд Кӯчкунҷихон, дар Бухоро Убайдуллоҳон, дар Ҳисор Темур Аҳмад Султон, дар Ёротеппа Абдулатиф Султон, дар Бадахшон Шохсулаймон ҳукм меронданд.

Ҳукмронони хонадони Шайбонӣ аз лашкаркашӣ ба мулкҳои дигар даст нақашада буданд. Яке аз ҳадафҳои асосии онҳо ишғоли Ҳирот буд. Забти ин шаҳр он маъниро ифода мекард, ки сулолаи нав соҳиби ҳамаи сарзамини Темуриён гаштааст. Бо вучуди ин, авзои ин давра нисбатан оромтар ва шароити хоҷагидорӣ мусоидтар гардида буд.

Аммо дар миёнаи асри XVI ҷангу низоъҳои феодалӣ як ҳодисаи муқаррарӣ гардид. Дар мамлакат дуҳокимиятӣ ба вучуд омад. Яке аз ҳамин қабил рӯйдодҳо ба номи ҳокими Ҳисор Темур Аҳмад Султон алоқаманд аст. То чанд гоҳ ба номи ӯ дар Мовароуннаҳр танга сикка зада хутба меҳонданд.

Дар сари гурӯҳи дигар Абдулло Султони ҷавон меистод. Ин ду гурӯҳи муҳолиф ба таври худ ду ҳоконро ба маснади ҳукумати олий мешинонанд. Охири охирон пирӯзӣ насиби Абдуллоҳон мегардад. Соли 1557 ӯ Бухороро ишғол намуд. Аз соли 1560 ин шаҳр пойтахти давлати шайбонӣён гардид. Абдуллоҳон давлатро пайдор гардонида, ба забти мулкҳои дигар шурӯъ намуд.

Ӯ соли 1574 Ҳисору Ёротеппа ва Хучанд, баъд аз чор соли дигар Самарқандро ишғол намуд. Шохони Бадахшон иттифокҳои султонҳои Ҳисор буданд. Абдуллоҳон ба юриш ба сӯи Бадахшон тайёрӣ медид. Музаффариятҳои ӯро фаҳмида ҳокими ин мулк Шохрух Мирзо писари Иброҳим Мирзо (набераи Шохсулаймон) тобеияти худро ба Абдуллоҳон изҳор намуд. Бо ҳамин мардуми Бадахшон аз ҷанги хунрезӣ ва ғоратгарӣ эмин монданд.

Тобеияти Ҳисор ва Бадахшон ба Абдуллоҳон тобеияти

Хатлонро низ таъмин намуд. Соли 1583, пас аз фавти падар Абдуллохони II ҳукмрони мамлакат шуд. ӯ мақсад дошт, ки ҳамаи мулкҳои замоне ба Шайбониҳон тобеъшударо ба тасарруфи худ дарорад. Бо ин мақсад Абдуллохон соли 1585 Бадахшонро забт кард. Баъд аз чор соли дигар қисми Эронро ба худ тобеъ намуда, ба сӯи Хоразм лашкар кашид. ӯ давлати то як андоза мутамарказ ба вучуд оварда тавонист.

Абдуллохони II ходими барҷастаи давлатӣ буд. Барҳам додани ҷангҳои байниқабилавӣ ва пурзӯршавии ҳокимияти марказӣ барои тараққиёти иқтисодиёт шароити мусоид фароҳам оварданд. Сохтмони роҳҳо, пулҳо, сардобаҳо, қорвонсаройҳо, мадраса, тимҳои тиҷорат ва амсоли онҳо ба номи ӯ марбут гардидаанд. Ислоҳоти пулии Абдуллохон махсусан аҳамияти калон дошт. ӯ ба сикказании тангаҳои тиллоии асил шурӯъ кард.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. *Оиди давлати бодиявии тоифаҳои турктабор чиҳо медонед?*
2. *Шайбониҳон дар мубориза бо муғулҳо аз кадом воситаҳо истифода мебурд?*
3. *Кадам забткориҳои Шайбониҳонро медонед ?*
4. *Оид ба ташиклёбии давлати Шайбониҳо маълумот диҳед.*
5. *Бобур Мирзо кӣ буд ва дар бораи юришҳои ӯ чиҳо медонед?*
6. *Оқибати муборизаҳои Бобур Мирзо ба чӣ анҷомид ?*

§8. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Кишоварзӣ. Дар асри XVI асоси хоҷагии кишлоқ деҳқонӣ буд. Замин бештар дар дасти давлат буд. Хон ё султон ба касе, ки меҳост заминро инъом мекард. Калонтарин заминдорони мулк аъзоёни сершумори хонадони салтанатӣ буданд.

Мулкҳои калони инъомшударо суюрғол меномиданд. Соҳибони суюрғол дар навбати худ як қисми давлатии

мулкашонро ба зумраҳои нисбатан хурди аъёну ашроф тақсим карда метавонистанд.

Дигар намуди истифодабарӣ аз замин мулки феодалӣ буд, ки қисми оидоти он ба ғоидаи давлат ва қисми дигараш ба нафъи соҳиби замин истифода мешуд.

Намуди сеюми замин «замини хурри холис» ном дошт. Соҳибони ин мулк аз андози давлатӣ озод буданд. Ин намуди заминҳо дар асри XVI хеле кам буданд.

Намуди чахоруми замин – заминҳои вақф, яъне заминҳои хайрия буданд. Аз маҳсули онҳо масҷиду мадрасаҳо хонақоҳҳо истифода мебарданд. Ё худ аз ҳисоби даромади заминҳои вақф пулу рохҳо сохта ё таъмир карда мешуданд. Заминҳои вақф тақсимнопазир ва умуман дастнорас доништа мешуд.

Намуди панҷуми замин – мулкҳои деҳқонон буданд, ки ҳуди онҳо қор қарда ҳосил мегирифтанд. Вазъияти деҳқонони соҳибмулк назар ба деҳқонони иҷоранишин беҳтар буд. Инчунин онҳо назар ба қисмати боқимондаи қорандагони замин як дараҷа имтиёзҳо доштанд. Масалан, ба давлат қамтар хироҷ месупориданд.

Ба ғайр аз заминҳои номбурда дар Осиёи Миёна заминдорӣ қамоағӣ (общинагӣ) ҳанӯз вучуд дошт.

Олооти қорӣ деҳқонон асосан омор, дос, қаланду бел буд. Бо ҳамин олооти одӣ деҳқон қандуму қав, қуворӣ, арзан, шолӣ, мошу нахӯд ва дигар маҳсулооти ҳоҷагашро рӯёнида, заминро обёрӣ мекард. Дар боғҳои атрофи шаҳрҳо ва деҳот себ, нок, зардолу, қормағз ва олу парвариш мекарданд. Яке аз соҳаҳои сердаромад истехсоли ғӯза (пахта) ва қирмақпарварӣ буд. Матоҳои абрешимӣ қосибони Моқароуннаҳр ба давлатҳои ҳамсоя ба қурӯш меарфтанд. Маҳсулоати қолезӣ, қишти харбузаву тарбуз, сабзіву пиёз яке аз соҳаҳои маъмул ва муқиди ҳоҷагии деҳқонӣ буд.

Ақсари деҳқонон заминҳои қам доштанд. Вале заминдороне низ буданд, ки заминҳои қишташон дар ҳудуди якҷанд ноҳия ё қилоят қойқир буд. Яке аз заминдорони

калонтарин дар Бухоро – Хочаҳои Ҷўйборӣ дар асри XVI мақоми хосро ишғол мекарданд. Масалан, Хоча Саъд то 17 ҳазор га замин, якчанд ҳазор сар моли майдаву калон ва боғҳои калонро соҳибӣ мекард. Хочаҳои Ҷўйборӣ дар водии Ҳисор низ соҳиби заминҳои кишт буданд.

Барои истифодаи замин деҳқонон ба давлат андоз месупориданд, ки онро молучахот ё хироч меномиданд. Аз 30 то 40 фоизи даромади деҳқон сарфи андоз мешуд. Аз боғҳо ва тоқзорҳо танобона мегирифтанд. Мансабдорон дар маҳалҳо аз давлат маош намегирифтанд. Аҳоли вазифадор буд андозро бо номи муҳосилона ё зобитона супорад. Маблағи супорида барои маоши мансабдорони маҳалҳо сарф мегардид.

Ҳунармандӣ. Истехсолоти ҳунармандӣ ва сифати маҳсулоти он дар давоми асри XVI ба ҳолати пешинаи худ боқӣ монд. Лашкаркашӣ ва тохтутози бешумор дар Хуросон барои аҳоли бисёр гарон буд. Хусусан ҷангҳои байнихудӣ, ки қариб ним аср давом карданд, аҳволи мардумро ниҳоят табоҳ сохтанд. Заминҳои кишт поймол, шаҳрҳо тороч ва хирочу андозҳо зиёд шуданд.

Шаҳрҳо дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияи мамлакат нақши калон бозиданд. Махсусан шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Фарғона, Хучанд, Ҳисор, Кӯлоб ва Ўротеппа тараққӣ карда буданд. Ҳунармандон дар шаҳрҳо кам набуданд. Касбҳои маъруф дар шаҳрҳо бофандагӣ, кордсозӣ, кулолӣ, оҳангарӣ, бинокорӣ, дӯзандагӣ, ошпазӣ буданд. Махсусан, ҳунари устоҳои коғазсози Самарқанд маъруфу машҳури мамлакатҳои дигар гашта буд.

Дар таърихи касбу касибии мардуми Осиёи Миёна зиёда аз 100 ҳунар маълуму машҳур аст. Косибон устохонаҳои худро доштанд. Дар баъзе шаҳрҳо косибони як соҳаи ҳунармандӣ дар гузар ё маҳаллаҳои алоҳида истиқомат мекарданд. Аз ҳамин сабаб баъзе гузарҳои шаҳр номи «гузари

кордгарон», «гузари собунгарон», «гузари дегрезон», «гузари мехчагарон» ва амсоли инҳоро гирифтаанд.

Дар шаҳрҳо бозорҳо буданд. Дар шаҳри калон дар як ҳафта ду рӯз рӯзи бозор мешуд. Ҳунармандон маснуоти худро ба бозор низ мебароварданд. Косибоне, ки дар устохонаҳо кироя кор мекарданд, ба ивази корашон музди мегирифтанд. Аз косибон низ андоз ситонида мешуд.

Савдо. Дар муддати чандин аср роҳи калони корвонгард аз Осиёи Миёна гузашта, Шарку Ғарбро ба ҳам мепайваست. Дар асри XVI кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ ба амал омаданд ва ин роҳ аҳамияти худро гум кард. Осиёи Миёна аз ҷараёни асосии ҳаракати молҳои тиҷоратӣ дар қанор монд. Ин ҳолат ба истехсоли молии дохилӣ таъсир карда, боиси камшавии ҳаҷми маснуоти якқатор соҳаҳои касбу ҳунар гардид.

Дар навбати худ, дар ин аср барқарор гардидани робитаи тиҷоратии Осиёи Миёна бо Русия аз аҳамият ҳолӣ набуд. Анвои ғуноғуни мол ба миқдори торафт зиёд аз Осиёи Миёна ба Русия содир мешуд. Дар ин мулк газворҳои ғуноғуни пахтагин ва шохивории Осиёи Миёна шӯҳрати калон доштанд. Аз Русия ба ин сарзамин матоъҳои пашмин, асбобҳои филизӣ ва дигар асбобҳо меоварданд.

Дар асри XVI муносибатҳои дипломатӣ бо Русия барқарор гардиданд, ба Москва сафирҳо, заминдорон ва сармоядорон рафта меомаданд. Дар баробари иҷрои супоришҳои дипломатӣ онҳо ба инкишофи савдо низ ёрӣ мерасонданд. Сафирҳо бо қорвони калон ба роҳ баромада, ба Русия мол бурда ва аз онҳо боз мол гирифта бармегаштанд. Савдо барои ҳарду тараф ғоиданок буд, бинобар ин ривож меёфт. Вале барои ривочи ҳаматарафаи савдои хориҷа шароит мусоидат намекард. Яке аз мамониатҳо роҳзанҳо буданд. Инчунин маҳдудияти мазҳабӣ (махсусан бо Эрон ва Русия) низ садди роҳ мегашт. Чунки савдогарони рус, ки насронӣ буданд, аз омадан ба Осиёи Миёна худдорӣ намуда, бештар ба сифати тоҷир мусулмонҳои дар ҳудуди Русия сокинбударо раво

мекарданд (тоторҳо, бошқирҳо ва дигарҳо). Дар навбати худ муносибатҳои тичоратии мулкҳои Осиёи Миёна бо давлатҳои ҳамсоя – Хитой ва Ҳиндустон қатъ нагашта будаанд.

Дар охири асри XVI Абдуллоҳони II ба ҷангҳои байнихудӣ хотима дода, барои беҳтар гардидани шароити тичорат якқатор тадбирҳо андешид, ки ба тағйир ёфтани вазъияти савдо ва хоҷагӣ сабаб шуд ва мамлакат каме ба ҳолати эътидол даромад. Ӯ кӯшиш намуд, ки роҳҳои корвонгузар нисбатан беҳтар ва аз оби нӯшокӣ таъмин бошанд. Бо ин мақсад дар роҳҳои савдо ҳавзҳои об (сардоба) ва корвонсаройҳо сохта шуданд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Кишоварзии ин давра дар кадом вазъият қарор дошт?
2. Шаклҳои заминдориро номбар карда метавонед?
3. Олоти қори деҳқонон ва маҳсулоти хоҷагии онҳо аз чӣ иборат буд?
4. Ҳунармандии ин давра дар кадом вазъ ва сатҳ қарор дошт?
5. Оиди робитаҳои тичоратии ин давра чӣҳо медонед?

§9. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Бинокорӣ ва меъморӣ. Дар санъати меъмории нимаи аввали асри XVI анъанаҳои аҳди Темурӣ идома доштанд. Дар ин аср бинокорӣ хеле авҷ гирифт. Дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Ҳисор, Ӯротеппа ҳаммомҳо, тичоратхонаҳои бохашамат, мадрасаҳо, масҷидҳо сохта шуданд. Барои ривочи савдои хориҷӣ дар роҳҳои корвонгард кӯпрукҳо, сардобаҳо (ҳавзҳои об), корвонсаройҳо бино ёфтанд.

Бухоро, ки пойтахти давлат буд, бештар обод гашт. Девори нави шаҳр бино ёфт. Намунаи санъати зебои меъмории асри XVI дар ин шаҳр Масҷиди Калон, Мадрасаи Мири Араб, Масҷиди Баланд, Масҷиди Хоҷа Зайниддин, Қӯшмадраса, Мадрасаи Модари Хон, Мадрасаи

Абдуллохон, дар Ӯротеппа Мадрасаи Абдулатиф Султон (Кӯкғунбаз), Макбараи Боботағо ва Сари-Мазор буданд. Водии Ҳисор низ аз ёдгориҳои меъмории бой аст. Ҳисор дар асрҳои XV- XVI ба авҷи равнақи худ расида буд. Дар ин давра худуди он васеъ гардида, ҷануби Тоҷикистони ҳозира, ҷануби Ёзбекистон, вилоятҳои шимолии Афғонистон (Балх, Шибирғон, Қундуз) ва Бадахшонро дар бар мегирифт. Иморатҳои Қалъаи Ҳисор аз қабилӣ Мадрасаи Кӯҳна, Мазори Маҳдуми Аъзам намунаи санъати баланди меъмории Ҳисори онвақта мебошанд.

Намунан биноҳои зебои асри XVI дар деҳаҳои Чапарӣ ва Лайлақуяи ноҳияи Кубодиён низ боқӣ мондаанд.

ГУРУСНАҒӢ ДАР САМАРҚАНД ВА АҲВОЛИ ТОЛИБИЛМОН

Дар Самарқанд зимистони саҳт солҳои 1513-1514 омада буд. Дар ин солҳо гаронӣ, қатъӣ ва гуруснагӣ ҳукмфармо гашт. Ба иборати Восифӣ:

*Гуруснашикам бар намад дӯхт чашм,
Ки ҳамсояи гӯшт будаст пашм.*

Дар чунин шароит «дузде қулфи дари хонаи мадрасаро бартофт ва ҳарчи ёфта буд, бурд. Қариб ба даҳ толибилми ғариби Хуросонӣ дар гошти парешонӣ ва ифлос (бенавоӣ) пеши ин фақир омада изҳори ҳоли худ бар ин ваҷҳ карданд, ки агар фикре ба ҳоли мо нақунӣ, ҳама аз сармо ва гуруснагӣ ҳалок мешавем...

Шунида будам, ки дар силсилаи Фӯлод Султон ҷавонест дар гошти фаҳму ниҳояти қарам... аз барои вай мактубе навишта дар баёни ҳоли талаба(ҳо) фиристода шуд. Чун ба мазмун (мактуб) иттилоъ ёфт, ба ҷониби таахҳуди (ӯҳдадор шудан барои ёрӣ) фақирон шитофт ва эшонро ба меҳмондорӣ ба хона талабида. Аз барои ин қамина нӯстини мӯйина ва сарупои муносиб ва аз барои ҳар як аз талаба нӯстини барра ва пероҳан ва такбонӣ (шалвори) гарм намуда».

Вале чунин ёрӣ ба эҳтиёҷмандон чандон манфиате наовард:

«... Кори толибилмон ба чое кашид ва аҳволи эшон ба дараҷае анҷомид, ки ду кас аз эшон аз бетоқати гуруснагӣ пӯстинҳои худро фурухта хӯрданд ва аз шиддати сармо ҷон ба чонофарин супурда мурданд.

Мавлоно Абдулаши Балхӣ, ки яке аз дӯстони ҷониш (ман) буд, шабе ба хонаи ин камина омада гуфт, ки ин толибилмон ҳама ҳалок мешаванд. Дар бораи эшон чӣ фикр мекуни? Гуфтам ман низ ҳайронам ва чора намедонам. (Ӯ) гуфт: дар таърифи соли қаҳтӣ ба мадҳи Абӯсаид Султон қасида мебояд гуфт ва дуррари маонӣ бадеъсифат, то аз вай ба тариқи сила аҳз (гирифтани) ва ҷарӣ (маоши) намоям.

Киштии умри ин фақиронро аз ин дарёи заххори (сероби) хунхори қаҳд бар карона орем. Гуфтам: Абӯсаид Султон туркест, ки аслан форсӣ намефаҳмад, ҳамчунон, ки мо туркӣ намедонем. Гуфт, ман ёре дорам, ки имом ва ноиби Султон аст. Ҳамин миқдор, ки моро ва ин қасидаро таъриф мекунад, муҳими кифоят мешавад.

Алқисса, ҳамон замон ба қасида шуруъ карда шуд ва (дар) ҳамон шаб ба итмом расид... Онро навишта ба Кони Гул рафтем ва он қасидаро гузаронидем. Он подшоҳи олиҷоҳ ба маунати (ёри) толибилмон даҳ раъс ғӯсфанди фарбеҳ, бист ман орди майда ва маблағи яқсад хонӣ ва чаҳор дарахт ҷиҳати ҳезумгарм фармуданд. Онҳоро гирифта ба мадраса омадем ва он зимистонро ба он толибилмони фақир ва чанде дигар аз фақирон ба фарозат гузаронидем».

(Восифӣ. «Бадоеъ-ул-вақоеъ». М., 1961)

Порча аз қасидаи Восифӣ:

Бо он ки хун хӯранд шабу рӯз мардумон,
Даври замона ташна ба хунишон бувад мудом.
Дунон¹ намедиҳанд ба кас ним луқма нон,
Ё раб, чу нон мабод зи дунон ба гайри ном.
Эй тоири хучаста зи нонҳои хештан,
Якчанд нон бидеҳ ба фақирон ба расми вом.

---

¹ Дунон – одами наст

*Тасбеҳ дона кардаму сачҷода дом лек,
 Анқо шудааст нон, нашавад сайди кас ба дом.
 Як дона гандум ар ба замин афканад касе,
 Мардум кунанд мӯрсифат бар вай издиҳом.
 Хокистаре, ки дар тайи ӯ пухта шуд кумоч,
 Созанд тутиёш халоиқ ба эҳтиром.
 Бӯе, ки муртафеъ² шавад аз дуди дегдон,
 Хуштар бувад зи роиҳаи³ мушк дар машиом.
 Аз ҳеҷ равзани накунад дуд сар бурун,
 Ҷуз дуди марғу дуди дили зори мустаҳом⁴.
 Эй Восифӣ, ба гурснагӣ⁵ сабр пеша кун,
 Зинҳор нон тамаъ макун аз суфраи⁶ лаём⁷.
 Дорӣ агар тамаъ ба шаҳе арз кун, ки ҳаст,
 Бар дарғаҳаш чу Ҳотами Тойӣ дусад гулом».*

(Восифӣ. «Бадоеъ-ул-вақоеъ». М. 1961)

Шаҳрҳо аз ҳисоби биноҳои гуногун обод мешуданд. Дар чорроҳи баъзе хиёбонҳо бинои чорсӯ бунёд шуда ба тӯли хиёбон тоқҳо ва корвонсаройҳо бино ёфта будаанд. Намунаи ин биноҳо дар Бухоро Токи Саррофон, Токи Телпакфурӯшон ва Токи Заргарон мебошанд.

Аксари вақт бозорҳои шаҳр пур аз савдогарон буданд. Дар беруни шаҳр низ чорбоғҳои пур аз меваву ангур, дарахтони сарсабз аз дур намудор буданд. Дар чорбоғҳои бузург барои шох қасру девонҳо сохта буданд. Хушнамунии биноҳои зеборо ҷӯйҳои оби равон ва фаввораҳо зеб меоданд.

Дар соҳаи кандакории рӯи санг ва ҷӯб комёбиҳои устоҳои асри XVI назаррас буданд. Сангҳои рӯи қабр бо катиба ва нақшунигор ороиш ёфта, гӯшаҳои онро ба шакли

---

² Муртафеъ - баланд

³ Роиҳа - бӯй

⁴ Мустаҳом - ғамгин

⁵ Гурснагӣ - гуруснагӣ, ба хотири вазн ҳарфи «у» ҳазор шудааст

⁶ Суфра - дастурхон

⁷ Лаём, лаимон - нокасон

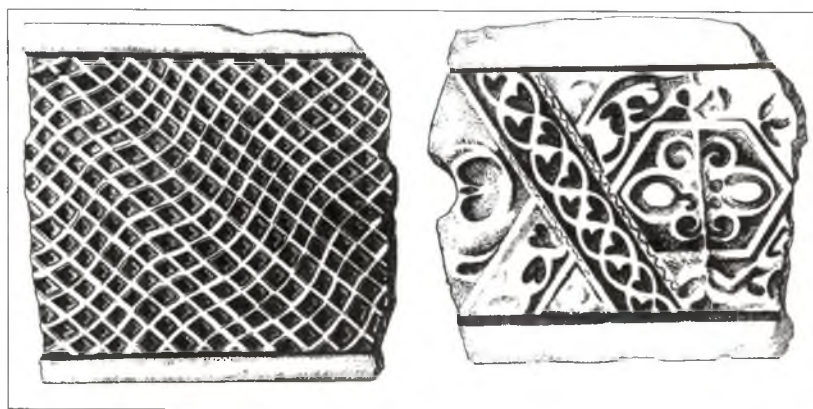
сутунча зеб медоданд. Баъзе сангҳои қабр ба худ шакли хурди макбараи шиббадорро гирифтаанд. Умуман, санъати ҳаҷҷорӣ - дар санг кандани нақш ва катибаканӣ ба дараҷаи олии худ расида буд.

Беҳтарин намунаҳои кандакории рӯи ҷӯб ҳаққокии сақфи биноҳо, дару дариҷаҳо, сутуни айвонҳо, панҷараҳои тобдонҳо ва мадрасаву масҷид, хонакоху макбараҳо мебошанд.

Биноҳои боҳашамат бо хатҳои банноӣ, куфӣ ва қошиқорӣ зебу зинат дода мешуданд. Зеботарин қоширо дар осори шаҳрҳои Бухорову Самарқанд метавон ёфт. Пештоқҳои зебо, қошиқориҳои хушнақшунигор ва хушобуранг намунаи хунари устоҳои гулдасти асрҳои мухталиф мебошанд.

Аксари султонҳо ва мардони бомаърифат соҳиби китобхонаҳо буданд. Китобхонаҳо дар он вақтҳо вазифаи коргоҳи китобат ва ороиши дастнависҳоро низ доштанд. Дар асри XVI ороиши бадеии китобҳои дастнавис ба дараҷаи баланд расида буд. Дар Осиёи Миёна хушнависони забардаст ҳаёт ба сар мебуданд. Яке аз устодони хат Миралии Ҳиравӣ буд, ки барои тақомули хати настаълиқ кӯшиши зиёде ба харҷ додаст. Ӯ дар Бухоро низ ҳаёт ба сар бурда эҷод кардааст.

Маҳсули дасти хушнависону минётурнигорони

Гачкорӣ. Аз Қумхори ноҳияи Қубодиён (асрҳои XIV-XVI).

боистеъдод шӯхрати чахонӣ ёфтанд. Минётурхо ба мазмуни хар фасл ва воқеаҳои муайяни таърихӣ эҷод шудаанд. Дар онҳо симои яккатор шахсони таърихӣ ҳам тасвир ёфтааст. Устоҳои машҳури минётурнигор Маҳаммадмуроди Самарқандӣ, Маҳмуди Музаҳҳиб, Усто Абдулло ва дигарон буданд. Дар асри XVI мусаввирони забардаст ба пояҳои баланди инкишофи худ расидаанд.

Дар ин аср ҳофизону навозандагони номӣ ҳаёт ба сар мебуданд. Машҳуртарини онҳо дар Самарқанд Султон Муҳаммади Нойӣ ва дар дарбори Абдуллоҳон (дар Бухоро) – Ҳофиз Алимас тӯбааст. Ҳофизони хушилхон, созидаҳо ва сарояндаҳо дар хузури ҳокими Самарқанд Фӯлод Султон – Қосим Рӯҳдам, Ҳофиз Шағол ва Илёси Нойӣ, ки хар яке нодири асру замони худ буданд, ҳаёт ба сар мебуданд.

Онҳо аз созҳои гуногуни мусикӣ моҳирона истифода мебуданд: дойра, думбра, дутор, тапбӯр, гижак, сурнай, най, қарнай ва дигар созҳои мусикиро ба дараҷаи аъло менавохтаанд.

Ҳофизони номбурда чи дар Самарқанд, чи дар Бухоро ва ҷойҳои дигар устодони санъати олии «Шашмақом» буда, дар байни мардум обрӯи эътибори бузург доштанд.

Адабиёт ва илм. Вазъияти сиёсӣ, ки аз аввали асри XVI дар Мовароуннаҳр ва Хуросон фароҳам омад, ба ҳаёти адабӣ ва илмӣ зарбаи сахт расонд. Хирот ҳамчун як маркази маданияи халқҳои форсзабон ва мактаби ҳаётотин хиротӣ аҳамияти ҳудро аз даст дод. Намояндагони илму фан, адабиёт ва санъат ба хар тараф пароканда гардидаанд. Чандин нафари онҳо ба Бухоро муҳоҷир шуданд, чунки ин шаҳр дар нимаи дуввуми асри мазкур ҳамчун маркази маданияи машҳур гашта, сол аз сол дар он ҷо шумораи мадрасаҳо зиёд мегардиданд.

Бо вуҷуди мушкилиҳои маълум илму адаб дар ин давра то як дараҷа ривҷ ёфт. Муаллифи асри XVI, таъриқнавис – Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ 250 нафар ҳодимони илму адаби замонашро ном бурдааст, ки аксари онҳо дар

таърихи халқи тоҷик мақоми баланд ишғол кардаанд. Аз байни адибони он давра Зайниддин Маҳмуди Восифӣ бо асарҳои худ маълуми машҳур гаштааст. Ӯ соли 1485 таваллуд ёфта, дар Ҳирот, Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна умр ба сар бурд. Асари саргузаштии ӯ «**Бадоеъ-ул-вақоеъ**» ном дошта, дар он симони шаҳрҳои он замон ба таври барҷаста тасвир ёфта, русуми адабии давраашро нишон додааст. Восифӣ ҳамчун нависандаи мушоҳидакор бисёр нуқсонҳои усули идораи давлати хониро ифшо менамояд.

«Бадоеъ-ул-вақоеъ» на фақат шоҳасари насри бадеӣ, инчунин сарчашмаи муҳими таърихист.

Шоир ва муаррихи номӣ **Қамолиддини Биноӣ** ҳамзамони Восифист. Ӯ соли 1453 дар Ҳирот, дар онлаи устони хунарманди бинокор ба дунё омада, соли 1512 дар Қаршӣ қатл шуд. Биноӣ дар овони ҷавонӣ ба шаҳрҳои Эрон сафар карда, соли 1495 ба Самарқанд меояд. Дар ин ҷо ӯ шоҳиди ҷангу низоъҳои байни ворисони салтанатталаби Темурӣён ва Шайбонӣён гардид.

Биноӣ дар дарбори Шайбонӣҳои обрӯ ва нуфуз пайдо кард, ки хон навиштани воқеаҳои лашкаркашии худро ба ӯ супоридааст. Биноӣ олим ва адиби пурмаҳсул аст. Дар байни осори ӯ девонҳо, маснавии «Бехрӯзу Баҳром», қасидан «Мачмаъ-ул-ғароиб», асарҳои таърихӣ «Шайбоннома» ва «Футухоти хонӣ» шӯҳрати бештаре пайдо кардаанд. Биноӣ дар мусикӣ «Нӯҳранг» ва «Савтуннақш» барин охангҳо низ доштааст.

Асари Биноӣ «Шайбоннома» аз таърихи зиндагӣ ва лашкаркашиҳои Муҳаммади Шайбонӣ ривоят карда, воқеаҳои таърихро тақрибан то соли 1505 фаро мегирад. «Футухоти хонӣ» низ онди Шайбонӣҳои таърихи хонадони Шайбонӣ маълумот дода, бо воқеаҳои соли 1504 поён меёбад. Ин ду асар яқингарро пурра карда, манбаъи муҳимтарини таърихӣ ба ҳисоб мераванд.

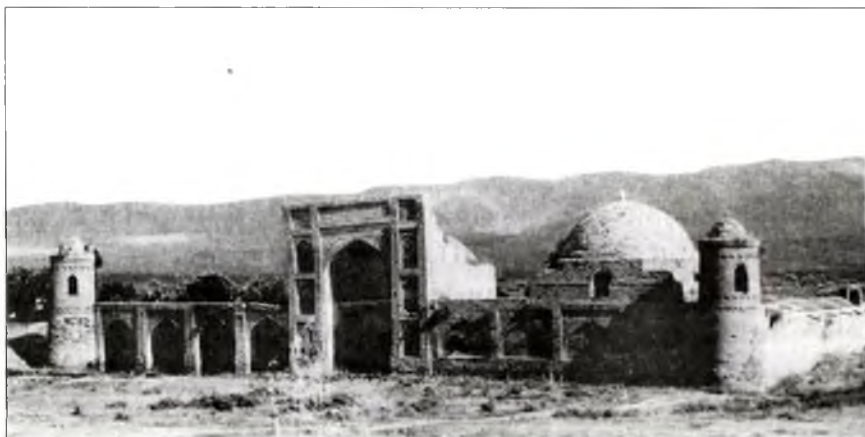

Шоир, таърихнавис ва оҳангсози тоҷик Биноӣ яке аз симоҳои барҷастаи маданияти асри XVI халқи тоҷик буд.

Бадриддини Ҳилолӣ шоири ғазалсарои асри XVI буд. Ӯ соли 1470 дар Астаробод таваллуд ёфта, соли 1529 барои ҳаҷвия ба Убайдуллоҳон навиштааш бо фармони ӯ ба қатл расид. Ғайр аз девони ғазалиёт ба қалами Ҳилолӣ боз се достон – «Лайлӣ ва Мачнун», «Сифот-ул-ошиқин» ва «Шоҳ ва дарвеш» тааллуқ доранд.

Дар нимаи дуюми асри XVI, пас аз он, ки Абдуллоҳони II (1583-1598) ҳокимияти мутамаркази худро ба вуҷуд овард, ҳаёти илмӣ ва адабӣ дубора эҳё гардид. Дар ин давра аз доираи ҳунармандон як зумра шоирони барҷаста дар арсаи адабиёт зухур намуданд, ки аз байни онҳо беш аз ҳама **Абдурахмони Мушфиқӣ** машҳур мебошад. Ӯ соли 1538 дар Бухоро дар хонадони ҳунарманд ба дунё омада, соли 1588 дар ҳамин шаҳр вафот кардааст. Мушфиқӣ дар давраи таҳсили мадраса ба шеърғӯй пардохт ва илмҳои асосии замонашро аз худ намуд. Ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик аз устодони бузурги ғазал ҳисоб мешавад.

Мушфиқӣ соли 1567 ба дарбори Абдуллоҳон қашида шуд ва ба дараҷаи «Маликушшуаро» расид.

Мадрасаи Кӯҳна дар Ҳисор (асри XVI)

Мушфиқӣ бисёр қасидаҳои мадҳӣ навиштааст, ки қисме аз онҳо барои омӯхтани таърихи халқҳои Осиёи Миёна дар асри XVI ҳамчун сарчашмаи таърихӣ хизмат мекунанд. Ӯ дар шакли китъа ва рубой якқатор таърихҳои қобили тавачҷӯхе дорад, ки дар онҳо санаҳои лашкаркашӣ ва мухорибаҳои муҳим, вафоти шахсони таърихӣ, аз тахт фаромадан ва ё ба тахт нишастани ягон шоҳ, солҳои итмоми биноҳои машҳур ва осори меъмории асри XVI инъикос ёфтаанд. Ин қисмати эҷодиёти шоир барои омӯхтани таърихи асри мазкур, хусусан, таърихи меъмории аҳамият дорад.

Ба ғайр аз шахрҳои калон, дар маҳалҳо низ шоиру мардуми донишманд кам набуданд. Масалан, дар охири асри XVI дар Ҳисор Ишратии Ҳисорӣ, Ғарибии Ҳисорӣ ва дигарон ҳаёт ба сар бурдаанд.

Дар асри XVI таърихшиносӣ ҳам дар байни илмҳои замони мавқеи хосро ишғол кардааст. Яке аз муаррихони барҷастаи ин аср Хондамир буд. Соли 1473 ӯ дар Ҳирот таваллуд шуда, соли 1535 дар Деҳлӣ вафот кардааст. Хондамир дар асараш «Ҳабиб-ус-сияр» воқеаҳои таърихи умумӣ ва тарҷимаи ҳоли одамони машҳурро баён карда, шарҳи ҳодисаҳоро то соли 1510 расонидааст. Инчунин ӯ муаллифи асарҳои «Дастур-ул-вузаро» ва «Ҳумоюннома» буда, ҷилди ҳафтум ва қисми хотимаи асари маъруфи муаррихи номӣ Мирхонд «Равзат-ус-сафо»-ро навиштааст.

Дар асри мазкур асари таърихӣ аз тарафи Файзуллоҳи Рӯзбехон бо номи «Меҳмонномаи Бухоро» навишта шуд. Ин китоб ба ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, маданият, тарзи заминдорӣ ва феодализм, истифодаи меҳнати ғуломон дар ҳочагии халқ, хариду фурӯши онҳо ва ҷодғорҳои меъмории Самарқанду Бухоро бахшида шудааст. «Меҳмонномаи Бухоро» роҷеъ ба таърихи асрҳои XV-XVI сарчашмаи муҳим мебошад.

Яке аз шоирон ва муаррихони барҷастаи дарбори Абдуллоҳони II Ҳофизи Таниши Бухорӣ буд. Ӯ соли 1549

дар Бухоро таваллуд шуда, соли 1635 дар хамин шаҳр вафот кардааст.

Мероси илмию адабии Ҳофизӣ Танишро асари таърихӣ ба Абдуллоҳон бахшидаи ӯ «Абдуллонома» ё «Шарафномаи шохӣ», ду девони ғазалу қасоид ва маснавӣ ташкил медиҳанд.

Асари таърихӣ Ҳофизӣ Таниш «Абдуллонома» барои омӯхтани ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва адабии асри XVI аҳамияти калон дорад.

Солҳои 1539-1540 дар Ӯротеппа муаррихи мастҷӯӣ – **Ҳофиз Масъудӣ** писари Усмони кӯҳистонӣ асари бузурҷамӣ худ «Таърихи Абдулхайрхонӣ»-ро навиштааст. Дар ин китоб воқеаҳои таърихӣ асри XV ва қисман пеш аз он аксёфта сарчашмаи нодири асри мазкур ба шумор меравад.

Яке аз сарчашмаҳои нодири таърихӣ ва адабии асри XVI асари **Бобур Мирзо** «Бобурнома» мебошад. Ин асар дар бораи Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндустон, маълумоти дақиқ медиҳад. Дар «Бобурнома» воқеаҳо ҳодисаҳо аниқ ва таъсирбахш ифода ёфтаанд. Дар ин асар рӯзе ба Ҷомӣ, Навоӣ, Биноӣ, Ҳилолӣ, Бехзод ва дигар арбобони илму адаб маълумоти пулурзӣш пайдо кардан мумкин аст.

Дар шаҳрҳои калону хурди Осиёи Миёна шахсони соҳиб-маълумоте буданд, ки онҳо ба рӯйнавис кардани асари муаллифони номӣ машғул мешуданд. Бо ин меҳнати пулурмашаққати худ онҳо сабабгори аз насл ба насли дигар ё аз як аср ба асри дигар гузаштани асарҳои нодири ниёғони мо гаштаанд.

МАНБАЪ

АЗ ТАЪРИХИ МУБОРИЗАИ БОБУР МИРЗО ВА ШАЙБОНИХОН

(Порча аз «Бобурнома»)

Воқеаи соли 907 (1501-1502)

«Ман дар Даҳкати меистодам, хабар расид, ки баҳор Шайбониҳон ба Ёротеппа меояд. Даҳкати замини шӯра буд. Бинобар он мо аз азбаи Оббурдон гузашта, ба кӯҳистони Мастчоҳ омадем. Оббурдон деҳаи поёнтари Мастчоҳ аст. Поёнтар аз Оббурдон чашмае ҳаст. Дар болои чашма мазор аст. Болотар аз чашма ба Мастчоҳ ва поёнтар аз чашма ба Фалғар тааллуқ дорад. Дар сари он чашма, дар рӯи санг ин се байт сабт намудам:

Шунидам, ки Чамшеди фаррухсиришт,
Ба сарчашмае бар ба санге навишт.
Бар ин чашма чун мо басте дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.
Гирифтанд олам ба мардию зӯр,
Валекин набурдем бо худ ба зӯр.¹

Дар кӯҳистони мазкур дар рӯи сангҳо кандани шеър ва дигар матнҳо одат будааст.

Вақте ки мо дар Мастчоҳ будем, шоир Мулло Хичрӣ аз Ҳисор омада, ба хизмати мо дохил шуд. Дар ин рӯзҳо ман ин матлаъро гуфтам:

¹ Ин санг алҳол дар шаҳри Душанбе, дар музйеи бостонишиносӣ нигоҳдорӣ мешавад.

*Такаллуф ҳар неча сурат тўтулса ондин ортук сен,
Сени эгон дерлар, аммо бетакаллуф эгондин ортуксен.
(Ҳар қадар, ки туро таъриф кунанд, аз чон ҳам беҳтарӣ,
Туро чон мегӯянд, вале бе такаллуф аз чон ҳам беҳтарӣ.)*

Шайбониҳон омада гирду атрофи Ўротеппаро гонат карда, оташ зад ва гашта рафт. Вақте Шайбониҳон дар назди Ўротеппа буд, мо аҳлу аёли худро дар Мастчоҳ монда, бо дастаи кам, ба ночизи аслиҳаҳои кӯшуни худ нигоҳ накарда, аз азбаи Оббурдон гузашта, ба Даҳкат омадем, ки шаб ёрӯз дар ҷое ҷамъ оем, то он чизе, ки худаи ба дастӣ мо меояд, аз даст надихем. Вале Шайбониҳон бо ишоб ақиб гашта рафт. Ақиб гаштани Шайбониҳонро дониста, мо боз ба Мастчоҳ баргаистем.

Ба хотирам омад, ки кӯҳ ба кӯҳ гаштан, бе хона ва ҷой, бе замин ва бе мулк зиндагонӣ кардан мумкин нест. Беҳтар аст, ки ба назди хони бузург ба Тошканд рафта, ба кӯшии ӯ дохил шавем».

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Бинокорӣ ва меъмории халқи тоҷик дар асри XV дар кадом вазъият қарор дошт?
2. Бунёди масҷиду мадрасаҳо , қорвонсаройҳо , пулҳо ва роҳҳо ба кадом соҳаи рушди давлат мусоидат мекарданд?
3. Вазъи адабиёту илми ҳамин давраро шахр дода метавонед?
4. Дар бораи фаъолияти намояндаҳои илму адаби ин давра маълумот диҳед.

БОБИ III

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

§10. ВАЗЪИ СИЁСИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

Низоъҳои байнихудӣ. Абдуллоҳони II соли 1598 вафот кард. Ба ҷои ӯ писараш Абдулмуъминхон ба тахти Бухоро нишаст. Баъд аз як чанд моҳ ӯ кушта шуд. Хукмрони охиринаи намояндаи сулолаи Шайбонӣён – Пирмуҳаммадхони II низ ҳалок гардид.

Ҳамсоягони хони Бухоро аз задухӯрдҳои миёни Шайбонӣён истифода бурданд. Шоҳи Эрон Аббоси I қисмати зиёди Хуросонро забт кард. Балх зери таъсири ин шох гузашт. Қазоқҳо водии Фарғона, шаҳри Тошканд ва ҳатто Самарқандро ишғол намуданд. Хоразм аз иттиҳоди Бухоро баромада дубора истиқлолият ёфт.

Аъён ва ашрофи феодалӣ маснади хони Бухороро ба Ҷонимуҳаммад Султон (Ҷонибек Султон) пешниҳод намуданд. Бинобар ин сулолаи хонадони нав **Ҷониён** ё **Аштархонӣён** номида шуд. Номи Аштархонӣёнро гирифтани онҳо аз он иборат буд, ки Ҷонибек Султон аз шаҳри Хочитархон (Аштархони қадима ва Астрахани ҳозира) ба Бухоро омада буд.

Вале Ҷонибек Султон хон шудан нахост. Ба сари ҳокимият Боқимуҳаммад (1599-1605) омад. Ба ӯ муяссар гардид, ки шаҳри Балхро тобеи Бухоро гардонад. Аз ҳамин вақт валиаҳди хони Бухоро дар Балх менишастагӣ шуд.

Баъд аз вафоти Боқимуҳаммадхон бародари ӯ Валимуҳаммадхон ҳукмрон гардид. Ӯ аз ӯҳдаи идораи давлат набаромад. Бинобар ин аъёну ашроф тахти хониро ба

Имомқулихон (1611-1642) вогузоштанд. Дар соли ҳукмронии ӯ вазъият андаке беҳтар шуд. Ба вай лозим омад, ки ба муқобили қалмиқҳо ва қазоқҳо мубориза барад ва Тошкандро ба тасарруфи худ дарорад. Баъд аз забти ин шаҳр ба хотири писари кушташудааш қасос гирифтани шуда, Имомқулихон қасам ёд кард, ки хуни кушташудагон бояд то узангуи аспаш бирасад. Кушокушии мислаш диданашуда сар шуд ва ҳазорон мардumi тамоман бегуноҳ ба қатл расид. Танҳо бо илтимоси шахсони наздиқаш, ки онҳо аз чунин ваҳшигӣ ва бераҳмӣ ба ҳарос афтода буданд, хон розӣ шуд, ки қатли одамонро бас кунад. Вале барои рафъи қасамаш Имомқулихон аспсавор ба ҳавз даромад ва оби бо хуни одамон омехташудаи он то узангуи аспӣ ӯ расид. Дар ҷангҳои дигар ҳам хон бераҳмии мислаш диданашуда зоҳир мекард. Бо роҳи қатлу ваҳшигӣ ба Имомқулихон муяссар гашт, ки то як дараҷа ҳокимияти устувор барқарор кунад.

Баъд аз ҳукмронии сисола хони Бухоро нобино шуда ҳокимиятро ба бародараш – ҳокими Балх Надирмуҳаммадхон (1642-1645) супурд. Ҳукмронии ӯ дер давом накард. Писараш Абдулазизхон аз набудани падараш дар Бухоро истифода намуда, ба тахти хонӣ нишаст ва аз соли 1645 то соли 1680 ҳукмронӣ кард. Вале талоши хон шудан ва соҳиби мулк гаштан байни бародарон давом мекард.

Ниҳоят давлатро бародари ӯ Субҳонқулихон (1680-1702) ба даст даровард. Дар аҳди салтанати ӯ вазъият душвортар гардид. Тохтутози хевагиҳо ҳамона давом мекард. Онҳо ҳатто Самарқандро забт карданд. Барои тохтутози хевагиҳо Субҳонқулихон ба қарор омад, ки дар он ҷо мебояд қоиммақоми худро таъин намояд. Ин кор оқибат ба ӯ муяссар гардид, вале ҷангҳои дохилӣ ҳеҷ охир надоштанд. Ҳатто писари Субҳонқулихон Сиддиқмуҳаммад худро дар Балх мустақил эълон карда, ба муқобили падар шӯриш бардошт, вале шикаст хӯрд ва бо фармони падар ба қатл расид. Аз задухӯрдҳои байнихудӣ истифода намуда, якқатор

вилоятҳо истиқлолият ба даст дароварданд, ки Бадахшон аз ҷумлаи онҳо буд.

Барои ҷангҳои пайиҳам маблағ лозим буд. Бинобар ин Субҳонқулихон аз аҳолии барои ҳафт сол пешакӣ андозхоро ситонд. Ин беадолатӣ сабаби вусъат ёфтани норозигӣ ва бесарусомонӣ дар давлати Ҷониён гардид.

Баъди Субҳонқулихон ба тахти Бухоро Убайдуллохон (1702-1711) нишаст. Амирон дар маҳалҳо худро соҳибхитӣ медонистанд. Аксарияти онҳо ба ҳамқабилаҳои худ така карда, ҳокимияти марказиро тамоман ба эътибор намегирифтанд. Убайдуллохон дар назди худ вазифа гузошт, ки пеши роҳи исён ва ҷангхоро бигирад. Бинобар ин ҳамаи солҳои ҳукмронии Убайдуллохон дар ҷангҳои зидди феодалон гузашт. Дар чунин шароит ӯ ба ҳамон қисми феодалоне така намуд, ки ба барқарор кардани тартиби муайян дар давлат ва ғузӯршавии ҳокимияти марказӣ манфиатдор буданд.

Аз тарафи дигар, Убайдуллохон якқатор ҷорабиниҳои муҳим гузаронд. Вай тартиби идоракунии давлатро нав карданӣ шуд. Меҳост, ки ба он намояндагони табақаҳои поёниро ҷалб намояд. Убайдуллохон ҷандин тадбирҳо андешид, то ки хазинаи давлат ғузӯр шавад. Ба ин мақсад хон ислоҳоти пулӣ гузаронд. Мутаассифона, ҷораҳои андешидаи ӯ вазъияти мавҷударо ҷандон сабук карда натавонистанд. Соли 1711 Убайдуллохон дар натиҷаи суиқасд кушта гардид ва дарбори хонӣ торӯҷ карда шуд.

Пас аз ӯ бародараш Абдулғайзхон (1711-1747) ба тахт нишаст. Ӯ охири намояндаи сулолаи Ҷониён дар тахти Бухоро буд. Дар солҳои ҳукмронии хонӣ маъзӯр ҳукумати марказӣ иқтидори худро тамоман аз даст дода, давлати хонӣ ба қисмҳои мустақили ҷудоғона тақсим меғардад. Ҳокимони музоғотҳои алоҳида худсарӣҳо мекарданд.

Вазъият дар нимаи аввали асри XVIII бӯз ҳам бадтар гардид. Дар натиҷаи тохтӯтозҳои ҳафтсолаи қазӯқҳо (1723-1730) Миёнқолот (байни Самарқанду Бухоро) тамоман ба

харобазор табдил ёфт. Қаҳтӣ ва гуруснагии саҳт сар шуд. Касони аз ҷанги фалокат раҳоефта ба ҳар тараф фирор мекарданд. Шаҳри Самарқанд бе одам монд. Ба харобӣ рӯ ниҳодани ноҳияҳои марказии давлат ба тараққиёти нисбии ғушаву канорҳои мамлакат сабаб шуд. Зеро косибону ҳунармандон барои эмин мондан аз ҳавфу хатар ва пайдо намудани имкони кори озоишта марказҳои бузурги касбу ҳунар ва тиҷоратро тарк карда, ба ғушаҳои дурдаст паноҳ мебурданд. Шоҳи Эрон Нодиршоҳ аз ин вазъи мушкили Мовароуннаҳр истифода бурда солҳои 1739-1740 ба Бухоро ҳуҷум кард.

Бадахшон ва Ҳисор дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII. Ҳудуди зиёди давлати замони Темуриёро сулолаи нав – Аштархониён соҳибӣ намуданд. Пойтахти онҳо шаҳри Бухоро буд. Дар шимоли Афғонистон, соҳили чапи дарёи Ому – Қундуз, Файзобод, Балх, Шибирғон ва Бадахшон, дар соҳили рости ин дарё – Тирмиз, Қўлобу Қубодиён тобеи сулолаи мазкур буданд.

Дар замони ҳукмронии Субҳонқулихон мавқеъ ва эътибори баъзе аз сарони қabilaҳо баланд гардид, ки яке аз онҳо Маҳмудбӣ атолиқ буд. Хон ўро ҳокими Балх ва Бадахшон таъин намуд. Он солҳо Бадахшон амалан мулки мустақил буд. Дар он ҷо асосгузори сулолаи амирони бадахшонӣ Ёрбек ҳукмронӣ мекард. Дар нимаи дуюми асри XVII муносибати байни Бадахшон ва Бухоро бад шудан гирифт. Тохтутози лашкари Бухоро ба Бадахшон вусъат ёфт. Бадахшониҳо бо сардории мири худ Ёрбек ба истилогарон муқовимати саҳт нишон медоданд. Онҳо бухориёро ба кони лаъли худ роҳ намедоданд. Бо мақсади ба даст овардани лаъл Маҳмудбӣ атолиқ ба Бадахшон лашкар кашид. Вале муваффақият ба даст дароварда натавонист. Оқибат маҷбур шуд, ки бо Ёрбек муоҳида баста акиб нишинад. Ёрбек мебоист маҳсули дусолаи кони лаъли Бадахшонро ба хон супурда, тобеи Бухоро гардад. Лекин

дар амал ӯ ҳокими мутлаки он ҷо буд ва тамоман мустақилона кор мебурд.

Дар асри XVI Балх, Тирмиз, Қундуз, Кубодиён, Хатлону Бадахшон тобеи беки Ҳисор буданд. Дар солҳои ҳукмронии сулолаи Аштархонӣ ин мулкҳо, ҳатто Ҳисор тобеи Балх гашт. Чунки дар Балх валиаҳди хони Бухоро ҳукм меронд ва ӯро низ «хон» меномиданд.

Дар замони ҳукмронии Имомқулихон дар Ҳисори Шодмон Давлатбӣ кенагас ҳукм меронд. Ӯ байни ҳокимони вилоятҳои дигари Бухоро мақоми хосро соҳиб буда, сиёсати ниммустақилиятро пеш мебурд. Ҳукмронии Давлатбӣ то соли 1642 давом кард. Баъди ба сари ҳокимияти Бухоро омадани Надирмуҳаммадхон дар вилоятҳо писарони ӯ ҳукмрон шуданд. Ҳисор ба Қиличмуҳаммад ном писари ӯ расид. Мулки дар асри XVI ягонаи Ҳисор, дар замони ҳукмронии сулолаи Аштархонӣ ба қисмҳо тақсим шуда ба итлоати Бухоро гузашт. Вале мубориза барои ҳокими Ҳисор шудан байни писарони Надирмуҳаммадхон давом мекард. Писари сеюми ӯ Баҳром Султон ҳокими ин мулк гашт.

Баъд аз ба сари ҳокимияти Бухоро омадани Абдулазизхон (1645-1680) байни хонҳои Бухоро ва Балх барои соҳиб шудан ба Ҳисор мубориза сар шуд. Аз ин мубориза истифода намуда як муддати кӯтоҳ ҳокими Самарқанд Ҳисорро тобеи худ гардонд.

Итлоати мулки Ҳисор ба Балх, Самарқанд ва Бухоро доимӣ набуд. Дар охири асри XVII аз бесарусомонӣ ва беадолатии хони Бухоро истифода намуда Ҳисори Шодмон мустақилии худро барқарор намуд.

Ҳисор яке аз вилоятҳои саркаш буд. Соли 1703 лашкари Бухоро бо сардории Муҳаммадраҳимбӣ бо мақсади забти ин мулк вориди вилоят гашт. Рафтори густохонаи лашкари ӯ боиси хашму ғазаби мардуми Ҳисор гардид. Шӯриши умум оғоз ёфт. Исёнгарон қароргоҳи лашкари Бухороро торумор карданд.

Хабари нокомии лашкари Бухоро дар Ҳисор ба ҳокими Балх Муқимхон расид. Бо фармони ӯ лашкари Балх бо сардории Маҳмудбий атолиқ моҳи феввали соли 1704 ба сӯи Ҳисор ҳаракат кард. Вале то омадани онҳо ҳокими Ҳисор Ӯтқандодхоҳ лашкари гурезаи Бухороро таъқиб намуда, лавозимоти зиёди ҳарбӣ, чодару хайма ва асиронро ғанимат гирифт.

Шикаст дар Ҳисор хони Бухоро Ӯбайдуллоҳонро (1702-1711) рӯҳан азоб медод. Ӯ аз ноиттифоқии байнихудии қабилаи юз, ки аз ҳокимони Ҳисору Ӯротеппа буданд, истифода намуда, ба сӯи Ҳисор лашкар равон кард.

Ин навбат ҳам Балх бо мақсади ба итлоати худ даровардани мулки Ҳисор лашкари сершуморро зери фармони Маҳмудбий равон кард. Ба ӯ муяссар гардид, ки лашкари Бухороро мағлуб намуда Дарвеш кушбегӣ, писари ҳокими Ӯротеппа Фозилбий юзро ҳокими Ҳисор таъин намояд.

Баъд аз ронда шудани лашкари Бухоро бештар аз 50 сол Ҳисор ҳамчун мулки мустақил арзи вуҷуд намуд. Дар ин муддат бекҳои Ҳисор ҳамдигарро иваз мекарданд. Ба баъзеи онҳо муяссар мешуд, ки ба сарзамини ҳамсояғони худ лашкар кашанд.

Аз тарафи дигар, хонҳои Бухоро мекӯшиданд, ки Ҳисорро мутеи худ гардонанд. Дар лаҳзаҳои душвори таҳдиди душман Ҳисор иттифоқии худро пайдо кард. Иттифоқчиёни ин мулк ҳокиму мардуми Ӯротеппа буданд. Чунки ҳам дар Ҳисору ҳам дар Ӯротеппа сулолаи хонадони юзҳо ҳукм меронданд. Иттифоқи мустаҳками онҳоро воқеаи соли 1754 равшан аён кард.

Хучанд ва Ӯротеппа дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII. Ду шаҳри қадимаи халқи тоҷик – Хучанд ва Ӯротеппа дар асри XVII баъзан ҳамқисмат гашта аз тарафи як ҳоким идора мешуданд. Дар ибтидои ҳукмронии хонҳои сулолаи Аштархонӣ аз парокандагии рӯйдода истифода намуда, Хучанд ва умуман водии Фарғона, Ӯротеппа ва

Тошканд аз итоати Бухоро баромаданд.

Дар солҳои ҳукмронии Имомқулихон Ҷротеппа ва Хучанд аз тарафи Суюнҷбӣ ном ҳоким идора мешуданд. Ба ӯ муяссар мешавад, ки якчанд шахрҳои ба Тошканд тобеъро забт кунад. Даре нагузашта Хучанд ва Ҷротеппа ба ҳокими Самарқанд Ялангтушбӣ атолиқ тобеъ шуданд.

Дар асри XVII баъзе қabilaҳои туркнаҷод дар доираи идораи давлат мақоми махсусро ишғол мекунанд. Яке аз чунин қabilaҳо юзҳо буданд, ки дар якчанд вилоятҳои Мовароуннаҳр нуфуз доштанд.

Намояндаи ин қabila Боқибӣ юз амалиёти зидди ҳукумати марказиро сарварӣ намуда, ба қувваи ҳарбии қabilaи қазоқҳо таъя мекард. Ӯ пинҳонӣ воридаи Хучанд гашта худсариҳо намуд. Бар зидди қазоқҳо ва Боқибӣ лашкари Бухоро бо сардорӣ Абдулазизхон равон карда шуд. Шохзодаи мазкур дохили Хучанд гашт. Боқибӣ юз назди ӯ шарт гузошт, ки ба муқобили падари худ – Надирмуҳаммадхон амал намуда, худро хони Бухоро эълон кунад. Оқибат ин тадбир амалӣ гашта дар Сарой ном музофоти Ҷротеппа Абдулазизхони 25 сола соли 1645 маросими тоҷгузорӣ гузаронд. Падараш, ки дар дашти Қаршӣ машғули шикор буд, аз ин воқеа огоҳ гашта, дар Балх паноҳ ёфт.

Боқибӣ юз аз тарафи Абдулазизхон ҳокими Хучанду Ҷротеппа таъин шуд. Қabilaи юз мавқеи худро дар хонии Бухоро мустаҳкам намуд. Дар солҳои ҳукмронии Абдулазизхон (1645-1680) ҳокимони Хучанду Ҷротеппа тобеи Бухоро буданд.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Субҳонқулихон (1680-1702) дар Ҷротеппа ва мулкҳои тобеи он якчанд сол (1677-1686) Муҳаммадмуратобӣ ҳукм ронд. Ба ғайр аз ӯ намояндаи обрӯманди қabilaи юз – Муҳаммадраҳимбӣ юз дар таърихи Хучанду Ҷротеппа, Самарқанду Бухоро мавқеи намоёнро ишғол мекард. Ӯ аз тарафи хони Бухоро, соли 1703 барои паҳш кардани шӯриши халқӣ ба Ҳисор фиристода шуд.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Убайдуллоҳон барои идора кардани Ӯротеппа ва Хучанд писари Раҳимбий юз – Окбӯта кушбегӣ ҳоким таъин шуд. Ӯ зиёда аз сӣ сол (1702-1734) ҳукмронӣ намуд.

Пойтахти Окбӯтабек шаҳри Ӯротеппа буд. Сарзамини васеъ – аз ҳудуди Хӯқанд то сарҳади Самарқанд, болооби Зарафшон – Мастчоҳу Фалғар тобеи ӯ буд. Бо ин ҳам қаноатманд нашуда, Окбӯта кушбегӣ хост водии Фарғонаро ҳам забт намояд. Ин хоҳиши ӯ амалӣ нашуд, чунки соли 1734 аз дасти падарарӯси худ – хони Хӯқанд Раҳимбий минг (1734-1750) ба қатл расид. Баъд аз ин Раҳимбий Хучанд ва Ӯротеппаро забт кард.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба низоъҳои байнихудии ҳукмронони ин давра чӣҳо медонед?
2. Дар давраи ҳукмронии сулолаи Аштархонӣён вазъияти мамлакат чӣ гуна буд?
3. Оид ба тохтутози лашқари Бухоро ба Бадахшон ва муборизаи хонҳои Бухоро ва Балх барои соҳиб шудан ба Ҳисор чӣҳо медонед?
4. Дар бораи вазъи Хучанду Ӯротеппа дар заминаи боло рафтани қашмақҳои дохилӣ чӣҳо медонед?

§11. МУНОСИБАТҶОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Феодалон – соҳиби замин. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII ҳуқуқи атолиқҳо ва қудрату ихтиёри ашрофи баъзе тоифаҳо назар ба асри XVI бағоят афзуд. Умури идораи давлат қомилан ба дасти онҳо гузашт, мансабҳои қалони давлатиро ишғол намуданд. Дар нимаи аввали асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна, алаҳхусус, дар вилоятҳои марказии он, таназзули амиқии иқтисодӣ рӯй дод. Хоҷагии қишлоқ ақиб рафт. Нон намерасид. Вале даромади солони феодал аз замин сол то сол меафзуд.

Дар натиҷаи зулму истисмори берахмона ва хирочу молиётситониҳои аз ҳад афзун деҳқонон чунон ҳам ба фақирӣ ва қашшоқӣ афтоданд, ки ҳукумат дигар ба зиёд кардан ва ё қорӣ кардани ягон андози нав ҷуръат накард.

Замин дар дасти феодалони калон буд. Яке аз чунин феодалони сарватманд ҳокими Самарқанд Ялангушбий буд. Ӯ заминҳои беҳаду канори киштро, махсусан дар вилояти Самарқанд, ба даст даровард. Ба зами ин, ӯ аз пардохти давлатии даромади солиёна озод буд.

Бузургтарин моликони замин ҳамон шайхони Ҷӯйборӣ буданд. Яке аз онҳо Тоҷиддин ба ҳар роҳ заминҳои бе ин ҳам беҳадду ҳисоби авлодии худро боз васеъ кард. Ҳамзамони шайхони мазкур навиштааст, ки *«Аз сарҳади Туркистон то марзи дурдасти Хуросон деҳ, кӯҳ, диште набуд, ки эшон замин надошта бошанд»*.

Дарбори шайхони Ҷӯйборӣ ба дарбори давлат шабоҳат дошт. Сарвари хоҷагии онҳо девони вазир номида мешуд. Вазир ба қорҳои молиявии мулки онҳо машғул буд. Мансабдорони дигар – сарқору дафтардор дар ихтиёри худ якҷанд муншӣ доштанд. Дар дафтархонаи эшон доимо ба ғайр аз 40 нафар муншӣ, 72 кас ба ҷамъ кардани андози замин машғул буданд. Ғайр аз инҳо, вазифадорон амал мекарданд. Масалан, нигоҳубини аспони Ҳоча ба ихтиёри мирохӯрҳо буд.

Ҳоча Тоҷиддини номбурда ҳазор тахта замини кишт, 50 қорбоғ дар ҳудуди Бухоро, Балх, Самарқанд, Тошканд, Андиҷон, Ҳисор ва қойҳои дигар дошт. Ба ғайр аз ин, ӯ соҳиби сарой, ҳавлӣ, ҳаммом, бозорҳои болопӯшида (тим) ва осиебҳо буд.

Дар ҳудуди Ҳисор ҳазор нафар мардикор бо амри хоҷагони ҷӯйборӣ қор қарда, қорбоғ ва гулбоғ бино қарда, заминҳоро обшор гардониданд. Барои обёрӣ қардани замини қорами онҳо дар водии Ҳисор даҳ ҳазор мардикор истифода шуд. Ба заминдорон қорво ва олоти қорӣ тааллуқ доштанд. Дар заминҳои заминдорон деҳқонони қорякқор қор мекарданд.

Санад барои истифодабарии
об (соли 1711)

Дар ҳудуди мулки Ӯротеппа калонтарин заминдори асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII Хоча Мусо (вафот 1731) ном феодал буд. Замини корам ва оби ин шахс, дар ҳудуди якчанд деҳаҳои мулки мазкур ва кӯхистони Мастчоҳ чойгир буданд. Хоча Мусо дар дарбори Бухоро обрӯю эътибори калонро соҳиб буд. Аз ин мавқеъ истифода намуда, ӯ дар наздли ҳокимони Ӯротеппа имтиёзҳои хос дошт. Масалан, ӯ аз андози замин озод буд ва ҳатто ба корҳои идоракунии мулки Ӯротеппа даҳлат мекард.

Касбу ҳунар. Дар давлати Ҷониён косибон ҳунари худро

фаромӯш намекарданд. Шоҳиди замон, шоири ширинкалом Сайиди Насафӣ дар як ҳуди Бухоро дусад намуди ҳунарро ном бурдааст. Касбу ҳунар, ки маҳсулоти он ба хориҷ содир мешуд, як дараҷа вазъи беҳтаре дошт. Талаботи берунӣ дар чунин шароити саҳт ба пешрафти истеҳсолот мусоидат мекард.

Косибон матоъҳои ҳархеларо бештар дар хонаҳояшон истеҳсол мекарданд. Ҳунари бофандагӣ хеле ривочу раванк ёфта, газворҳои пахтагӣ бартарӣ доштанд ва онҳоро ба бозорҳои берунӣ мебароварданд. Харидорони чунин матоъҳо бештар қабилҳои бодиянишин ва Давлати Рус буд. Бинобар ин муносибатҳои тиҷоратии вусъатёбанда бо Русия аҳамияти махсусе дошт.

Мисли асрҳои гузашта сохтани асбобҳои оҳанӣ ва мисӣ афзалият пайдо кард. Устоҳо аз сӯзан сар карда то югу сипор ва асбобҳои рӯзгор истеҳсол мекарданд. Чун пештара устоҳои соҳибҳунари силоҳсоз аслиҳаи гуногуни – камон, найза, шамшер, ханчар, ҷавшан, зирех ва сипар месохтанд.

Дар шахрҳои марказӣ, махсусан дар Бухоро, истехсоли тирӯтӣ ва борӯт ривоч дошт. Истехсоли маҳсулоти филизӣ бо сабаби кам будани истехсоли оҳан дар Осиёи Миёна нисбатан маҳдуд буд. Ҳукумати подшоҳии рус ба ин сарзамин овардани мис, оҳан ва фӯлодро манъ кард. Миқдори ночизи филизот дар вилоятҳои Бухоро ва Самарқанд истехсол мешуд. Дар вилоятҳо мутахассисоне буданд, ки ба истехсоли санги мармар ва гач шуғл доштанд.

Истехсоли намудҳои гуногуни сангҳои қиматбаҳо ва нимқиматбаҳо бештар дар Бадахшон мушоҳида мегардид. Лаъли Бадахшон дар аксари мамлакатҳо маъруф буд.

Ба нисбатан ҷоннок шудани касбу касибӣ васеъ шудани савдои дохилӣ ва хориҷӣ сабаб гардид.

Савдо. Савдои дохилӣ ва берунӣ дар ин давра тараққӣ кард. Мисли асрҳои гузашта бо қabilaҳои кӯчманчии ҳамсоя ва давлатҳои Ҳиндустону Хитой алоқаи мӯътадили тичоратӣ давом мекард. Дар асри XVII тичорати байни Русия ва Осиёи Миёна авҷ гирифт. Аз як мамлакат ба мамлақати дигар қорвонҳои бисёре ҳаракат доштанд.

Дар ҳар навбат ба Бухоро ё шахри қалони дигар садҳо, баъзан зиёда аз ҳазор уштурҳои қурбӯр қорид мешуданд. Қорҳои қорвонгузар дар даштҳои Қазоқистон дар қисмати шимол буданд, ки ба шахрҳои соҳили Волга ва Сибир дар қисмати шимоли қарбӣ ба Қочитархон (Аштархон, Астрахан) мебурд. Ба қоситаи қодии Қарғона қорвонҳо ба қӯи Қошқар ва Синҷон ҳаракат мекарданд. Қорҳои тичоратӣ бо Қиндустон аз Балх ва Қобул гузашта ба Қешовар, Банорас, қилояти Дакан ва дигар шахру қилоятҳои ин мулк мерафт.

Аз Русия ба Осиёи Миёна пӯст, қарм, қорхӯт, намудҳои гуногуни асбӯбҳои рӯзқор (элак, сатил, сандуқ), қолҳои зарқарӣ (қалқа, мӯҳра, сӯзан, сӯзанак, ангуштқона, меҳ) меоварданд. Точирони Осиёи Миёна ба Русия матоъҳои пахтагӣ, шохӣ, қамонҳои қорҳӣ, қилем, меваи хушк мебурданд.

Аз Хитой бештар шоҳивор, асбобҳои чинӣ, дорувор, чой, аз Ҳиндустон сангҳои қиматбаҳо ва нимқиматбаҳо, дурр, доқа, ресмон ва матоъҳои зардӯзӣ, рангубор, моддаҳои хушбӯӣ (атриёт) ба бозорҳои Осиёи Миёна ворид мешуданд. Як қисми онҳо аз Бухоро ба Русия ва дигар мамлакатҳои Европа бурда мешуданд.

Аксар ҳокиму хонҳои мамлакатҳои номбурда барои ривочу равнақи савдои берунӣ чораҳо меандешиданд. Дар роҳҳои қорвонгузар ҷоҳҳои об канда, қорвонсаройҳо бино мекарданд ё худ аз молҳои тиҷоратӣ боҷро кам мекарданд. Аммо қабилҳои бодиянишини роҳзан қорвонро ғорат мекарданд.

Баробари ривочи муносибатҳои тиҷоратӣ робитаҳои дипломатӣ низ инкишоф меёфтанд. Баъзан тоҷирон вазифаи дипломатиро ҳам дар ӯҳда доштанд ва супориши султони худро адо менамуданд.

Ҷунбишҳои халқӣ. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII норозигии оммаи халқ ниҳоят зиёд шуд. Сабабҳои асосии он зулму ситами тоқатшикан ва истисмори бераҳмона, ҷангҳои дохилӣ ва ҳамлаи давлатҳои ҳамсоя ва ғайра гуруснагӣ буд.

Дар замони Абдулазизхон (1645-1680) шӯрише дар деҳаи Даҳбеди Самарқанд рӯй дод. Хон шахсан ба муқобили шӯришчиён лашкар кашида онро фуру нишонд ва Даҳбедро оташ зад. Баъзан акси ҳол ҳам мушоҳида мешуд. Яъне оммаи халқи як вилоят дар атрофи яке аз тавонотарин ва обрӯмандтарин сарварони худ муттаҳид гашта, бар зидди ҳукумати марказӣ мубориза мебуданд. Яке аз чунин шахсон ҳокими Ёротеппа ва Хучанд Фозилбий юз буд. Дар охири асри XVII ва асри XVIII ӯ тавонист, ки ба халқ тақия намуда, хонҳои Бухоро ба ташвиш андозад ва мустақилии мулкашро таъмин намояд.

Яке аз вилоятҳои саркаш Ҳисор буд. Мисоли равшани муборизаи халқи ин диёр воқеаҳои соли 1703 мебошанд.

Дар ин сол қиёми калонтарин ва зафармандонае дар мулки Ҳисор рӯй дод. Сабабҳои он ҷанги байни ду феодал гардид. Лашкари Бухоро бо сардории Муҳаммадраҳимбӣ юз ба муқобили Ӯткан ном ҳокими яке аз қалъаҳои вилояти Ҳисор ҷанг сар кард. Вале лашкари Бухоро зафар накарда, ақиб нишаст. Аз низоъҳои хунини байни феодалон ба танг омада, аҳолии Ҳисор ба даст сангу қалтак гирифт. Шӯришчиён аз хони Бухоро талаб намуданд, ки онҳоро ҳимоят намояд. Қиёми халқи ҷабрдида имконият дод, ки мулки Ҳисор тақрибан дар давоми 50 сол ҳамчун мулки мустақил арзи вуҷуд намояд.

Бар зидди Ӯбайдуллоҳон дар Шеробод низ ҳаракати халқӣ ба вуқӯъ пайваست.

Соли 1708, дар вақти эълони ислоҳоти пул, халқи Бухоро бар зидди Ӯбайдуллоҳон шӯриш бардошт. Дӯкону бозорҳо бафта шуданд, қори савдо қатъ гардид. Дар бозор чизе ёфт намешуд. Ин боиси ба шӯриши ошкоро бархостани мардуми фақиру бенаво гардид, вале шӯриши халқӣ бераҳмона паҳш карда шуд. Ҷанд қасро ба дор кашиданд. Ислоҳоти пул қомилан ҷорӣ гардид, вале ин шӯриши халқӣ ҷашми ҳукуматдоронро хеле тарсонда буд.

Дар ҳолати ногувор - ҳавфи ишғоли шаҳру вилоятҳо аз тарафи сардорони қabilaҳо ва ҳокимони ҳамсоя, оммаи халқ аксари вақт ҳукумати марказиро тарафдорӣ менамуд, ҷунки ҷангу низоъҳои дохилии феодалӣ аҳолии ҳам шаҳр ва ҳам деҳотро хонахароб месохтанд. Масалан, як гурӯҳ феодалони қabilaи кенағас соли 1714 хоستانд дар Бухоро табадуллотӣ дарборӣ гузаронанд ва ба арқи хон дохил шаванд. Вале ин навбат халқ ба ҳимояи ҳукумат бархоста, дар шаҳр сангарҳо сохт. Фақат тавассути кӯмаки мардум ба хон муяссар гардид, ки душманашро сарқӯб созад.

Ба ғайр аз шӯришҳои номбурда боз дар соли 1713 дар Самарқанд, соли 1719 дар Балх, соли 1747 дар Тошканд ва ҷойҳои дигар шӯришу ошӯбҳои халқӣ ба вуқӯъ омаданд. Ин

баёнгари он аст, ки халқ чи тоҷику чи ўзбек аз сохту шароити мавҷудаи феодалӣ ба дод омада, баҳри химояи ҳукуку манфиатҳои худ бар зидди ҳукумат ба муборизаи ошкоро бармехост.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар бораи таназзули амиқи иқтисодии ин давра чӣҳо медонед?
2. Вазъияти касбу ҳунар дар ин давра чӣ гуна буд?
3. Инкишофи савдои дохилӣ ва хориҷии ин давра дар кадом сатҳ қарор дошт? Омилҳои асосиашро номбар кунед.
4. Оиди шӯришҳои халқӣ маълумот диҳед ва сабабҳои сарзадани онҳоро қисса кунед.

§12. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Меъмории ва санъат. Бо вучуди он ки замона пур аз низоъ ва ҷангҳои ҳаробиовар буд, дар шаҳрҳои марказӣ ва баъзе маркази вилоятҳо иншоотҳои меъмории меафзуданд. Биноҳои боҳашаматро бештар аъёну ашрофи сарватманд месохтанд. Яке аз онҳо Ялангтушбий (1608-1656) дар Регистони Самарқанд сохтмони бузургеро вусъат дод. Дар рӯбарӯи Мадрасаи Улӯғбек бо амри ӯ байни солҳои 1619-1631 меъмори номӣ Абдучаббор мадраса бино кард. Дар пештоқи даромадгоҳи ин мадраса дарандаи бабрмонанд тасвир ёфтааст. Аз ҳамин сабаб онро **Мадрасаи Шердор** номиданд. Пештоқи мадраса дар марказ, дар гӯшаҳо манораҳо, дар байни дарвоза ва манораҳо гунбазҳои теғдор бино ёфта болои ду дарсхонаро зеб додаанд.

Солҳои 1641-1660 Ялангтушбий аз тарафи сеюми Регистон боз як иморати дигар андохт. Чун дар ороишоти ин бино тиллои бисёре истифода шуд, онро **Мадрасаи Тиллокорӣ** номиданд. Ин биноест, ки мадрасаву масҷид дар як ҷо сохта шудаанд: дар ҳар се тарафи ҳавлӣ ҳучраҳо ва дар

тарафи чорум масчид вокеъ гардидааст. Хамин тарика, дар маркази шаҳри Самарқанд майдоне ба вучуд омадааст, ки як тарафаш кушод, се тарафаш бо се бинои мӯхташами хушнамо зинат ёфта, бо номи **Регистони Самарқанд** маъруф гардидааст.

Дигар аз ёдгориҳои меъмории асри XVII маҷмӯи иморатҳо мебошанд, ки дар Бухоро вокеъ гардидаанд. Яке аз амалдорони олимаҳои он замон Надирдевонбегӣ фармуд, ки ҳавз, мадраса ва хонақоҳе созанд. Ҳоло ин макон бо номи «**Лабихавз**» ё худ «Лабихавзи Девонабегӣ» маъруфу машҳур аст.

Дигар мучтамеи меъмории дар асри XVII биноёфтаи Бухоро мадрасаест, ки дар рӯбарӯи Мадрасаи Улугбек бино ёфтааст. Ин **Мадрасаи Абдулазизхон** мебошад. Ороиши ин бино бағоят зебо ва бодабада аст.

Аз ороиши биноҳо маълум мешавад, ки меъморҳо анъанаи ду қарни пешинро давом додаанд. Дар ин аср қомеъии устодони қандакори рӯи ғач назаррас аст. Дар ороиши иморатҳо аз хунари хотамкорӣ, ҳаққокӣ ва қошиқорӣ ба таври васеъ истифода мебарданд.

Соҳтмони биноҳои гуногун дар вилоятҳои дурдасти тоҷикнишин низ ривож дошт. Маъруфтарини онҳо манораи мансуб ба номи Абдуллоҳон дар деҳаи Навгилеми ноҳияи Исфара, Макбараи Хоча Ҳотами Асомӣ дар ноҳияи Файзобод, Мадрасаи Мирраҷаб Додхон дар Конибодом, дарвозаи Арки Ҳисор, якчанд бинои аз хишти пухта дар маҳали Сари Мазори Ёротеппа ва дигарҳо мебошанд.

Дар кӯхистони Бадахшон якчанд биноҳо – қалъаи асрҳои XVII-XVIII боқӣ мондаанд. Ин Қалъаи Панҷ дар маҳали Рошқалъа, Қалъаи Бартанг, Қалъаи Вомар дар Рӯшон ва дигарҳо мебошанд. Аксари қалъаҳои Помир дар баландкӯҳҳо бино ёфтаанд, то ки барои душманон дастнорас бошанд.

Мусаввирӣ ва хаттотӣ. Дар китобхона ва музейҳои мамлакатҳои ҷаҳон нусхаҳои хатии китобҳои

гуногунмазмун асрҳои XVII-XVIII маҳфузанд. Баъзе аз онҳо бо миниатюраи мусаввирони Осиёи Миёна зинат ёфтаанд. Аз намунаи кори онҳо маълум мешавад, ки анъанаи мактаби миниатюрии асри XVI дар асрҳои баъдина бештар раванг ёфтааст. Мисоли онро мо дар асари Шарафиддин Али Ҷазӣ «Зафарнома» мебинем. Ин нусха соли 1628 дар Самарқанд китобат шуда, 12 миниатюраро дар бар мегирад. Хамаи расмҳо бисёр зебо ва ҷолибанд. Мусаввири забардаст дар сахнаҳои рамзӣ бо як маҳорати ҳайратангез тавонистааст миқдори бисёри симоҳои оламро ҷой диҳад. Дар ин миниатюра симои 28 одам ва 18 асп мавҷуд аст. Дар миниатюра ҷанги 20 кас тасвир ёфтааст. Сахнаи баъзе Темур низ пуродам аст; дар ин ҷо аҳли қибор, сипоҳиён, муқрибон, ҳофизон, ровиён ва соқӣро метавон дид. Сахнаҳо хеле зебо ва ҳушранг офарида шудаанд.

Бо ҳамин санъати баланд асари муаллифи мастҷӯи Масъуд ибни Усмони Қӯҳистонӣ – «Таърихи Абдулхайрхон», асари Ҳотифӣ – «Темурнома» зеб ёфтаанд. Яке аз мусаввирони забардасти замони Муҳаммадмуроди Самарқандӣ буд. Ӯ асари маъруфи Саъдии Шерозӣ «Бӯстон»-ро бо санъати воқеӣ худ зеб додааст.

Китобҳои гуногунмазмун, махсусан девони шоирони замони мухталиф, аз тарафи ҳаттотони маъруфу машҳури асри XVII – ибтидои асри XVIII рӯйнавис мешуданд. Нисбат ба мусаввирон ҳаттотон афзалият доштанд. Ҳушхаттарин ва маъруфттарини онҳо дар дарбори хонҳо ва ашроф хизмат мекарданд. Ҳаттотони маъруфи ин аср Мир Имом (соли 1615 қатл шудааст) ва Ҳоҷа Ёдгор буданд. Ҳаттотӣ як навъи бозниҳони касбу ҳунари ба шумор мерафт. Азбаски шоирони доираҳои шахр ба воқеаҳои шеързандагии ҳудуди таъмин карда наметавонистанд, бисёри онҳо баробари шеърҳои ҳушнависӣ ба ҳаттотӣ низ мекарданд. Аз ҳисоби ин зиндагиашонро таъмин мекарданд. Яке аз устодони ҳат

Ҳочӣ Муҳаммад Собирӣ Самарқандӣ шоир ва ҳамчунин устои ҳафтқалам (яъне устои ҳафт намуди хат) буд. Дигар устои хат шоири забардаст Мумтози Самарқандӣ ба шумор мерафт.

Санъати баланди хаттотӣ, ки дар навиштани китобҳо мушоҳида мешавад, аз хатҳои рӯи санги қабрҳо фарқ мекунад. Аз катибаҳои боқимондаи кӯҳистони тоҷик – Мастҷоҳу Фалгар, бармеояд, ки дар асри XVII ҳунари хаттотӣ зебои асри XV-XVI рӯ ба таназзул ниҳода буд. Устодони хати рӯи сангҳо дар кӯҳистон Ҳочӣ Маҳмуд, Боқӣ писари Муҳаммад ва дигарон буданд.

Ба санъати мусаввирон ва хаттотони забардаст ҳунари саҳҳофрон (муковкунандаи китоб) ҳамроҳ буд. Зебӣ ва бозоргир шудани китоб ба ҳунари онҳо низ вобастагӣ дошт. Муковаро устоҳо аз ҷарм сохта, рӯи онро бо гулҳо оро меоданд. Ба рӯи мукова ба ғайр аз гулу гулкорӣ ном ва соли ҷилдсозӣ онро устоҳо сабт мекарданд. Яке аз саҳҳофрони устори асри XVII Мулло Ортуқ писари Сӯфӣ Турсун буд. Ӯ соли 1683 Қуръонро ҷунон моҳирона мукова кардааст, ки бинандаро дар ҳайрат меғузорад.

Адабиёт. Асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII давраҳои бисёр муҳими таърихи адабиёти тоҷик мебошанд. Дар аҳди Ҷониён якҷанд хавзаҳои (доираҳо) адабӣ вучуд доштанд. Қалонтаринашон Самарқанд ва Бухоро буданд. Ҳамаи шоирони ин ду хавза аз 150 нафар бештар буданд. Аз ин миқдор бештар аз 20 нафар шоирони ҳунарманд буданд. Баъзеи онҳо деҳқонӣ мекарданд. Симоҳои дурахшон ва пешқадами адабиёти ин давр Малехо, Сайидо, Сарафроз, Фитрат ва Мулҳам буданд.

Муҳаммадбадеъ **Малехои Самарқандӣ** соли 1650 таваллуд ёфта, аввали асри XVIII вафот кардааст. Падари ӯ аз одамони соҳибмаърифат ва мӯътабари Самарқанд буда, дар мадрасаҳои ин шаҳр дарс меғуфт ва ба шеър

шоирӣ муҳаббати фаровон дошт. Малехо дар назди падараш ба шеърғӯӣ оғоз кард. ӯ то синни 30-солагӣ асосан бо роҳбарии падараш ба омӯхтани илмҳои ақлӣ машғул буд. Донишомӯзии худро вай аз омӯхтани забони арабӣ ва илмҳои динӣ, аз қабилӣ фикҳ, тафсир ва ғайра оғоз менамояд. Соли 1678 баъд аз вафоти падараш Малехо ба сафари Хуросон ва Эрон баромада, бо аҳли адаби ин мамлакат мулоқоту сӯҳбатҳо мекунад.

Баъди бозгашт аз Эрон Малехо дар козиҳона ба кор даромада, ба мударрисӣ дар мадрасаи Шайбониҳон низ машғул гардид. ӯ дар баробари адои вазифаи шаръӣ ба шеърғӯӣ ва такмили тазкираи худ машғул шуд.

Малехо тазкираи худро «**Музаккир-ул-асҳоб**» номидааст. Аз ҷумлаи 165 шоире, ки дар қисми асосии тазкира зикр шудаанд, 56 нафарро шоирони Эрон ташкил мекунанд, ки муаллиф бо онҳо шахсан вохӯрда, ҳамсӯҳбат шудааст.

Намунаҳои дар тазкираи Малехо омадаи осори шоирони асри XVII барои муайян кардани хусусиятҳои равнаки адабии ин давр аҳамияти бузург доранд.

Шоири забардаст ва машҳури асри XVIII Саидқамол **Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ** буд. ӯ аз аҳли халқи меҳнаткаш – табақаи ҳунармандон будааст. Фитрат соли 1657 дар Самарқанд таваллуд ёфта, баробари ҳунари зардӯзӣ дар хондан ва аз худ кардани илмҳо қобилияти хуб нишон додааст.

Фитрат баробари таҳсил дар яке аз мадрасаҳои Бухоро ғайриадабии худро низ равнаку вусъат дода, дар шеър ба дастовардҳои қалон соҳиб шуд ва ба зудӣ дар радифи шоирони машҳуртарини замон қарор гирифтааст.

Фитрат достони «Толибу Матлуб» ва дар тамоми шаклҳои асосии назми лирикӣ (қасида, ғазал, рубой, қитъа ва ғайра) асарҳои бисёре эҷод кардааст. Соли вафоти ӯ маълум нест.

Мулло Абдуллои **Мулҳами Бухорӣ** аз шоирони тавоно ва номдори асрҳои XVII-XVIII буда, ба аҳли ҳунармандони

шаҳри Бухоро тааллуқ дошт. ӯ аз ҷавонӣ тарзи зиндагии каландаронаро ихтиёр карда, ҳамроҳи каландарони ҷаҳонгард ба саёҳат баромадааст. Аз саёҳати шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон баргашта, ба касби худ – хиргоҳсозӣ машғул шуд. Зиндагии Мулҳам дар нодориву азобу машаққат мегузашт. Соли вафоти Мулҳам чун соли таваллуди ӯ маълум нест.

Мулҳам дар ду жанри адабӣ ҳунарнамоӣ кардааст – ғазал ва маснавӣ. Маснавии ӯ бо номи «Лайлӣ ва Мачнун» маълум аст. Мулҳам соҳибдевон буда, ғазалиёти ӯ симои эҷодиашро чун шоири ғазалсаро нишон медиҳанд.

Бузургтарин шоири асрҳои XVII-XVIII **Сайиди Насафӣ** буд (вафоташ байни солҳои 1707-1711). Падару модари Сайидо дар Бухоро истиқомат доштаанд.

Сайидо ханӯз дар ҷавонӣ аз рӯи ниёзмандӣ ба касбу ҳунар пардохта, ба ҳамин восита зиндагии худро таъмин мекард. Чунончи, дар ин байт ӯ таъкид кардааст:

*Ба зӯри дасту бозу меҳӯрам, эй Сайидо, рӯзӣ,
Маро чун Кӯҳкан хуни ҷигар бошад беҳ аз ширам.*

ё

*Баҳри рӯзӣ мекунам бофандагӣ чун анкабут,
Хона ҳамчун дорбоз аз ресмон бошад маро.*

Сайидо дар ғазалиёташ аз қашшоқию гуруснагӣ, ғарибию бекасӣ, касодию бекадриӣ санъату ҳунар, хориву зиллати аҳли фазлу адаб шикоятҳои ҷонсӯз намудааст. Вай бештари умри худро ба сахтӣ гузаронидааст:

*Аз тӯҳидастӣ чу сарви боғ поям дар гил аст,
Рахт мебандам, агар зоди сафар бошад маро.*

Ба гайр аз шоирони номбурда, дар вилоятҳои тоҷикнишин устодони каломи бадеъ ҳаёт ба сар бурда, асарҳо эҷод мекарданд. Масалан, дар Қаротегин шоир ва олим **Ҷомӣ** ибни Камолиддини Қаротегинӣ (муаллифи маснавии «Мазҳари кулл»), Ҳочӣ Шох ибни **Ҳоча Абдурахмони Ҳисорӣ** (вафот 1657), **Рифъати Ҳисорӣ** ва дигарон буданд.

Эҷодиёти шоирони асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII нишон медиҳад, ки адабиёти тоҷик дар чунин як шароити душвори таърихӣ дар марказ ва ноҳияҳо ривоч меёфт. Шароити душвор истеъдоди адабӣ ва малакаи эҷодии халқи тоҷикро аз раванқ боз дошта натавонист.

Инкишофи илм. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII бо вучуди харчу марчи сиёсӣ ва вазнин шудани шароит илму адаби тоҷик ривоч дошта, як зумра олимони ба таълифу таснифи асарҳои илмӣ ва тадрис дар мадрасаҳо машғул буданд. Баъзе аз олимони баробари фаъолияти илмӣ ба шеърӯ адаб низ сарувор доштанд. Дар даврони мазкур натавонҳо илмҳои расмӣ динӣ, балки илмҳои сирф дунявӣ, монанди ҳайъат, зич, хандаса, ҷабру муқобала (алгебра ва муодилаҳо), кимйё (химия) ва ғайра низ инкишоф меёфтанд.

Намоёнтарин олимони ин давр Мулло Турсуни **Фароизи Самарқандӣ** ба андӯштани илмҳои дунявӣ ва дақиқ машғул буд. Ӯ дар соҳаи ғуноғуни илмҳои математика, астрономия, химия ва ғайра маҳорат дошт. Дар улуми динӣ – фикх (қонунҳои динӣ), ҳадис ва тафсир низ соҳибқан буд. Фароиз асарҳои бисёре эҷод кардааст. Чанде аз онҳо чунин номҳо доштанд: «Масоили ҳисобия» («Масъалаҳои ҳисоб»), «Шарҳи сирочият-ул-ҷабрия» (оид ба алгебра ва муодилаҳо), «Ҷомеъ-ул-ҳисоб», «Шарҳи виқоя» (оид ба фикх) ва ғайра.

Олим ва шоири намоёнӣ ин давр Қозӣ Лутфулло **Шокири Бухорӣ** низ дар улуми динӣ ва ғайридинӣ, дар фикҳу ҳадис, қалому тафсир, ҳикмату ҳайъат, мантиқ ва наҳву сарф забардаст буд. Вай дар мадрасаҳои Бухорову Самарқанд дарс ҳам меғуфт. Ин олим ба фанҳои фалсафа (ҳикмат ва мантиқ) ва табиатшиносӣ низ таваҷҷӯҳ дошт. Ӯ ҳамчун шоир шӯҳрати бештаре пайдо кардааст.

Олим ва шоири боистеъдоди дигари аср Миршарифи **Мунсифи Самарқандӣ** буд. Ӯ дар мадрасаи Бухоро ба машқи хандаса (геометрия), нучум (ситорашиносӣ), арқомӣ зич машғул шудааст.

Дар ин давр машхуртарин олими соҳаи дин **Мирмухаммадшарифи Шаҳрисабзӣ**, ки мударрис ва аълами Бухоро буд, бо таҳаллуси Шариф шеър низ эҷод мекард.

Дар асри XVII - нимаи аввали асри XVIII баробари намояндагони бузурги адабиёт ва илм таърихнависони бузург низ буданд. **Махмуд ибни Валӣ** яке аз таърихнависони маъруфи ин давра мебошад. Асари ӯ «Баҳрул-асрор фӣ манокӣб-ул-ахбор» як навъ энциклопедияест, ки аз чор чилд иборат буда, таърихи давраи аз Чингизхон то Ҷониёнро дарбар мегирад.

Муаллифи дигар – **Ҳочӣ Муҳаммадсалим** асари таърихро бо номи «Силсилат-ус-салотин» таълиф кардааст. Ӯ бо хонҳои Бухоро хешутаборӣ дошта, солҳои дароз дар дарбори сулолаи Аштархонӣ ҳаёт ба сар мебурд. Асари мазкур воқеаҳои таърихро аз соли 1468 то соли 1711 дар бар карда соли 1730 навишта шудааст.

Азбаски Муҳаммадсалим аз хешовандони хонҳои Бухоро буд, воқеаҳои зиёди дарборӣ, хархашаҳои байниҳамдигарии хонадони сулолаи Аштархонӣ ва муносибатҳои онҳо бо давлатҳои ҳамсоя, махсусан бо Эрону Ҳиндустон ва хонҳои қазоқу Хоразм, ҷабру истисмори аҳолии зеридастии онҳо, ошӯбҳои халқӣ ва монанди инҳоро, ки аз пеши назари муаллиф гузаштаанд, хеле ҳуб баён кардааст.

Дигар асари муҳиме, ки дар ин давра таълиф ёфтааст, «Таърихи Сайид Роқим» мебошад. Муаллифи асар Мулло **Шарофуддини Самарқандӣ** воқеаҳои таърихро бо як тартиби муайян тасвир накарда бошад ҳам, дар бораи одамони машхур, дар хусуси бинокорӣ ва осори адабии асрҳои XV-XVIII маълумоти хеле пурқимат медиҳад.

Аз таълифоти дигаре, ки дар ин давра навишта шудаанд, асари **Муҳаммадҷусуфи Муншӣ** «Таърихи Муқимхонӣ» мебошад. Ин асар дар солҳои ҳукмронии набераи Субҳонқулихон – Муҳаммад Муқимхон (1702-1707) дар Балх навишта шуд. Бинобар ин муаллиф бобҳои алоҳидаи

асарашро ба масъалаҳои мухталифи ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсии вилояти Балх, таърихи хонҳои Бухоро, хусусан, сулолаи Аштархониён, муносибати байни Бухоро ва Балх бахшидааст.

Мухимтарин асари таърихӣ ин давра «Убайдуллонома»-и **Мирмуҳаммадамини Бухорӣ** аст, ки қомилан ба давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон (1702-1711) бахшида шуда, воқеоти гуногунро, аз ҷумла, ислоҳоти пулро, ки боиси норозигии аҳоли дар Бухоро ва сар задани шӯриш гардид, дар бар гирифтааст.

Дар ин давра асарҳои таърихӣ низ навишта шудаанд, ки яке аз онҳо асари **Ҳуҷамкулбеки Балхӣ** «Таърихи Қипчоқхонӣ» мебошад. Ин асар сарчашмаи таърихӣ судманд ба шумор меравад. Чунки муаллифи он шоҳиди воқеаҳои тасвиркардааш мебошад.

МАНБАЪ

ҶАЗОИ ҶАЛЛОД

«Солҳои 1630-1631 атолиқи ҳокими Балх Шоҳмуҳаммадбӣ Кӯкалтоши Фӯлодчӣ буд. Ӯ золиме буда, оламе аз дасти ситамкорӣ, фарёду ғизон ба фалак бардошта. Аксари мазлумонро Шоҳмуҳаммадбӣ ба деги равгани тафсида ва ҷархи оҳанин меандохт, бо ҷуфти гов сар меканд. Овозаи ҷаллодии ӯ ва норозигии оммаи халқ то ба гӯши хони Бухоро Имомқулихон (1611-1642) расида буд. Хони мазкур аз шӯриши халқӣ тарсида, аз Бухоро ба Балх меояд.

Шоҳмуҳаммадбӣ Кӯкалтоши Фӯлодчӣ гурехта, ба мадрасаи Абдуллоҳон даромада, аз болои мадраса ба ҷанг даромада, мардуми бисёреро талаф намуд.

Шабҳангом ҷавонони подшоҳӣ девори мадрасаро сӯроҳ карда, ӯро дастгир намуданд. Ба ҳукми подшоҳ сари ӯро ба ҷуфти гов канданд, ҷасадашро ба деги равгани тафсида андохтанд, баъд аз ҷархи оҳанин гузарониданд».

ВАҲШОНИЯТИ ДАҲШАТАНГЕЗ

«Писари Имомқулихон – Искандархон ҳокими Тошканд буд. Мардуми башӯромада ўро дастгир намуда, қатл карданд. Баъди кушта шудани писараи Имомқулихон ба тарафи Тошканд лашкар кашида, як моҳ онро муҳосира кард. Баъди соҳиб шудан ба ин шаҳр хон ба қатли ом фармон дод. «Баҳодурони» хон тараҳхум ба пиру ҷавон накарда, аз куштаҳо пуштаҳо бароварданд. Ҳарчанд хоҷагони бузургвор ва умарои зулқтидор барои авфи ҷароими он карда гунаҳгорӣ шафоат карданд, мақбул наафтанд, балки ба забони қаҳр ва сӯтут чунон фармуданд, ки «ман савганд хӯрдм, ки то аз хуни ин бадкирдорон рикоби ҳумоюнии мо гулгун нашавад, даст аз қатли онҳо боз надорам». Алқисса, уламо фатво додаанд, ки ҳазрат аспи ҳосаи хуро дар ҷӯй андозад, ки оби он то риқоб бошад ва обро бо хуни куштагон огушта созанд. Дар ин сурат хун ба риқоби зафармаоб расида бошад. Пас вузаро, музаммоъ ва амирони ин ҳилаи шаръиро узр оварда оташи баландгаштиаи гайрату ғазаби подшоҳро ба селоби андеша ва тадбир фуру нишониданд».

(Мухторов А. «Дурдонаҳои маданияти Тоҷикистон дар ганҷинаҳои Ҳиндустон». Душанбе, 1980).

ҚАТЛИ КҶДАКОН

«Соли 1645 Абдулазизхон ҳудро хони Бухоро эълон кард. Падараш Нодирмуҳаммадхон ба Балх гурехта, ҳокими он ҷо гашт.

Дар ҳамон ҳолат дар хидмати Нодирмуҳаммадхон чанд гуломе беи намонда буд, ки тоифаи аламони шарораттумон дар навоҳии мамлакат сар ба шӯриш бардошта, ҳарчӣ аз амвол ва анқоли зердастон меёфтанд, ба тороҷ мебуданд, қатли содот, уламо ва вузаҳо ва таҳрики масоҳиф ва таҳриби (вайрон кардани) масоҷид мекарданд.

Чунончи, дар мавзеи Ҷузҷон Иброҳим ном дарвеш дар ноҳияҳои он мавзеъ мунзавӣ (гӯшанишин) буда, бо эзиднарастӣ иштигол дошт.

Одамони он ҳудуд ӯро аз асҳоб ва қаддуҳол доништа, камоли эътиқод ва иродат ба ӯ доштанд. Чамъе аз он тоифа забора бар сари он мавзӯ ба қасди ниҳоб ва гораи расидаанд. Дарвешии мазкур қариб 400 кӯдак аз дабиристонҳои навоҳӣ фароҳам сохта, ҳар кадомро масоҳафе дар гардан андохта, масхуби худ назди он кард. Саффоки бебоқ бар сабили шафоат бар ӯ то бошад, ки ба истеъфои ин беғуноҳон даст аз иҷрои мусулмонони ин диёр боз доранд. Он зарандӯзони зулмпараст Иброҳимро ба атфол ва масоҳаф ба масҷид дароварда, дар атрофи он ҳезуми бисёр чид, аз ҳар ҷониб оташи зада, ҷумларо сӯхтанд».

САРМОЯИ МАНСАБДОР

«Ҳазинаи амвол ва интиқоли Ҷурабийро, ки аз адади ҳисоб афзун ва аз тахмину қиёс берун буд, номол ва сатхуши аламон гардид. аз давлати ӯ достонхост. Аз он ҷумла, он ки рӯзе Имомқулихон (1611-1642) ба Балх таширф овард. Ҷурабий рухсати меҳмонӣ дархост. Дар ҷаҳорбоғи Асноф асбоби зиёфат мураббаъ сохт ва то чанд фарсаҳ пойандоз густирида, баъд аз эҳзори хоналовони атъима ва ашарба ва ақсоми анъом, алои ҳавокин писанди анвоъ, фавока ва муррабоҳои гуногун ва аснофи ҳалвоёт ва аттриёти рӯҳафзои рангоранг ба тариқи назру нисори он ҷаҳондори фалакиқтидор як ҳазор раъс аспи раҳволи аблақи шоҳсавор, як ҳазор нафар шутурмои бачадор, як ҳазор модагов, 12 ҳазор гӯсфанди мода бо барраҳо, ҳазор даст ҷонварони шикорӣ, ҳазор саги тозӣ пешкаш оварда.

Имомқулихон пас аз иштиголи зиёфат ба муқаррибони худ мефармуданд, ки Ҷурабий ҳамагӣ пешкашҳои аҳдкардаашро муҳайё тавонад кард. Валекин дарҳам расонидани ҳазор саги тозӣ номумкин буда, ҳиҷолат хоҳад кашид.

Ҳар гоҳ подшоҳ аз Балх ба азимати Мовароуннаҳр ба лаби об (Омударё) расид, дид, ки ҳазор нафар гуломи бараҳнароӣ дурр дар гӯш ва қабои заррин бар дӯш, қилодаҳои

саги тозӣ бар даст истодаанд. Ҳазрати хоқон таъбиркунон ба он амири кабири руки-ус-сарир таҳсин ва офарин намудаанд».

САНАД ОИДИ ЗАМИНИ МУЛК

«Низомиддин Ялангушбий атолиқ!

Ҳукком, арбоб ва аъмоли вилояти Ёротеппа бидонанд, ки чун севуним оби мулк қабл аз ин мӯчиби ҳукми ҳумоюн суюрголи мулло Хоҷаарбоб муқаррар шуда буда ҳоло ба валадаи он – Хоҷабобо тааллуқ ёфта ва нишони ҳумоюн – Абдуллохонро дар даст дорад, бояд ки ба ҳамон дастур амал намуда, оби мазкурро муқаррар ва мусаллами ӯ доништа, ба иллати мол ва ҷиҳот ва ихроҷот музоҳим нашаванд. Ҳарсола нишони муҷаддад талаб надоранд ва хилоф ҳукм накунад. Дар ӯҳда доништа амал намоёнд. Шарҳи муҳаррам, 1052 (март-апрели соли 1642)».

А. Мухторов «Материалы по истории Ура-тюбе». М. 1963.

ХИЗМАТИ ХУШНАВИС

«Мавлоно Хоҷа Ёдгор – шогирди Мир Ҳусайни заринқалам, дар китобхонаи хони Бухоро Абдулазизхон (1645-1680) ба китобат ва қитъанависӣ иштигол дошт. Ёро Миралии Сонӣ меғуфтанд. Ба он ягонаи офоқ подшоҳ рӯйнависи девони Ҳофизии Шерозӣ фармуда буд, пурсид, ки: - «Эй Хоҷа! Аз ин китоб дар рӯзе чӣ миқдоре навишта хоҳад шуд»? Агар саъй намоём, ҳар рӯз даҳ байт менависам, ҷавоб дод хаттот.

Хон ин қитъаро хонд:

Хоки машириқ шунидаам, ки кунад,

Ба чиҳил сол косаи чинӣ.

Сад ба рӯзе кунад дар Бағдод,

Лоҷарам, қиматаш ҳамебинӣ.»

Ман туро хушнавис гуфта, ин китобро фармудем. Дар рӯзе, ки даҳ байт навишта шавад, дар он хат чӣ латофат бошад?

Агар ҳавсала ёрӣ диҳад, ду байт ва илло як байт рақам намо. Оқибат бар ин минвол қарор дода Хоҷа ба муддати ҳафт сол он китобро ба итмом расонид. Вақте ки дар Эрон бо шоҳ Сулаймон мулоқот намуд, (хони Бухоро) аз ҷумлаи ҷавохир ва ақшама, аспони бодрафтӣ ва шоҳин, шингор ва бухтиёни қатор ба расми тӯҳфаву ҳадия фиристод ва ҳамон китобро, ки бо хати Хоҷа буд, замикаи асбоби мазкур сохт. Шоҳи Эрон ба ҳеҷ як тӯҳфа илтифот накард ва китобро гирифта гуфт: «Имрӯз хон ҷамии тӯҳфаҳои ҳафт кишварро дар маҳзми ин мучаллад андохта, ба ман бахшиданд».

«Таърихи Муқимхонӣ». Муҳаммадюсуфи Муний.

МУНОСИБАТ БО РУСИЯ ДАР АСРИ XVII

Солҳои 1645-1646. Молу пуле, ки ба Бухоро равона кардаанд...

«... Бо фармони подшоҳи бузург Алексей Михайлович ба сарзамини Бухоро бо дастии Анисим Грибов ва ҳамроҳони ӯ чунин молҳо фиристодаанд: ба маблағи 4251 сӯм пӯсти санҷоб, ба маблағи 100 сӯму 2 гривен устухони моҳӣ, моҳути анорранг 15 аришин, нархаи ба маблағи 143 сӯму 13 олтину 2 динор, 2500 сӯм пули тилло, ҳар кадомаш як сӯми тилло фиристода буд. Ба Анисим инчунин 10000 сӯм барои харидани мол дода шудааст, то ки молро аз Москва харида, ба Бухоро барад».

Сол 1671. Сӯҳбат бо элчи Бухоро

«Котиб Иван Астафев аз элчи пурсид, ки дар Бухоро чӣ гуна молҳо мавҷуданд? Селитра ва абрешии ҳаст ё не? Элчи ҷавоб дод: дар онҳо молҳои зиндона ва матоии одии хитой, матои шоҳии хитой мавҷуд аст, ки миқдоран хеле кам мебошанд. Селитра дар давлати онҳо ниҳоят зиёд аст ва сифатан аз селитраи форсӣ хуб аст ва онро бо батман мефурӯшанд. Як батман ба 1,5 пуд баробар аст ва нархаи ба пули Бухоро панҷ олтин меистад. Ҳар як тини Бухоро ба 5 тини русӣ баробар аст, яъне бо пули русӣ ҳар як батман ба 25

олтин баробар аст. Абреишм, ки он наф номида мешавад, бо пули Бухоро 2 сӯм меиштад».

Сӯхбати дуҷум бо элчӣ

Дар сарзамини Бухоро чунин молҳо ҳастанд: абреишм, лаъл, кумоши сурх, матои одии хитой, матои шоҳии хитой, маъданҳои нуқра ва қӯрғошим, селитра ва дигар молҳо ҳастанд, ки баъзеи онҳоро аз Ҳиндустон меоранд. Тоҷирон мунтазам рафтуомад доранд ва гавҳару ҷавоҳирот ва молҳои гуногуни зебо меоранд. Ба давлати подшоҳии аълоҳазрати ӯ чунин молҳо лозиманд: нӯсти хушсифтаи самур, рӯбоҳи сиёҳ, қоқум, моҳут, устухони моҳӣ.

Аз элчӣ пурсиданд, ки дар мамлакати ӯ гавҳар, маъдани нуқра ва селитра (намаки борут) ҳосил менамоянд ё не? Агар ҳосил кунанд, бо кадом усул ва аз як пуд маъдан чӣ қадар нуқра ҳосил мешавад ва нархи шоҳиву нуқра чанд пул аст? Элчӣ ҷавоб дод, ки гавҳарро дар давлати онҳо саноатчиён ҳосил меkunанд, онҳо гавҳарро дар кӯҳҳо мекобанд ва аз байни онҳо лаъл ва дигар гавҳарро ҷудо карда мегиранд. Маъдани нуқра бошад, дар мамлакати онҳо бисёр аст, вале фақат саноатчиён каманд. Маъданро дар дегҳо мегудозанд.

Аз як пуд маъдан чӣ қадар нуқра ҳосил карда мешавад? - Инро элчӣ намедонад.

Абреишмро аз онҳо бо нархи арзон – пудаи 2 сӯмӣ харидан мумкин аст. Селитраи гудохташударо пудаи 10 сӯмӣ бо пули русӣ харидан мумкин.

Ба элчӣ гуфта шуд, ки ба подшоҳ маълум аст, ки дар давлати Бухоро асирони рус мавҷуданд, ки аз асирии дигар давлатҳо баромада, ҳозир дар сарзамини Бухоро зиндагӣ меkunанд ва хон бояд он асирони подшоҳи бузургро фавран ва бегуфтугӯ озод кунад ва бо ин нисбат ба подшоҳи бузург муҳаббатӣ дӯстии худро нишон диҳад.

Элчӣ гуфт:

Ҳамин, ки ӯ ба назди хон баргардад, ба ӯ дар ин бора

маълум мекунад ва умедвор аст, ки агар касе аз одамони рус ба давлати худ, назди подшоҳи бузург баргаиштан хоҳад, хон онҳоро озод мекунад, аз он сабаб, ки хони онҳо бо подшоҳи бузург аз самими қабл мехоҳад дӯстӣ кунад. Вале одамони асиришудаи подшоҳи бузург дар давлати хони онҳо шӯҳрати калон доранд ва бисёри онҳоро амалдор таъин карда, ба дарбори хон ҷалб шудаанд...»

(«Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР». М. 1963).

Марҳаматномаи Убайдуллоҳон (1702-1711)
ба номи эшони Мусохоҷа нисбати таъин намудани
Оқбӯта қушбеғӣ ба вазифаи ҳокими Ўротеппа ва Хуҷанд

«Хувалудлоҳу мустаъон!

Абулмузаффар ва-л Мансур Сайид Убайдулло Муҳаммад Баҳодурхон!

Ниҷобатпаноҳ, дуогӯи биллоиштибоҳ, хайрияниҳод Мусохоҷа, аз мароҳими хусравона сарфароз буда бидонад, ки маротиби дуогӯӣ ва ихлоси ӯ навъи дигар хотирнишин шудааст. Дар ин вилоят вилояти Ўротеппа ва Хуҷанд ва Чаҳорсадаи Андигон ба банди хоназод – Оқбӯта қушбеғӣ марҳамат намудем. Чун марҳамат-нома расад аз пештар бехтар ба дуогӯӣ муқайяд буда, бо иттифоқи мумила аз он чӣ хидмате, ки дар он ҳудуд рӯй диҳад, дар ривоҷи давлати мо шароити собиқро ба тақдим расонад, ки муҷро хоҳад шуд».

Фармони Оқбӯтабий оид ба аз андоз
озод намудани мулки Хоҷамусо дар Номингон

«Низомиддин ва-д-давла Муҳаммад Оқбӯтабий!

Дар ин вило ҷамъи олугдорон, амалдорон, доругаҳо ва тамоми соҳибдахмони вилояти Ўротеппа воқиф гардида бидонанд, ки мавзӯи Номингон мулки холиси натиҷатулавлӣ, эшони Хоҷамусо Хоҷам мебошад. Бояд мулки мазкурро аз ҷамъи олғот, амалот ва аз кулш таколифот савӣ ва мустасно

дониста, аз ҳеч ваъҷҳи мин-ал-вучӯҳ чизе ҳавола ва мутолаба надоранд. Бар ин мӯҷиб муқаррар шумурда хилоф наварзанд. Агар хатое аз аҳли қария ба вуқӯъ ояд, ба эшон гузоштаем. Дар ин мартаба аз фармуда дар нагузаранд».

(А. Мухторов. «Материалы по истории
Ура-Тюбе». М. 1963.).

*Оид ба ҳуҷуми лашқари Нодиршоҳ
ба сарҳади хони Бухоро*

(Аз асари Юсуф – «Зафарномаи Абдулфайзхон»)

Зи ҳичрат саду панҷоҳу як ҳазор
Ба сӯи Насаф шуд шаҳи дин савор.
Чамъулҷамъ дар Балх панҷоҳ ҳазор,
Аз он ҷо намуданд қасди Бухор.
Гирифтанду бастанду куштанд тез,
Талаф шуд фаровон залилу азиз.
Ба мири атолиқи мангисиришт,
Шуда инчунин ҳодиса сарнавишт.
Ҳукоме, ки дар рӯзи чангу ҷидол,
Намуда басте душманон поймол.
Пиёда гурезон ба кӯҳи баланд,
К-аз он ҷо шавад судҳо пойбанд.
Гурезон ба ҳомун шуда ҳар яке,
Ки аз бим Маҷнун шуда ҳар яке.
Муҳолиф бувад лашқари садҳазор,
Ба майдони душман наёяд ба кор.
Тааҷҷуб аз ин лашқари бекарон,
Ба як лаҳза гардид ҳар сӯ равон.
Садоҳои замбурак омад зи дур,
Ки мекард девори Қарий нуфур.
Зи ҳар ду тараф кушта гашта басте,
Нагардид андар миён ворасте.

Аз Сайидои Насафӣ

*... Ба турониён бахт ёрӣ намуд,
Дари фатҳ бар рӯи эшон кушуд.
Ба эрониён охир омад шикаст,
Забардаст шуд оқибат зердаст.
Аламдорро дасту по шуд қалам,
Бикарданд аспон думи худ алам.*

*Намонд об шамшерҳоро ба ҷӯй,
Ба дарё ниҳоданд чун сел рӯй.
Сипоҳони Балхӣ зи болои зин,
Фитоданд чун нақшии по бар замин.
Бигуррид он шоҳи Эронзамин,
Ки бодо шуморо ҳазор офарин!
Чӣ дидед аз ин як-ду-се хурдсол,
Ки бар худ гирфтед чандон вубол?!
Чӣ пеш омад аз гардиши рӯзгор,
Ки кардед худро чунин шармсор?!
Аз эшон яке гуфт, к – эй комҷӯ,
Ба ин қавм нагзавон шудан рӯ ба рӯ.*

(Сайидои Насафӣ. «Куллиёти осор». Д. 1990.)

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Дар бораи ривочу равнақи санъати меъмории ин давра чӣҳо медонед?
2. Инкишофи санъати хаттотӣ ба кадом омилҳо вобаста буд?
3. Дар бораи ҳаёт ва фаъолияти аҳли адаби ин давра маълумот диҳед.
4. Аз иқтибосҳои аз манбаъҳо овардашуда чӣҳо фаҳмидед. Ба тариқи озод қисса кунед.

БОБИ IV

ВАЗЪИ СИЁСИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АСРИ XVIII

§13. ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVIII.

ТАЪРИХИ СИЁСӢ

Ҳучуми Нодиршоҳ. Дар солҳои ҳукмронии намоёндаи сулолаи Ҷониён – Абдулфайзхон (1711-1747) дар Осӣи Миёна давлати ягона вучуд надошт. Дар Самарқанд мулки мустақиле ба вучуд омада буд, ки бо Бухоро рақобат мекард. Ҳокими Самарқанд аз бодиянишинон кӯмак хост ва онҳо дар давоми ҳафт сол (1723-1730) водии Зарафшон (Миёнкал)-ро ба харобазор табдил доданд. Бо суми аспони худ бӯстону киштзор ва боготу тоқзорҳои деҳқонро поймол намуданд. Заминҳои кишт ва чарогоҳҳои мамлакат дар зерӣ суми чорпоёни сершумори бодиянишинон ба биёбон мубаддал шуданд. Қаҳтӣ, гуруснагӣ ва кашшоқӣ сар шуда, чанд сол ҳукмфармоӣ мекард. Соқинони Самарқанду Бухоро ба ҳар сӯ пароканда гардиданд. Ин вазъияти харчумарчи сиёсӣ ва харобии иқтисодӣ имконияти галабаи Нодиршоҳро осон месохт.

Нодиршоҳ кӣ буд? Дар ибтидои асри XVIII Эрон давраи мушкилро аз сар мегузаронд. Як қисми мулкро Туркия ишғол карда буд. Аз тарафи дигар қабилҳои афғон зидди ҳокимияти марказии Эрон шӯриш бардоштанд. Аз қисмати шимоли мамлакат Русия як қисми ҳудуди Озбойчонро бо шаҳри Боку ишғол намуд. Дар чунин шароит сарлашқари Эрон Нодиршоҳи Афшор ба арсаи идоракунии давлат омад. Ӯ тавонист, ки сарзамини Эронро аз афғонҳо ва туркҳо озод намуда, мамлакатро муттаҳид ва ҳудудро шоҳаншоҳӣ мулк

эълон намояд. Бо ҳамин дар Эрон хонадони нав, сулолаи Афшорҳо ба сари давлат омад.

Вазифаи аввалиндараҷаи Нодиршоҳ баланд бардоштани иқтисодиёти Эрон ва пуриқтидор гардонидани лашкар буд. Забт намудани мулкҳои ҳамсоя ва ба талаву тороч даст задан пешаи шоҳ шуд. Нодиршоҳ писараш Ризоқулихонро ҳамроҳи сарлашкарараш Таҳмосхони Ҷалоир барои ишғоли Балх равон карда, ҳудаш ба ҷануби Афғонистон ва Ҳиндустон равон гашт.

Баъди ишғоли Балх лашкари Ризоқулихон ба соҳили рости дарёи Ому гузашта, даст ба қатлу гораи зад. Баъд аз ишғоли Ғузур онҳо ба сӯи Қаршӣ ҳаракат карданд. Соқинони қалъа ва ҳокими он барои имдод ба хони Бухоро муроҷиат намуданд. Абдулфайзхон тирамоҳи соли 1737 бо лашкари худ ба сӯи Қаршӣ ҳаракат кард. Ҳокимони вилоятҳои гуногун, то Тошканду Хӯканд бо лашкари худ ба кӯмаки хони Бухоро омаданд. Дар ихтиёри Абдулфайзхон сад ҳазор лашкар ҷамъ омад.

Лашкари хони Бухоро сафи душманро раҳна намуда, дохили Қаршӣ гардид, ҳол он ки мебоист ба ҷанги зидди лашкари Эрон омода гардад. Аз фурсат истифода намуда, Ризоқулихон тӯпҳои худро ба қор андохт. Лашкари Бухоро бо ин намуди силоҳ шинос набуд ва садои тӯпро ҳам нашунида буданд. Ба эронӣён муяссар мешавад, ки ба лашкари Бухоро талафоти қалон расонанд. Ҷанги шадид дар назди Қаршӣ ба шикасти лашкари Абдулфайзхон анҷом ёфт. Микдори ғанимати ба дастии эронӣён расида ҳадду қанор надошт. Қасони зиёд аз тире тӯпу занбӯрак мақтул гаштанд. Як қисми лашкар пароканда шуд. Аз лашкари садҳазораи хон сӣ ҳазор боқӣ монд.

Сарлашкари Эрон аз ғалаби худ Нодиршоҳро, ки он вақт дар Қандаҳор меистод, огоҳ намуд. Инчунин ӯ навишта буд, ки баъд аз ишғоли Қаршӣ лашкари худро ба сӯи Бухоро раҳсипор мегардонад.

Нодиршоҳ фармон равон кард, ки лашкари Эрон бояд ба сӯи Балх акиб гардад. Ӯ нақша дошт, ки аввал Ҳиндустонро забт карда, баъд ба сӯи Мовароуннаҳр лашкар кашад.

Бо ҳамин амалиёти лашкари Эрон дар ҳудуди хони Бухоро зимистони солҳои 1737-1738 ба охир расид.

Вале Нодиршоҳ муваққатан акибнишинӣ карда буд. Ӯ бо тайёрии ҳамачониба ба ҳучуми қатъӣ гузаштан меҳост. Ҳамлаи лашкари Ризокулихон ба Қаршӣ барои падари ӯ замина буд.

Илова ба ҳаробии иқтисодии Осиёи Миёна, заиф гаштани хони Бухоро дар ҷангҳои байниҳамдигарӣ, барои ба осонӣ забт намудани ин мулк аз тарафи Нодиршоҳ мусоидат мекард.

Нодиршоҳ дар муҳорибаҳои Қафқоз, Афғонистон ва Ҳиндустон зафар ёфта, дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорҷӯй ба Мовароуннаҳр дохил шуд. Дар ин давра табақаи ашрофи қабилаи манғит дар идоракунии Бухоро имтиёзи бештаре пайдо мекунад. Нодиршоҳ майлҳои ҷоҳталабонаи феодалони осӣемиёнагиро моҳирона истифода мебурд. Яке аз онҳо Муҳаммадҳаким атолик буд. Писари ӯ Муҳаммадраҳим ба истикболи Нодиршоҳ рафта, дар назди ӯ сари итоат фуруд овард. Ҳуди Муҳаммадҳаким, ки аз тарафи Абдулфайзхон барои музокирот ба ҳузури Нодиршоҳ фиристода шуда буд, низ ба манфиати шоҳи Эрон амал кард. Пас аз бозгаштан бо амри Нодиршоҳ Муҳаммадҳаким ҳукмрони Бухоро ва бародари ӯ Муҳаммаддониёлбий ҳокими Кармина таъин шуданд. Ба ин тариқа, Бухоро ба қаламрави Нодиршоҳ мубаддал гардид.

Ҳуди ҳамон сол (1740) Нодиршоҳ муқовимати Элбарсхонро шикаста, ӯро дар муҳориба ҳалок намуда, Хеваро низ забт кард ва ба сари ҳокимият қоиммақоми худро нишонд. Ӯ ҳам дар Бухоро ва ҳам дар Хева захираҳои

озуқа, пул ва дигар чизҳои пурқиматро мусодира карда, аскарони маҳаллиро ба қўшуни худ ҳамроҳ намуд.

Пас аз вафоти Муҳаммадҳақимбӣ писари ӯ Муҳаммадраҳимбӣ қўшуни пурқувват ва боинтизоми ташкил дода исёни амирони муҳолифро фуру нишонд. Ӯ дар дарбори Абдулфайзхон мавқеи асосиро ишғол карда, амалан ҳукмрони давлати хонӣ гардид.

Соли 1747 Нодиршоҳ кушта шуда, давлати бузурги ташкилкардаи ӯ рӯ ба заволи ниҳод.

Оғози ҳукмронии сулолаи Манғития. Аз кушта шудани Нодиршоҳ дере нагузашта, Муҳаммадраҳимбӣ Абдулфайзхонро бо ду писараш ба қатл расонда, ба тахти хонии Бухоро нишаст. Ӯ соли 1753 силсилаи хонадони манғитияро асос гузошта, худро хон эълон кард.

Дар ин солҳо ҳар як ҳокими мулкҳои алоҳида аз суштавии ҳокимияти марказӣ ва иваз шудани сулолаҳо дар Бухоро истифода бурда мекушид мустақил шавад. Бинобар ин Муҳаммадраҳимхон барои пурқувват кардани ҳукумати хонӣ, муҳолифати феодалони маҳаллиро нисбат ба ҳокимияти марказӣ то дараҷае барҳам дода, ҳокимияти худро пойдор намуд. Ӯ ба ҷудоии феодалон, ки пеш дар итоати хони Бухоро буданд, меҳост хотима диҳад. Бинобар ин Муҳаммадраҳимхон ба ҳар вилояти тобеи худ ҳоким таъин кард. Самарқандро забт карда, ҳокимияти онро ба бародари худ супурд. Дар Шаҳрисабз, Тошканд ва дигар шаҳру вилоятҳо низ одамони худро ба сари кор овард. Барои расидан ба мақсади асосии худ ӯ лашкари пурзӯро ташкил намуда, исёни қabilaҳои ўзбекро, ки дар Миёнкӯл мезистанд, пахш намуд. Замини қabilaҳои Ғи-Уруғ ва Баҳринро мусодира намуда, сокинонашро ба наздикии шаҳри Бухоро қўчонд, то ки онҳо доим зери назорати ҳукумати хонӣ бошанд.

Баъди ин Муҳаммадраҳимбӣ ноҳияҳои Ургут, Панчакент ва Ӯротеппаро ба зерӣ итоати худ дароварданӣ шуд. Пас аз ҷангҳои пуршиддат ӯ тавонист танҳо Ургутро тобеъ кунонад. Мубориза барои ба даст даровардани Ӯротеппа тӯл кашида беоқибат монд.

Мубориза барои нигоҳи Ӯротеппа. Ҳокими шучоъ ва тавоноӣ Ӯротеппа Фозилбӣ юз писари Содикбӣ хонҳои Бухоро ба ташвиш гузошт. Ба сифати сарвари қabilaи юз ӯ ба муқобили Нодиршоҳ низ омода буд. Баъд аз ду соли қатли Нодиршоҳ Фозилбӣ ҳокими Ӯротеппа шуда, бар зидди Хӯқанду Бухоро истодагарӣ намуд. Хони Бухоро Муҳаммадраҳимхон дар мубориза ба муқобили ҳокими Ӯротеппа заифии худро ҳис намуда, ба хони Хӯқанд Ирдонабӣ (1751-1770), сарварони қabilaи қипчоқ ва ҳокими Қаршӣ иттифоқ баст. Соли 1754 ӯ ба муқобили Ӯротеппа лашкар кашид. Дар ҷунин ҳолат Фозилбӣ танҳо бо лашкари Ӯротеппа ба муқобили иттифоқчиён истодагарӣ карда наметавонист. Бинобар ин ӯ ба хеш ва ҳамқabilaи худ, ҳокими Ҳисор Муҳаммадаминбӣ юз мурочиат намуда, имдод талабид. Ҳашт ҳазор лашкари ҳисориён ба воситаи дараи Қаратог ба сардии ҳаво ва барфпӯш будани агбаи мушқилгузар нигоҳ накарда, ба ёрии Ӯротеппаи муҳосирашуда расида омаданд.

Барои иттифоқчиён, яъне хони Бухоро, хони Хӯқанд ва дигарон дар фасли номусоид зерӣ деворҳои қалъа ҳозир шудани Муҳаммадамини юз бо лашкараш ғайриҷашмдошт буд. Хонҳои Бухорову Хӯқанд пай бурданд, ки пайдоиши ногаҳонии Муҳаммадамин оқибати хуб надорад.

Задухӯрди рӯзи аввал 18 майи соли 1754 сурат гирифт. Лашкари Ӯротеппа мавқеи хуб интиҳоб карда буд. Онҳо байни ғору сойҳо ҷойгир шуда буданд, ки ин ҷойҳоро фақат аҳолии маҳаллӣ медонист. Ин буд, ки ӯротеппагӣҳо дар айнаи авҷи задухӯрд аз ҷойҳои панаҳёфта ба душман ҳамла карда, онро ба танг оварданд. Душман мебоист ҷораҳои фаврӣ

андешад. Муҳаммадраҳимхон лашкари Бухороро бар зидди лашкари Ҳисор равон кард. Ёллон шуд, ки ҳар касе сари буридаи душманро оварад, номи ӯро ба тӯмори махсус навишта, сонитар тӯхфа медиҳанд. Хони Хӯқанд низ ба шахсони дар задухӯрд шучоат нишондода инъому тӯхфаҳо меод. Вале бо ҳамаи ин хони Бухоро қаноатмандӣ ҳосил накард. Ӯ медонист, ки бо ин навъ чораҳо ғалаба ба даст овардан аз имкон берун аст. Бинобар ин ӯ ба Насаф (Қаршӣ), Якабоғ ва Шаҳрисабз чопарҳо равон карда, лашкари он ҷойҳоро ба ҳузури худ хост.

Аз нақшаҳои душман ӯротеппагиҳо ва ҳисориён огоҳ гаштанд. Муҳаммадамини ҳисорӣ роҳи осони ғалабаро ҷуста, чорае андешид. Ӯ ду мактуб тартиб медиҳад. Яке ба номи хони Бухоро ва дигаре ба номи хони Хӯқанд. Ба Ирдонабӣ аз номи Фозилбӣ навишта буд, ки мо ҳамсоя ва ҳешутабор мебошем, бинобар ин бо ҳамдигар наҷангем ва хони Бухоро дӯстии моро набояд барҳам диҳад.

Дар мактуби хони Бухоро навишта буданд, ки ба Шумо 29 қаблаи ўзбекии Мовароуннаҳр мутеъ аст. Мо низ ба Шумо мутеъ мешавем. Мактуби ба номи хони Бухоро навиштаро ба Ирдонабӣ ва мактуби ба ӯ навиштаро ба Муҳаммадраҳимхон мерасонанд. Баъди расидани мактубҳо ҳарду тараф (Бухоро ва Хӯқанд) иродаи ҷанг нанамуданд. Лашкари Бухоро ақиб гашт. Лашкари Хӯқанд ба сӯи Хучанд равон шуд. Нисбат ба бухориҳо хӯқандиҳо камаслиҳа ва кампӯшок буданд. Бинобар ин лашкари Ӯротеппаву Ҳисор хӯқандиёро таъқиб намуданд. То расидан ба Хучанд лашкари Хӯқанд талафоти зиёд дод. Қасони бисёр аз онҳо кушта ва асир шуданд. Аз каллаи сарбозони Хӯқанд дар соҳили Оқсу калламанора бардоштанд.

Асирони Хӯқандиро ба Ӯротеппа оварда, ба қатл расонданд ва аз сари онҳо калламанораи дуҷум бардоштанд.

Муҳаммадаминбӣ юз баъд аз ҷанде аз Ӯротеппа ба воситаи Киштути Панҷакент ба ҷониби мулки худ, Ҳисори

Шодмон баргашт. Дар Такоби Киштут ӯ маликонро, ки ҳукуматдори Фон буданд ва калони он қавм Малик Мизробро бо дувоздаҳ нафар ақрабояш ба қатл расонд. Муҳаммадамин қасоси хуни қозӣ Ҳусайни мираконӣ – ҳокими Фалғарро, ки соли 1743 Малик Мизроб ӯро кушта буд, гирифт. Дар Киштут Мусобӣ, писари Оллоҳёрбӣ ҳоким таъин шуд.

Ғалабаи соли 1754 бар лашкари Бухорову Ҳўканд истиклолияти Ўротеппаро ним аср, яъне то охири асри XVIII барқарор намуд.

Забти Ҳисор. Муҳаммадамини Ҳисорӣ баробари марди часур ва сипоҳӣ будан, бо хунхорӣ ном бароварда буд. Қасони зиёд аз ӯ тарсида ва норизо гашта, аз вилоят фирор намуданд. Ҳатто баъзе ноҳияҳо аз тасарруфи беки мазкур баромада ба тобеияти Бухоро гузаштанд. Бар абас рафтани нақшаи хони Бухоро нисбати Ўротеппа ва иштироки ҳокими Ҳисор дар он корзор, норозигии мардуми вилояти мазкур аз Муҳаммадаминбӣ, хони Бухороро водор намуд, ки нақшаи чандинсолаи худро амалӣ гардонад. Муҳаммадраҳимхон ба сӯи Ҳисор ду маротиба лашкар кашида, солҳои 1757-1758, баъди ҷанги шадид мулки мазкурро забт кард. Ҳокими он Муҳаммадамини юз асир афтод, вале назди хони Бухоро сар фуруд наовард. Муҳаммадраҳимхон ӯро ба қатл ҳукм кард. Асирро ба сари бозори Ҳисор бурда, ба дор овехтанд.

Дар Ҳисор истехкоми нав сохта шуд. Чун Ҳисор ва вилоятҳои атрофи он барои хони Бухоро аҳамияти қалон доштанд ва феодалони ин маҳалҳо саркаш буданд, Муҳаммадраҳимхон амаки худ Дониёлбиро ҳокими Ҳисор ва вилоятҳои Қўҳистон таъин намуд. Бо ин ғалабааш Муҳаммадраҳимхон дар Ҳисор, Қубодиён, Қундуз ба яқборагӣ дастболо гардид. Мулки Балх ва тобеоти он – Қўлоб ва Бадахшон тобеи мулки Ҳисор, яъне Дониёлбӣ шуданд.

Амалиёти ҳокимони Ўротеппа. Баъд аз қатли ҳокими Ҳисор Муҳаммадаминбӣ хеш ва иттифокчии ӯ, ҳокими Ўротеппа Фозилбӣ дар қасди қотилон мешавад. Барои иҷрои мақсади худ мавриди мувофиқ меҷуст. Чунин фурсат баъд аз вафоти хони Бухоро (1758) фаро расид, Фозилбӣ лашкар ба сӯи Самарқанд кашид. Ҳокими ин шаҳр, бародари Муҳаммадраҳимхон – Баротбек Султон буд. Баъд аз забти шаҳр Фозилбӣ ўро ба қасоси ҳокими Ҳисор ба қатл расонид.

Фозилбӣ дар қасди ишғоли пойтахти хониғарӣ – шаҳри Бухоро юриши худро давом дод. Ў Ҳатирчӣ, Кармина ва Каттакўрғонро ишғол намуд. Ҳамон солҳо дар музофоти кўхистони тоҷик кўҳ чаппа шуда оби дарёи Зарафшонро баст. Ногаҳон сарбанди об канда шуда сел омад ва як қисми лашкари Фозилбиро бурд. Оқибати ин офати табииро ӯ «аз ғайб» пиндошта «чазои илоҳӣ» шумурд ва лашкарашро ба шаҳри Самарқанд баргардонд.

Аз ин ақибнишинӣ истифода намуда, хони Бухоро Дониёл атолик Қаршӣ, Нурато ва Миёнколотро ба тасарруфи худ дароварда, ба муҳосираи Самарқанд омода гашт. Задухўрди 50-рўза натиҷа набахшид ва лашкари хон ба Бухоро баргашт.

Ҳокими Самарқанд Бобобӣ, писари Фозилбӣ, ногаҳон бе ҷанг шаҳрро ба хони Бухоро супурд. Фозилбӣ бошад, ба Бухоро барои зиёрати чойҳои муқаддаси он омада, боз ба мулки худ, шаҳри Ўротеппа баргашт.

Дар замони ҳукмронии Фозилбӣ ва писари калонии ӯ, марди часур Худоёр девонбегӣ ҳудуди мулки Ўротеппа дар қисмати шарқ – Нов, Хучанд ва Маҳрами Конибодомро дарбар намуда, аз Хоҷабоқирғонсой мегузашт. Дар самти шимол ва шарқи шимол – Сирдарё сарҳади ин мулк буда, Бекобод ва Хавосро фаро мегирифт. Дар қисмати ғарб мулки мазкур ба Самарқанд ҳамсарҳад шуда, шаҳрҳои Қиззах, Ем, Пшоғар ва Зоминро зери ҳукмронӣ нигоҳ

медошт. Сархади чанубии мулки Ёротеппа то қаторкӯҳи Ҳисор расида, Мастчоҳу Фалгар, Фону Киштут ва Панҷакентро дар бар гирифт.

Дар нимаи дуҷуми асри XVIII, дар замони ҳукмронии Ҷозилбӣ мулки Ёротеппа давлати мустақил буда, чунон нашъунамо ва тавоноиро соҳиб буд, ки ба муқобили лашкари Ҳўқанду Бухоро истодагарӣ карда метавонист.

Ҳукмронии Дониёл атолиқ. Баъд аз марги Муҳаммадраҳимхон, соли 1758 дар Бухоро шӯриш сар зад. Шӯришчиён чизу чораи сарватмандонро гирифта, хонаҳои онҳоро оташ заданд. Сабаби шӯриш қорӣ намудани андозҳои нави вазнин буд. Аммо шӯриш ба хун оғушта гардид. Дар чунин як шароити вазнин Дониёлбӣ атолиқ ҳукуматро ба дасти худ гирифт. Лекин вай тахти хониро қабул накарда, расман Абулғозӣ ном набераи Абдулғайзхонро ба тахти Бухоро нишонд ва ҳудаш маъмури вазифаи атолиқӣ гардид.

Дар солҳои ҳукмронии атолиқи мазкур (1758-1785) парокандагии феодалӣ ва тангшавии ҳудуди хониғарии Бухоро зоҳир гардид. Мулки Ёротеппа истиклолияти ҳудро нигоҳ медошт. Балх истиклолият ба даст овард. Ташаккули ҳонии Ҳўқанд дар нимаи дуҷуми асри XVIII ба анҷом мерасид.

Баъди аз Ҳисор ба Бухоро баргаштани Атолиқбӣ ин мулк боз мустақил гашт. Қаротегин ва Дарвоз мулкҳои мустақил буданд. Мулкҳои хурди дигар – Рушон, Шугнон, Ваҳон танҳо ҳудуди як ё ду водиро ишғол мекарданд. Дар байни ҳокимони Ҳисор, Кўлоб, Қаротегин ва Дарвоз аксар вақт муборизаи дохилии феодалон давом мекард. Масалан, яке аз задухӯрдҳои ҳунин байни Дарвоз ва Қаротегин соли 1790 дар деҳаи Муҷихарви ноҳияи Нурободи имрӯза ба амал омад. Дар чунин шароити вазнин хони Ҳева ва подшоҳи Афғонистон ба Бухоро ҳучум оварданд. Ба Атолиқбӣ ва писари ӯ Шохмурод (1785-1800) лозим омад, ки таҳдидҳои

ба сари хонигарӣ омадаро бартараф намоянд. Онҳо бояд ҳокимияти худро аз болои бекигарихои саркаш барқарор намуда, тадричан хонигарии Бухороро аз вазъияти вазнини бӯҳрони сиёсӣ мебароварданд.

Соли 1770 ба Дониёл атолиқ муаяссар гашт, ки Қаршӣ, Шахрисабз ва ҳатто Ҳисорро ба худ тобеъ кунад. Вале ин муваффақияти муваққатӣ буд. Баъди вафоти Дониёл атолиқ дар ҳамаи қисмҳои хонигарии Бухоро муборизаи ҳокимони хурди феодалӣ барои баромадан аз ҳайати хонигарӣ сар шуд. Ин мубориза бо муборизаи оммаи васеи аҳоли ба муқобили худсарихо ва фишори феодалон дар як вақт давом дошт. Махсусан, дар маркази хонигарӣ – шаҳри Бухоро шӯриши калон ба амал омад. Норозигии оммаи халқ тамоми аморати Бухороро фаро гирифт.

Мубориза барои мустаҳкам кардани аморат. Пас аз вафоти Дониёл атолиқ валиаҳди ӯ Шохмурод соли 1785 ба тахти Бухоро нишаст. Дар ин сол косаи сабри аҳолии Бухоро лабрез шуда шӯриш бардоштанд. Дар рафти шӯриш беш аз ҳазор нафар кушта шуд. Муборизаи халқ ниҳоят вусъат дошт. Шохмурод маҷбур шуд савганд хӯрад, ки аҳолии Бухороро аз ҷабру зулм ва хирочу андозҳои аз ҳад зиёд озод хоҳад кард. Фармони ӯро ба рӯи санг сабт намуда, дар пештоқи масҷиди ҷомеаи Бухоро гузоштанд.

Аҳди салтанати Шохмурод (1785-1800) дар таърихи сулолаи Мангития давраи нисбатан устувор гардидани аморат ба шумор меравад. Ӯ аз унвони хонӣ даст кашида, худро амир эълон намуд. Ин чунин маъно дошт, ки вай ҳокими танҳо як порай давлати мусулмонӣ, яъне танҳо хонигарии Бухоро мебошад. Аз ин давра сар карда, хонигарии Бухоро ба худ номи «Аморати Бухоро»-ро гирифт.

Шохмурод ба мақсади бартараф намудани норозигии умумӣ баъзе ислохот ҷорӣ намуд. Вай фақат чунин андозҳои шаръӣ – монанди хироч ва закотро боқӣ гузошта,

дигар ҳамаи молиёт, боч ва ҷаримахоро барҳам дод. Лекин ба ивази ин ҷизя – андози аз қавмҳои ғайримусулмон ситонидашавандаро хеле зиёд кард. Ба аскарон моҳона муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вақфро, ки хонҳои собиқ мусодира карда буданд, дубора барқарор кард. Ў ислоҳоти пул гузаронд, ки ба ривочу равнақи тичорат мусоидат намуд.

Шоҳмурод бо мақсади афзудани иқтидори ҳокимияти марказӣ ҳокими вилоятҳоро аз қор сабукдӯш карда, ҳокимони нав таъин намуд. Муқобилияти феодалони ҷудогона дарҳам шикаста шуд. Ҳатто саркаштарини онҳо низ сари итоат ҳам карданд. Яке аз онҳо ҳокими Шаҳрисабз Ниёзалӣ буд.

Амири Бухоро ба ҳар шаҳру деҳа қозӣ таъин карданро қарор намуд. Умури маҳкамаро низ як дараҷа ба тартиб овард. Шоҳмурод рисолае роҷеъ ба ҳуқуқ таълиф намуд, ки барои қозихо ҳамчун дастур хизмат мекард. Дар он замон қонуне қарор гирифт, ки мувофиқи он агар касе нисбат ба моликият ҷинояте содир кунад, сарфи назар аз мартабаҳои ҷамъиятии ӯ, ба сарқатчинин ҷазо гирифта мешуд. Чунин тадбир як андоза пешро роҳи қоратро торочҳои аз ҳад зиёдро гирифта, ба манфиати табақаҳои озоиштаҳои аҳоли буд. Ҳама меҳонистанд, ки барои роҳзанӣ, дуздӣ дастро роҷро мебуридан ва ғайра. Шоҳмурод барои муҳофизати расму ойин мансаби раисиро қарор сохт, ки ӯ мебоист иҷроии тамоми фармудаҳои шариатро назорат кунад.

Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ боиси таъмини амнияти роҳҳо гирифт ва ин дар баробари ислоҳоти пул, барои равнақи тичорат заминаи мусоид фароҳам овард. Кишоварзӣ дубора роҷ ба инкишоф овард. Наҳрҳои нави обёрӣ қанда шуданд. Дар натиҷаи пешрафти қорҳои обёрӣ ба зиндагонии муқимӣ гузаштани тоифаҳои бодиянишин дар заминҳои навоҷод қувват гирифт. Дар бобати афзудани нуфузи ноҳияҳои қамодам қораҳо дида шуданд. Яке аз ин қораҳо аз

як ноҳия ба ноҳияи дигар кӯчонидани аҳоли буд. Аксар вақт ин тадбир бар хилофи хоҳиши одамон сурат мегирифт.

Баъд аз каме беҳтар гаштани вазъияти дохилии аморат Шохмурод чангҳои ғоратгаронаро сар кард. Ў чанд мартаба ба Хуросон лашкар кашид ва бисёр маҳалҳои онро тороч намуд. Дар ин лашкаркашиҳо ҳар як каси қобили меҳнатро аз аҳолии Хуросон асир карда, ба Бухоро оварданд. Ба ин восита бозори ғуломфурӯшии Бухоро хеле авҷ гирифт.

Дар охириҳои асри XVIII Шохмурод дубора Марвро ишғол кард. Пас аз чанде вай ба муқобили бародари худ Умарбӣ, ки дар Мавр ҳукм ронда, барои ҷудо шудан аз Бухоро кӯшиш мекард, мубориза бурда, сарбанди дарёи Мурғобро ба кулӣ вайрон намуд ва соқинони ин водиро бе об монанд. Шохмурод қисмати зиёди аҳолии ин воҳаро ба Самарқанду Бухоро кӯчонда дар таъмири харобакҳое, ки аз чангҳои собиқ ба амал омада буданд, истифода бурд. Воҳаи Марв тамоман ба харобазор табдил ёфт. Ў мекушид, ки мулкҳои саркаши Ҳисор ва Ўротеппаро ба худ тобеъ кунонад, вале ба мақсад нарасид. Дар мавридҳои лашкаркашӣ аҳолии қобили меҳнати атрофи Хучанд, Ўротеппа, Зомин ва Ёмро зӯран ба Самарқанд бурда, дар сохтмони биноҳо ва иншооти обёрӣ истифода бурд. Маҳз бо қувваи ин одамон дар Самарқанд 24 масҷид ва дигар иморатҳои гуногун сохта шуданд.

Ҷанги Шохмурод бо подшоҳи Афғонистон, ки иттифокчи ҳокими Ўротеппа Худоёрбӣ девонбегӣ буд, бо ноқомӣ анҷомид.

Таърихи хонии Хӯқанд. Фарғона дар охириҳои асри XVIII ниммустақил шуда буд. Дар асри XVIII ин мулк аз ҷиҳати мавқеи ҷуғрофии худ назар ба Бухоро, Хева ва Тошқанд вазъияти афзалиятноктаре дошт. Зеро бисёр ҳодисоти харобиовар, аз ҷумла футухоти Нодиршоҳ, то он ҷо асар накарда буданд. Аз ин рӯ, аҳолии Фарғона хеле афзуда, иқтидори иқтисодии он зиёд мешуд. Ҳамин буд, ки

барои таъсиси давлати мустақил замина ва имкониятҳои мусоид мухайё гардид.

Яке аз аввалин хонҳои Хӯқанд Шохруххон (1709-1721) ном дошт. Ҳокими Ёротеппа ва Хучанд Окбӯтабӣ духтари ӯро ба ақди никоҳи худ дароварда, ба хонии Хӯқанд домод шуд. Дар навбати худ ӯ духтарашро ба хони Хӯқанд Раҳимхон (1721-1735) медиҳад. Вале бо вучуди хешутаборӣ, ҳокими Ёротеппа ва Хучанд намехост, ки «Қалъаи Раҳимхон», яъне шаҳри Хӯқанд, мустаҳкам гашта, бо ӯ ҳамсарҳад гардад. Бинобар ин Окбӯтабӣ домодашро ба меҳмонӣ пазируфта, меҳост ӯро ба қатл расонад. Раҳимхон аз ин нақша огоҳ гашта, мулки падарарӯсашро тарк намуд.

Окбӯтабӣ аз нақшаи худ даст накашида буд. Ё бо роҳи ваъдаҳои бардурӯғ бори дигар Раҳимхонро даъват намуда, дар Хучанд меҳмондорӣ намуд. Хони ҷавони Хӯқанд бори дигар аз макқории Окбӯтабӣ огоҳ гашта, шабона ба хонаи хоби падарарӯсаш дохил шуд ва ӯро бо ду писараш ба қатл расонд. Соли 1734 як қисми мулкҳои тобеи Окбӯтабӣ ба Раҳимхон гузашт. Ин ғалабаи бе ҷанг сабаб шуд, ки хонигарии Хӯқанд аз душмани нисбатан тавоноии худ эмин гашта, ҳамчун давлати мустақил арзи вучуд намояд.

Дере нагузашта, ҳокими Ёротеппа тавонист Хучандро аз нав тобеи худ гардонад. Шаҳри мазкур дар нимаи дуҷуми асри XVIII борҳо бо роҳи силоҳ аз итоати Ёротеппа баромада, ба хонҳои Хӯқанд тобеъ гаштааст.

Дар замони ҳукмронии намояндаи қабилаи минг Ирдонабий (1751-1769) ва Норбӯтабий (1763-1799) ташаккули хонигарии Хӯқанд ба охир расид. Ҳукмронии хонадони мингҳо дар ин мулк оғоз ёфт.

Норбӯтабий пеш аз ба сари ҳокимият омадан, бо ҳокимони Ёротеппа Фозилбӣ ва Худоёр девонбегӣ дӯстӣ дошт. Вакте ки ӯ фирорӣ гашта ба Ёротеппа омад, Фозилбӣ қалъаи Қизилӣ ва деҳаҳои тобеи онро ба Норбӯтабий дод. Ё бо Худоёр девонабегӣ рафокат дошт. Бо вучуди ин, баъди ба сари ҳокимият омадан, Норбӯтабий лашкар қашида,

Хучанд ва Ӯротеппаро забт намуд. Ирискулибий ҳокими Ӯротеппа таъин шуд. Ҳукмронии ӯ, яъне тобеияти ин шаҳр ба хони Хӯқанд се сол давом кард.

Худоёр девонбегӣ бо ҳокимони Шаҳрисабзу Ургут забон як карда, бо ёрии лашкари ин мулкҳо Ӯротеппа ва Хучандро забт намуд. Ирискулибий ҳалок гашт.

Хонҳои давлати ҷавони Хӯқанд аз ибтидои аввали барқарор гаштани ҳокимияти худ на танҳо бо ҳокимони Ӯротеппаву Хучанд ва мулкҳои дигари нисбатан хурд, балки бо феодалони алоҳида, гурӯҳҳо ва қабилаҳои бодиянишин низ мубориза мебудданд. Чунки мебоист давлати худро аз ҳучуми қабилаҳои ҳамсои қирғизу қипчоқ муҳофизат намоянд. Зеро онҳо тез-тез ба деҳаҳои мардуми муқимӣ ҳамла меоварданд. Мардуми баъзе шаҳрҳо ҳам аз дасти онҳо ба дод омада буданд. Барои иҷрои ин кор лашкари пуркуввати низомӣ ташкил кардан лозим меомад (Як қисми лашкари хонҳои Хӯқанд аз Мастҷох ва Дарвоз буданд).

Баъд аз ҷангҳои дуру дароз ба хонҳои Хӯқанд муяссар гашт, ки дар охири асри XVIII давлати нисбатан пуркуввате ташкил кунанд. Ин мулк яке аз хонигарихи калонтарини Осиёи Миёна ба ҳисоб рафта, бо аморати Бухоро ва хонии Хева ҳамвазн гашт.

Дар қисмати шимоли Осиёи Миёна хонии Хева арзи вучуд дошт. Дар асри XVIII ин давлат давраи хеле саҳти ҷангу ҷидолҳои байнихудиро аз сар мегузaronд. Ба зами ин, дар солҳои 60-и асри мазкур саросари онро гуруснагӣ ва вабо фаро гирифт. Дар Хева қариб одам намонд. Ба хонии мулк Муҳаммадамини кунғурот (1763-1790) муяссар гашт, ки тартибу низоми муайян қорӣ намояд. Ӯ инчунин ҳукмронии сулолаи кунғуротро дар Хева асос гузошт, ки то солҳои 1920 онҳо давлати хониро идора карданд.

Ҳамин тариқ, дар нимаи дуюми асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна якчанд давлатҳои мустақили феодалӣ арзи вучуд доштанд – аморати Бухоро, хонигарихи

Хўканд ва Хева, мулки Ўротеппа ва Ҳисор. Байни ҳар кадоми онҳо рақобати доимӣ вучуд дошт, ки дар асри XIX ба ҷангҳои хунин ва парокандагии баъзеи онҳо оварда расонд.

МАНБАЪ

ХАРОБИИ НИЗОМИ АМОРАТ ДАР ЗАМОНИ АМИР ДОНИЁЛ

«Ба-д-он, ки дар айёми ҳукумати Дониёл (1758-1785) ба доруламорати Бухоро хеле тафовути фоҳиш (ошкор) дар умури миллатӣ воқеъ шуда, аксар мадрасаҳо ва масоҷид аз дарсу намоз таътил ёфта, хучраоти мадорис коҳхонаи хари обкашу галладони баққол шуда, ба сабаби он, ки мардуми ўзбек¹ дар умури давлатӣ тадохул ёфта (аст), ҷиҳати беабтии салтанат шуда, ҳарчӣ аз ҳар ҷо ёфтаанд, мутасаррифу молиқшуда, шўъла аз ҷароғи бевазан ва нон аз анбори ў қоқ дуздида, ба масрафи шикаму харчи худ мерасониданд ва касеро маҷоли бозхост набуд ва бозори ҳамр (майнўшӣ), қимор ва фиску фасод бисёр роичу гарм буда, дар миёни умаро ва ҳукком. Лекин фуқаро ва раоёро маҷоли ҳаракату сукун (беҳаракатӣ), набуда аз ғарти (барзиёдӣ) зулму заҷр ва олуқу солуқ, мисли аминонаю вакилона ва арзониҳои никоҳу қиматиҳои никоҳона. Масалан, маҳри муаччал даҳ дирам ва никоҳонаи қозӣ даҳ диноҳ ва як ман гадум даҳ танга, ҳаққулмизон (тарозупулӣ) понздаҳ танга ва ҳазо».

Аҳмади Дониш «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития». Д. 1992

«Амир Шоҳмурод тамоми маҳаллотии Хучанд, Ўротеппа, Ховос, Зомин ва Ёвро забт намуда, аҳолии онҳоро ҷудои ватан карда, кўчонда ба Самарқанд овард. Ба ҳамин тариқ Самарқандро обод кард.

Альон дар Самарқанд, гузарҳое, ки ба номи «Ховосӣ», «Зоминӣ», «Хучандӣ», «Ургутӣ» ва ғайра машхур аст, ки

---

¹ Ўзбек – сулолаи хонадони мангитияро номидааст.

нишонаи он аз ватан ҷудоёфтагон аст».

Дар Самарқанд ин одамонро дар қорҳои бинокорӣ қор мефармоянд. 24 масҷид, дарвозаи шаҳр ва дигар иморатҳо бо меҳнати онҳо сохта шудааст.

Дар аснои иморати тоқ рӯзе Шохмурод ба имора омада, дар бораи таъмир ба меъмрон фикр меод, ки аз ҷудои ватанишудагон Мавлавӣ Худойназар ва Охунд Мулло Қурбон ном ду муллои Ховосӣ рӯбарӯяш омада, Мулло Қурбони мазкур ба дуруштии тамом ба амир хитоб карда гуфт: «Эй золими мазлум, озори худонотарс! Гуноҳи мо чӣ буд, ки моро аз ватан ба қаҳр бароварда, ба (дасти) илот ва сипоҳиёни шаддод супоридӣ?! Бисёри аз авлодамон аз машаққатҳо дар зери аспони сипоҳ ҳалок шуда, аёлони мо сару побараҳна афтону хезон ва амволи мо ба дасти зулму тороҷ ва толон ва худҳои мо саросема ва ҳайрон ба ҳазор уқубат дар ин вилоят ба балои мусофират гирифтور шудем. Фардои қиёмат дасти мову домани ту! Эй золим!

Худро суфӣ ва мунаққӣ ном гузошти ва мо бечорагон ба худотарсии ту эътимод намуда, ба ҷое қарор нанамудаем...! Амир ба даҳшати ин суханони ҳақ ва талх тоқат карда натавониста ва ба худ ҷуръати муқобилат надида, аз эшон рӯй тофта, ба тарафи арк роҳӣ шуд. Муллоёни мазкур то вақте ки овозашон мерасид, ҳеҷгуна дашном ва носазоро дарег надоштанд».

С. Айнӣ «Таърихи амирони мангитияи Бухоро».
Тошканд. 1923.

НИКОҲАТИ СОЛИ 1782

Дар таърихи шаҳри ҷамодиюссонӣ, санаи 1196 буд, ки иқрор ва эътирофи шаръӣ намуданд, ҷаноби сиёсатмаоб, натиҷа-тулкиром, бақиятулизом – эшон Ибодуллоҳоча дар сулби ақди никоҳи Маликабону оим бинти Ҳотамбий тасмия намуданд, маблағи навад ҳазор тангаи нуқраи сараи раиҷатулвақти Сайид Субҳонқулихонӣ дар бадали сулси

муаҷҷали маҳри мазкур, як шабонарӯз оби Номингон маа арозии мутааллиқа ба он дар даври 22 рӯз, ба қимати 7 ҳазор танга мавсуф, як об аз Шӯрак дар даврияи 24 рӯз, маа арозии мутааллиқа ба он, ба қимати 7 ҳазор танга, нисфи Қалъаи Оқсу, маа нисфи бог, нисфи осӣё, нисфи обҷувоз, нисфи ҷамъи заминҳои мутааллиқа ба он ба қимати 6 ҳазор танга; нисфи боғи Муҳаммад Қосим, ки воқеъ аст дар маҳалаи Иҷакон, маълумулҳудуд аст ба қимати 6 ҳазор танга. Як осӣёи Хонақоҳ ва заминҳо ба қимати 4 ҳазор танга ҷаноби эшони мазкур дар бадали маҳри оими мазкура доданд. Ин буд сурати воқеае, ки таҳрир ёфт».

/А. Мухторов «Материалы по истории Ура-Тюбе».

М. 1963/

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Мақсади ҳуҷуми Нодиршоҳ ба Осӣёи Миёна ва оқибати онро қисса кунед.
2. Роҳи хунии ба тахти хонии Бухоро соҳиб шудани сулолаи мангитияро нақл кунед.
3. Иттифоқи ҳокимони Ёротеппа ва Ҳисор, анҷоми он барои хонигариҳои Хӯқанд ва Бухоро ба чӣ анҷомид?
4. Забти мулки Ҳисор аз тарафи Бухоро ва сабаби асосии он аз чӣ иборат буд?
5. Амалиёти мустақилонаи ҳокимони Ёротеппа ва оқибати онро нақл кунед.
6. Парокандагии хонии Бухоро ва қўшунҳои Шохмурод барои давлати мутамарказ аз чӣ иборат буд?
7. Таърихи ба вуҷуд омадани хонии Хӯқандро нақл кунед. Аввалин хонҳои онро номбар кунед.

БОБИ V ВАЗЪИ СИЁСИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АВВАЛИ АСРИ XIX

§14. ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX ВА ТО ЗАБТИ РУСИЯ

ТАЪРИХИ СИЁСӢ. ХОНУ ҲОКИМОН

Амирони Бухоро. Соли 1800 амири Бухоро Шохмурод вафот кард. Ба ҷои ӯ писараш амир Ҳайдар ба тахти аморат нишаст. Ӯ соли 1826 дар синни 48-солагӣ аз дунё гузашт.

Сулолаи хонадони Аштархонӣ (Ҷониҳо) худро аз авлоди пайғамбари ислом ҳазрати Муҳаммад пиндошта, таҳаллуси ифтихории сайидро доштанд. Хонадони сулолаи манғития аз ин авлод набуданд. Бинобар ин асосгузори ин сулола Муҳаммадраҳимхон духтари охирин сулолаи хонадони аштархонӣ -Абдулфайзхонро (1711-1747) ба издивоҷи худ даровард. Бо ин ӯ мақсад дошт, ки насли ояндаи хонадони Манғития ба унвони муқаддас ва ифтихории «сайид» мушарраф гардад. Вале аз ин никоҳ фарзанд нашуд.

Баъди ба сари ҳокимият омадан Шохмурод зани амакаш Муҳаммадраҳимхонро (духтари Абдулфайзхонро) ба ақди никоҳи худ даровард. Аз онҳо се фарзанд таваллуд ёфтанд. Калониаш Ҳайдар ном дошт. Азбаски ӯ аз духтари сайид таваллуд ёфта буд, аз амир Ҳайдар сар карда, то Олимхон (1910-1920) амирони Бухоро пеш аз номи худ номи ифтихории «сайид»-ро менавиштагӣ шуданд.

Дар солҳои аввали ҳукмронии амир Ҳайдар ба лашкари Бухоро муяссар гардид, ки ба Ҳева зарбаи шадид расонида, аз ҷониби ин хонигарӣ хавфи ҳуҷуми душманро ба Бухоро бартараф намояд. Вале баъд аз чанд соли ин воқеа, ба сабаби

заиф гардидани аморати Бухоро, хонҳои Хева аз чумла, Муҳаммадраҳимхони кунгурот, муттасил ҳучум намуда, то деворҳои Бухоро расид.

Бо мақсади муттаҳид кардан ва мустаҳкам намудани давлати худ амир Ҳайдар ба сарғаҳи Зарафшон ҳамла намуда, Панҷакент, Фалгар ва Мастҷоҳро як муддат ба қаламрави худ дохил намуд. Муборизаи амир Ҳайдар бо Шаҳрисабз, хонии Ҳўқанд ва Ёротеппа ҳеде тўлонӣ ва тоқатфарсо буд. Ба амир лозим омад, ки ба тарафи Ҳисор ҳам лашкар кашад.

Ў сиёсати падари худро дар бобати марказият додани давлат пеш бурда натавонист. Вай худро яке аз уламои замон пиндошта, дар мадрасаи арк, ки бо амри ӯ сохта буданд, ба дарсгўй машғул шуд. Амир Ҳайдар Қуръонро аз бар карда бошад ҳам, ҳеҷ гоҳ зоҳиди риёзаткаш набуд. Дар ҳарами худ духатрони зиёдро чамъ оварда буд. Дар замони ӯ муқовимати феодалони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили феодалони исёнкор ва ҳамсоягони хусуматпарвар ба амал оварда мешуд, инчунин пардохти маоши беш аз ҳазор амалдор ва инъомҳои пулии ҳарсолаи аъёну ашроф, эҳтиёҷи моддии давлат низ зиёд мегардад. Дар ин вақт ҳарчи амир

ду баробар аз даخلي ӯ зиёдтар буд. Андозҳо ба номи молиёт ва хироч монанди қўшунпулӣ, танобпулӣ, алафпулӣ, чўбпулӣ, миробона, кавсан ва ғайра дубора қорӣ гардида буданд. Ба замми ин, ғоратғарихое, ки хангоми амалиёти ҳарбӣ ба вуқў меомаданд, ба сари мардуми меҳнаткаш мусибатҳои зиёд оварда, онҳоро боз ҳам қашшоку бенавотар мегардонданд. Дар

Амир Насрулло (1826-1860)

ибтидои солҳои бистум таназзули иқтисодӣ ва ҳаробию саросари кишвар рух дод. Афзудани ҷабру зулм ва истибдод боиси сар задани ошӯбҳои халқӣ гардид. Яке аз калонтарини он шӯриши хитойкипчоқҳо буд, ки аз соли 1821 то соли 1825 дар водии Миёнкал сар зада давом кард.

Амир Ҳайдар чанд писар дошт. Насрулло – фарзанди дуюми ӯ иқдом дошт, ки ҳарчи зудтар ба тахти Бухоро соҳиб шавад. Ӯ ҳокими Қаршӣ буд ва падараш амир Ҳайдарро ба тӯи хатнаи писараш Музаффар ба он шаҳр даъват намуд. Падараш дар тӯи ширкат варзид. Вале дар роҳи бозгашт ба Бухоро бемор шуда, баъди 18 рӯз вафот кард. Зеро писараш Насрулло ба ҳӯроки падар заҳр андохта буд.

Писари калонии амир – Мир Ҳусайн ба тахти Бухоро нишаст. Қўшбегии амир Ҳақимбӣ бо Насрулло забон як карда ба Мир Ҳусайн таомҳои заҳролуд дода, ӯро ҳалок карданд. Баъд аз 76 рӯзи ҳукмронӣ Мир Ҳусайн низ вафот кард. Вале пеш аз вафоташ ӯ бародараш Мир Умарро аз Кармина даъват намуда, ба ҷои худ амир таъин карда буд.

Ҳукмронии Мир Умар камтар аз ду моҳ давом кард. Ӯ бештар ба айшу ишрат машғул шуда, ба корҳои давлатӣ беаҳамиятӣ намуд. Ин бепарвоя сабаби норозигии аъёнӯ ашроф ва мардуми Бухоро гардид. Аз ин вазъият истифода намуда, Насрулло бо мақсади ишғоли тахти Бухоро ба сӯи ин шаҳр лашкар кашид. Ба ӯ қўшбегӣ Ҳақимбӣ кўмак мерасонд. Мир Умар маҷбур мешавад, ки Бухороро тарк намуда, фирор намояд. Баъд аз якуним сол ӯ дар Хўканд вафот кард. Ҷасадашро оварда дар Бухоро гўрониданд.

Насрулло соли 1826 ба тахти Бухоро соҳиб шуда, то соли 1860 ҳукмронӣ намуд. Ӯ феврал се бародари дигари худ – Зубайрхон, Ҳамзахон ва Сафдархонро бо зану фарзандонаш қатл намуда, аз даъвогарони тахти амирӣ худро эмин намуд. Барои асрори ба тахт соҳибшавиашро пинҳон доштан, қўшбегӣ Ҳақимбӣ низ қатл шуд. Дар давоми як моҳи пас аз ҷулуси худ Насрулло ҳар рӯ 50-100

касро ба қатл мерасонд. Ба ғайр аз инҳо Насрулло дар ибтидои 7-8 соли ҳукмронии худ ҳамаи дарбориёни падараш, наздикон, сипоҳиёни ӯро аз вазифаашон маҳрум намуда, қатл кард ва молу мулки ҳар қадом ба манфиати ҳазинаи амир мусодира шуд. Ӯ бо ғаддорӣ ва хунхориӣ ғавқулода аз дигар амирон фарқ мекард. Барои ин вайро мардум «амири қассоб» номида буданд. Дар давраи ҳукмронии зиёда аз сисолаи худ амир Насрулло бо бадқирдорӣ, қатлу куштор, хиёнат, бешарафӣ ва ҳирсу ози ғӯшношунид ном баровард.

Амир Насрулло бо Шаҳрисабз, Ӯротеппа, Хӯқанд ва Хева муттасил ҷанг мекард. Кӯшишҳои ӯ дар бобати ба ҳайати аморати Бухоро баргардонидани вилоятҳои соҳили чапи Ому, ки акнун ба тасарруфи амирони афғон даромада буданд, натиҷа набахшид.

Амир Насрулло бо мақсади ҳокими мутлақ гаштан якқатор чораҳои ниҳоят бераҳмона дид. Умаро ва сарони сипоҳ, агар андаке норозигӣ изҳор кунанд ва ё майли ҷудошавӣ намоянд, кушта ё худ бадарға шуда, молу мулкашон мусодира мегардид.

Соли 1842 ӯ беки Мастҷоҳ Ботурҷочаро ба Бухоро ҳамроҳ бурда, қатл намуд. Соли 1858 дар яке аз юришҳои худ ба Ӯротеппа ба амир Насрулло муяссар мешавад, ки шаҳро забт намуда, ҳокими он Рустамбекро ба қатл расонад.

Баробари лашкаркашиҳо амир Насрулло дар пойтахт барои беҳатар намудани худ, ҳукуки қушбегиرو маҳдуд намуд.

Соли 1837 амир Насрулло ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд. То ин вақт лашкари Бухоро аз ду қисмат иборат буд: яке нукарҳо, ки бидуни мӯҳлат хизмат мекарданд, дигаре қарачирикҳо, ки сершумор буданд. Ғайр аз нукарҳо шогирдпешаҳо низ буданд. Онҳо хизмати қисми тайёрии қўшунро адо мекарданд. Нукарҳо ба ду қисм – ба мерганҳо ва найзадастон ҷудо мешуданд. Мерганҳо бо туфанг ва ё камон, найзадастон бо найза мусаллаҳ буданд. Қисми

махсусро тўп ташкил меод, ки ба он тўпчибошӣ фармонфармой мекард.

Қарачирикҳо аксар вақт бесилоҳ буданд. Мардони бе силоҳ, аз рӯи амри амир, белу каланд ба даст мегирифтанд.

Асоси қисми муназзами амир асирони рус, форсҳо ва дигарон буданд. Барои онҳо либоси махсуси низомӣ ҷорӣ карда шуд. Ҳамаи сарбозони ин қисм мусаллаҳ буданд. Силоҳи тўпчиён таппонча ва шамшери русӣ буд.

Соли 1860 ин мустабиди хунхор аз тарафи зани ба зӯр гирифтааш – духтари беки Шаҳрисабз Кенагасхоним ба ҳалокат расонда шуд. Аз баъзе ривоятҳо маълум мешавад, ки номбурда ҳангоми ҳоб ба гӯши амир симоб рехтааст. Амир Насрулло аз дарди ҷонҷӯ бедор шуда, пеш аз марг фармудааст, ки он зан ва ҳамаи фарзандони ӯро кушта, ба ҷох партоянд.

Хонҳои Хўқанд. Хонии Хўқанд дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX сарзамини васеъро ишғол намуд. Шаҳрҳои Хўқанд, Намангон, Андиҷон, Марғелон, Ўш (дар водии Фарғона), Тошқанд ва Туркистон, ноҳияҳои ҳозираи Тоҷикистон – Исфара, Конибодом, Ашт, каме дертар – Дарвоз, Қаротегин ва Помир ба ин хонӣ тобеъ буданд. Бо ин қаноат нақарда, хонҳо барои васеътар гардонидани мулки худ лашкаркашӣ ва хунрезии зиёде кардаанд.

Норбўтабӣ панҷ писар ва панҷ духтар дошт. Баъд аз вафоти ӯ писараш Олимхон тахтнишин гашт. Ў зиёда аз даҳ сол (1800-1810) ҳукм ронда, дар синни 36-солагӣ аз тарафи бародараш Умархон қатл шуд.

Олимхон барои мустаҳкам намудани хонии Хўқанд баъзе тадбирҳо андешид. Ў иқдом кард, ки баъзе урфу одатҳои исломро, ки ба шарияти ислом мувофиқат намекунанд, барҳам диҳанд. Ҷунончи, қасоне, ки худро дурӯғ сайидзода ва ё шайхзода эълон карда буданд, ҳамаро манъ намуд.

Дар Мовароуннаҳр ва вилоятҳои дигар расм буд, ки дар ҳар ҷо дарахти азим бошад, он ҷоро, мазор пиндошта, латта

меовехтанд, чароғ дар мегиронданд, ва аз он макон ёрӣ металабиданд ва худро дар гумроҳӣ меандоختанд. Бо фармони Олимхон ин қабил дарахтхоро аз беҳу бунёдаш барканданд.

Чораи навбатии Олимхон нисбат ба гадоҳо буд. Яъне гадохое, ки бо вучуди давлат доштан гадоӣ мекарданд, ҳамаро хон чамъ намуда сорбон сохт. Ба ҳар кадоми онҳо як уштур биспурд, ки онҳо фарбеҳ кунанд, дар вақти борбарӣ ба корхонаи подшоҳӣ хозир созанд.

Аз рӯи мушоҳидаи Олимхон дар қаламрави ӯ шайхтарошоне буданд, ки худро валӣ сохта, бардурӯғ кароматфурӯшӣ мекарданд ва мусулмононро мефирефтанд. Хон ҷумлаи ин қабил одамонро чамъ намуда, имтихон намуд. Онро, ки кораш ба шаръ мувофиқ буд, ба иззати тамои рухсату иҷозат меод. Онро, ки кораш бар ҳилофи шаръ дармеёфт, ба ҷандин хорӣ тавба меод.

Аз ин чорачӯиҳо бармеояд, ки Олимхон марди соҳибмаърифат буд. Бесабаб нест, ки ӯ пайрави тариқаи ҷаҳрия буд ва ҳар рӯз баъд аз хуфтан дар қасри худ ҷаҳр мекард.

Чораҳои андешидаи Олимхон сабаби норозӣ гаштани баъзе табақаҳои ашроф ва сардорони қабилҳои бодиянишин гашт. Барои худмуҳофизатӣ хони мазкур сафи сарбозонро аз ҳисоби ҷавонони кӯҳистонӣ – Мастҷоҳ, Қаротегин ва Дарвоз афзун гардонид. Қисми савораи лашкари Хӯканд ба даҳ ҳазор расид. Барои ин миқдор сарбозро аз хӯрок ва лавозимоти ҳарбӣ таъмин намудан Олимхон ба таҷовузи мулкҳои дигар омода гашт. Ӯ барои барои ишғоли Хучанд, Ӯротеппа ва Ҷиззах лашкар кашидааст.

Амалиёти таҷовузокоронаи хони Хӯканд ба нафси амири Бухоро мерасид. Байни ин ду давлат барои ишғоли мулкҳои Ӯротеппа задухӯрдҳои бисёре ба миён омаданд.

Чун тасарруфи Ӯротеппа ба Олимхон муяссар нашуд, қусури онро аз ҷои дигар баровард. Дар охири ҳукмронии Тошканд ва қабилҳои қазоқи ҳамҷавори

онро ба қаламрави худ дохил кард.

Олимхон дар бобати марказонидани давлат чидду ҷаҳди бисёре ба харҷ дод. Вале муҳолифати доираҳои бонуфузи аёну ашроф ва рӯхониёно бартараф карда натавонист.

Ба гурӯҳҳои аз Олимхон норозӣ муяссар гашт, ки сӯиқасд ташкил намуда, хонро ба қатл расонанд. Ба ҷои ӯ бародараш Умархон (1810-1822) ба тахт нишаст. Дар аҳди салтанати ӯ сохти маъмурии давлати хонӣ комилан ташаккул ёфт. Умархон ба тарафи шимол лашкар кашида, масоҳати паҳновари даштҳои қазокнишинро аз баҳри Арал то Ҳафтруд ишғол намуд. Ҳамин тариқ, як қисми қабилҳои қирғизу қазок ба қаламрави хони Хўқанд дохил гардид. Табақаи ашроф дар солҳои ҳукмронии ӯ ба имтиёзҳои пешинаи худ молик гардида, мансабҳои олии давлатиро соҳиб гаштанд. Умархон борҳо барои ишғоли Хучанд, Ўротеппа ва Чиззах бо ҳокимони ин мулкҳо ва амири Бухоро ҷангидааст. Хунрезӣ ва қатлу ғорати лашкари Хўқанд ҳаду канор надоштанд. Масалан, соли 1816 Умархон Ўротеппаро ишғол намуда, зиёда аз ду ҳазор касро қатл кард. Сздаҳ ҳазор одамо асир намуда, ба мулки худ овард. Бо қувваи асирони ўротеппагӣ шаҳре бо номи Шаҳри Хон бино карда, садҳо таноб замин обёрӣ карда шуд. Дар муддати ҳафт сол аз рӯи фармони Умархон асирони мазкур ҳукуки хона сохтан надоштанд. Онҳо дар чайлаву ҷодарҳо истиқомат мекарданд.

Бо роҳи қатлу ғорат ва истисмори мардуми зердаст ба Умархон муяссар мешавад, ки иқтисодии мулки худро ба дараҷаи нисбатан баланд бардорад.

Умархон худ шоир буд ва бо таҳаллуси Амир шеър мегуфт. Дар солҳои ҳукмронии ӯ дар Хўқанд доираи адабӣ арзи вуҷуд намуд. Яке аз шоираҳои соҳибсаликаи ин доира ҳамсари Умархон – Моҳларойим буд, ки бо таҳаллусҳои Макнуна, Нодира ва Комила шеър эҷод мекард.

Баъд аз вафоти Умархон писари 15-солааш Муҳам-

мадалихон ба тахти Хӯканд нишаст. Даставвал ӯ шахсони ба худ номаъкул ва маҳдудкунандаи амалиёти ӯро аз дарбор дур кард. Сиёсати падар ва амакашро давом дода, ӯ борҳо барои ишғоли Қошғар, вилоятҳои чануби Қазокистон, Ўротеппа, Ём ва ҷойҳои дигар лашкар кашид. Қаротегин, Кӯлоб, Дарвоз ва як қисми Бадахшон дар замони ҳукмронии хони мазкур як муддат тобеи Хӯканд гаштанд.

Дар хонии Хӯканд ва аморати Бухоро баъди ба сари қудрат омадани Муҳаммадалихон воқеаҳои бисёре рух доданд. Мақсади ҳар кадоми онҳо ба даст даровардани шаҳрҳои Қиззах, Хучанд ва Ўротеппа буд.

Тақрибан соли 1828 Муҳаммадалихон Ўротеппаро забт намуда, ба амир Насрулло созишномаи сулҳро пешниҳод кард. Амири Бухоро ин таклифро қабул намуд. Сулҳ байни ду давлат аз соли 1830 то соли 1840 устувор нигоҳ дошта шуд.

Аз соли 1840 то соли 1866 байни хонии Хӯканд ва аморати Бухоро муборизаҳои шадид давом карданд. Дар ин муддат шаҳрҳои Хучанд ва Ўротеппа ҳар якуним сол аз дасти хон ба дасти амир мегузаштанд ва баракс.

Яке аз бахонаҳои вайроншавии сулҳи даҳсола дар соли 1840 ин ба тарафи амир Насрулло гузаштани бародари Муҳаммадалихон – Султон Маҳмудхон буд. Амир Насрулло ӯро қабул карда нисбати ин марди аз бародари худ норозигашта меҳрубониҳо зохир намуд.

Барои доиман дар зери хавф нигоҳ доштани мулкҳои зери тасарруфи хони Хӯканд буда, амири Бухоро Султон Маҳмудро ҳокими Урметан таъин кард. Хони Хӯканд ба ҷанг зидди Бухоро омода гашт. Вале дар назди Ўротеппа ӯ шикаст хӯрда ақибнишинӣ намуд. Хучанд ба амири Бухоро бе ҷанг таслим шуд.

Амир Насрулло аз ақибӣ лашкари Муҳаммадалихон сарбози даҳхазорнафараро бо сафирҳо равон кард. Хони Хӯканд эҳсос намуд, ки қор аз даст рафтааст. Бинобар ин ӯ ба ҳузури амири Бухоро писарашро бо мӯҳри давлатӣ равон кард. Сафирҳои Хӯканд ба амир хабар расонданд, ки ин хон

ба Насрулло шаҳрҳои Хучанд, Тошканд ва Туркистонро бо хирочи яқсолаи давлатӣ ва боҷи аз савдогарон ҷамъовардааш медихад. Илова бар ҳамаи ин дар хутба номи амир Насрулло гирифта мешавад. Ҳамаи ин гузоришҳо маънии аз даст додани истиклолият ва тобеи аморати Бухоро гаштани хонии Хўқандро дошт.

Амир Насрулло бо ин гузоришҳо қаноатмандӣ ҳосил намуда, бародари Муҳаммадалихон – Султон Маҳмудро ҳокими Хучанд таъин карда, ба Бухоро баргашт.

Муҳаммадалихон рӯякӣ ба шартҳои Амири Бухоро розӣ шуда, дар амал бар зидди Бухоро ба ҷанг омода мегашт. Дар ин кор модараш Моҳларойим (Нодира) ба ӯ кўмак мерасонд. Ин зан ба Хучанд ба назди писари хурдиаш Султон Маҳмудхон омада ӯро барои оштии бо бародараш Муҳаммадалихон моил намуд. Созиш намудани ду бародар маънои онро дошт, ки Хучанд аз тасарруфи Бухоро баромада, боз ба хонии Хўқанд ҳамроҳ шудааст.

Ин хабар Амир Насруллоро ба ғазаб овард ва ӯ соли 1842 ба самти Хўқанд лашкар кашид. Ин навбат пойтахти хонигарӣ шаҳри Хўқанд аз тарафи амир ишғол шуд.

Хони Хўқанд Муҳаммадалихонро бо писараш, модараш Нодира ва бародараш Султон Маҳмуд ба қатл расонд. Нўҳ моҳ Хўқанд зери идораи дастпарвари Бухоро қарор гирифт.

Муҳаммадалихон марди золим ва бетараххуме буд. Ӯ одамони бегуноҳро ба қатл мерасонд. Чун шўҳратпарастӣ фосиқ умр ба сар мебард, айшу нўш ва кайфу сафо шўғли доимии Муҳаммадалихон ба шумор мерафт. Муҳаммадалихон кафтарбозиро дўст медошт. Дар ҳар ҷое, ки кафтарҳои бозингар парвариш мешуданд, ба он ҷо лашкар кашида, соҳиби ин парандаҳо шудан меҳост. Бо ин васила ҳамнишастии ӯ аксар вақт кафтарбозони касбӣ ва авбошони шаҳрӣ буданд. Рафтори номуносиби хони Хўқанд барои ишғоли ин мулк, қатли Муҳаммадалихон ва наздикони ӯ аз тарафи амир Насрулло баҳона шуд.

Баъд аз дуним мохи ин воқеа ҳокимияти Бухоро дар Хўканд аз тарафи сарварони қабилаҳои қирғизу қипчоқ бо иттифоқи мардуми шўришбардоштаи шаҳри Хўканд сарнагун гашт. Ба сари ҳокимият ҷияни Норбўтабӣ – Шералихон (1842-1844) омад. Ӯ тавонист, ки ҳокимияти Хўкандро бори дигар дар Тошканд, Курама, Хучанд ва ҷанубии Қазоқистон барқарор намояд. Дар солҳои ҳукмронии ӯ қабилаи қипчоқ бо сарвари Мусулмонқул дар мулки Хўканд обрӯ ва нуфуз пайдо намуд. Мубориза барои тахти хонӣ байни ворисони Олимхону Умархон аз як тараф ва қипчоқҳо аз тарафи дигар, ба хунрезӣҳо оварда, Шералихон қатл шуд. Писари ӯ Худоёрхон соли 1844 ба тахти Хўканд соҳиб гашт. Вале дар ин сарзамин худсарии қипчоқҳо ба дараҷаи баланд расид. Онҳо соҳибхитӣро на амал намуда, мардуми таҳҷоии Хўкандро аз худ паст шуморида, таҳқир мекарданд. Оқибат бар зидди Мусулмонқул ва қабилаи қипчоқ балвои омма бархеста, ҳокимияти бодиянишинон барҳам хӯрд. Соли 1852 Мусулмонқул қатл шуд.

Бекҳои Ҳисор ва Қўлоб. Амир Ҳайдар (1800-1826) ба тахти Бухоро нишаста ҳамонро ба қарор омад, ки ҳокимони вилоятҳо бояд иваз карда шаванд. Бо ин мақсад ӯ баъзеро бо осонӣ иваз намуд, барои иваз намудани баъзеи дигар лашкар кашид. Беки Ҳисор Алабердии Тоз нисбат ба аморати Бухоро сиёсати мустақилият дошт. Ин вазъият барои амир Ҳайдар баҳона шуд ва ӯ ба Ҳисор юриш намуд. Амир ғалаба ба даст овард ва Алабердии Тоз ба қатл расид. Дар Ҳисор нуфузи қабилаи юз зиёд буд. Инро ба инобат гирифта, бо мақсади тақягоҳ пайдо кардани амир Ҳайдар Саидбӣи юзро дар ин ҷо ҳоким гузошт. Барои тобеияти Ҳисорро ба Бухоро мустаҳкам кардан, амир Ҳайдар духтари Саидбӣро ба никоҳи худ даровард ва ҳокими мазкур ба рутбаи атолиқӣ сазовор гашт. Ӯ муддати тӯлонӣ дар ин мулк ҳукм ронд.

Саидбӣ бо даъвати амир Ҳайдар соли 1825 дар паҳш

кардани шӯриши хитой-кипчоқҳо дар Миёнкал бо лашкараш иштирок кард.

Ба ҷои Саидбӣ атолиқ писараш Сӯфибӣ девонбегию юз беки Ҳисор шуд. Ӯ тағои амир Насрулло буд. Бинобар ин ҳоким ба ҳуқуқҳои калон соҳиб мешавад. 500 нафар лашкари Ҳисор якҷоя бо лашкари амир Насрулло соли 1842 дар ишғоли Хӯканд иштирок кард.

Ҳукмронии Саидбӣ ва писари ӯ Сӯфибӣю юз дар Ҳисор тақрибан ним аср давом кард.

Баъди Сӯфибӣ девонбегӣ писари дигари Саидбӣ атолиқю юз Абдулкаримбӣю парвонаҷӣ ҳокими Ҳисор шуд. Ҳокимият дар ин мулк меросӣ гашта, аз як насл ба насли дигар мегузашт. Абдулкаримбӣ ба обрӯю эътибори калон молиқ гашт.

Шоирӣ маъруфи Ҳисор Парӣю Ҳисорӣ асари худ «Зафарнома»-ро ба Абдулкаримбӣ бахшида, гуфтааст:

*«Нигорад ба имдоди табъи салим,
Ба парвонаҷӣ ибн Абдулкарим.
Шаҳи покгавҳар, муқаддассифот,
Зи бурҷи сиёдат ду хуришеди зот.
Амиру саросар ҷаҳон баргирифт,
Аз ин баргирифтани наёмад шигифт,
Иморатпаноҳ асту вологуҳар,
Муҳаммадсаидбӣ атолиқ падар.»*

Дар замони ҳукмронии Абдулкаримбӣю парвонаҷӣ муносибати мулки Ҳисор бо ҳокимони Кӯлоб, Балҷувон ва Дарвоз тезтунд шуд. Беки Балҷувону Кӯлоб Каттабек ба сӯи Ҳисор лашкар кашида, мағлуб мешавад ва асир меафтад. Аз тарафи ромитиҳо Каттабек қатл шуд. Писари ӯ Мизробшоҳ (1849-1859) барои қасос гирифтани ба шаҳи Дарвоз Исмоилхон иттифок баста, ба сӯи Ҳисор лашкар кашид. Файзободро иттифокчиён ишғол намуда, ба сӯи Душанбе ҳаракат карданд. Баъд аз ишғоли ин шаҳр, бо фармони Мизробшоҳ ва Исмоилхон Душанберо оташ заданд.

Бо ҷои Мизробшоҳ бародари хурдиаш Сарабек ҳокими Кӯлобу Балчувон шуд. Ҳокими Ҳисор кӯшиш намуд, ки бо у муносибати дӯстона барқарор наояд. Сарабек ин таклифро қабул кард. Абдулкаримбӣ ва Сарабек байни худ иттифок бастанд ва якҷоя ба муқобили шаҳи Дарвоз лашкар кашиданд. Иттифокчиён лашкари Дарвозро дар Обигарм мағлуб карданд. Ин ғалаба кинаи деринаи байни Ҳисору Кӯлобро аз байн бурд ва Ҳисор худро нисбати Бухоро мустақил шумурд.

Барои ба итлоати худ даровардани Ҳисор амир Музаффар соли 1867 ба ин мулк юриш намуд. Кӯшуни Бухоро дар назди Деҳнав ғалаба ба даст овард. Ҳисориҳо дар ин қалъа муҳосира шуданд. Лашкари Бухоро шабохун зада Деҳнавро ишғол намуд. Сарбозони амир ба қатли оми даҳшатангезе шурӯъ карда, ҳар каси ба дасташон афтодаро нобуд сохтанд.

Ба чанде ҳисориён ва иттифокчиёни онҳо муяссар гардид, ки ба мулки Қаротегин, Дарвоз ва Кӯлоб гурехта ҷон ба саломат баранд. Аз он ҷумла беки Ҳисор Абдулкарим додхоҳ ба Кӯлоб паноҳ бурд. Беки ин ҷо Сарабек бо мақсади беҳтар намудани муносибати худ бо амири Бухоро Абдулкарим додхоҳро бо чанд нафар ҳамрикобонаш бо амир Музаффар супурд. Беки Ҳисор бо тамоми хонаводааш ба қатл расид.

Яъқуббек қушбегӣ ҳокими Кӯлоб ва Раҳмонкул парвоначӣ аз туғмангит ҳокими Ҳисор таъин шуданд.

Баъди шикасти лашкари амир аз русҳо дар назди Самарқанд (соли 1868) Раҳмонкул парвоначӣ аз итлоати Бухоро баромад.

Барои забти Шаҳрисабзу Ҳисор амир аз русҳо имдод талабид. Соли 1870 бо ёрии лашкари рус ба амир Музаффар муяссар мешавад, ки Ҳисору Кӯлобро ишғол наояд. Амир дар Ҳисор панҷ ҳазор касро қатл кард. Барои зери итлоати худ нигоҳ доштани мулк ҷор ҳазор сарбозро бо 11 адад тӯп дар Ҳисор ҷойгир намуд.

Бори дигар Яъқуб кушбегӣ дар ин каламрав ҳоким таъин шуд. Баъди як сол ӯ вафот кард. Ҷои ӯро Салим дастурхончӣ ишғол намуд. Ҳукмронии ӯ дер давом накард. Ҷои Салимро писари амир Музаффар – Абдулмуъминхон ишғол намуд. Вай дар давоми понздаҳ соли (1871-1886) идоракунии худсаронааш Ҳисорро ба харобазор табдил дод. Тобистони соли 1886 амир ӯро аз Ҳисор ғирифта, ҳокими Бойсун таъин кард.

Ҳокимони Ӯротеппа ва Хучанд. Соли 1800 аз тарафи лашкари Бухоро Ӯротеппа забт шуд. Бародари Худоёрбӣ – Бобобӣ ҳокими ин мулк ва писари ӯ Бекмуродбӣ ҳокими Хучанд таъин шуданд. Бекмуродбеки ҷавон ба сӯи Ӯротеппа лашкар кашида амак ва падарарӯси худ Бобобӣро ба қатл расонд. Аз ин воқеа истифода намуда, хони Хӯқанд Олимхон Хучандро ишғол кард. Бекмуродбӣ барои ба тасарруфи худ баргардонидани Хучанд ба боҷаи худ амир Ҳайдар мурочиат намуда, аз ӯ ёрӣ талабид. Соли 1802 амир фурсатро ғанимат шуморида, бо лашкари худ озими Ӯротеппа гашт. Бекмуродбӣ ба пешвози ӯ баромад. Амир Ҳайдар Бекмуродбӣро дастгир намуда, ба дасти писарони Бобобӣ супурд. Онҳо ин ҷавони 22-соларо қатл карданд. Ба ҷои ӯ Ирназарбӣ ҳокими Ӯротеппа таъин шуд. Барои дар иттиҳоди худ нигоҳ доштани Ӯротеппа дар ин шаҳр чор ҳазор лашкари Бухоро сокин шуданд.

Хони Хӯқанд Олимхон соли 1805 ба сӯи Ӯротеппа лашкар кашида, Мулло Ирназари манғитиро аз ҳокимият маҳрум сохт. Даре нагузашта, Маҳмудхони Хочаахрорӣ шаҳрро ишғол кард. То соли 1810 ӯ дар тобеияти амир Ҳайдар буд. Баъд Маҳмудхон аз Бухоро рӯй гардонда, бо хони Хӯқанд Умархон ҳамзабон гашт. Бо вучуди ин хони мазкур ба ӯ боварӣ пайдо накард ва Маҳмудхонро бартараф кард.

Соли 1814 Муҳаммадраҳими атолик ё худ Атоликбек ҳокими Ӯротеппа таъин шуд. Дар замони ҳукмронии ӯ калъаи Ҷиззах, Ём ва Зомин аз нав тобеи Ӯротеппа гаштанд.

Хукмронии ҳокими мазкур дар Ӯротеппа ва дар ҷойҳои номбурда то соли 1828, яъне 12 сол давом кард. Ӯро хони Хӯканд Муҳаммадалихон (1822-1842) аз тахти Ӯротеппа маҳрум гардонд. Муҳаммадраҳим ба Шаҳрисабз омада, хост мулки худро аз дасти хони Хӯканд Шоҳи парвонаҷӣ баргардонад. Вале нақшааш амалӣ нагашт ва ӯ қатл шуд. Шоҳи парвонаҷӣ то дар Ӯротеппа ҳоким таъин шуданаш, Хучандро идора мекард. Хукмрони номбурда дар Ӯротеппа то соли 1832 ҳокимият кард. Ӯро Гадоӣбой парвонаҷӣ иваз намуда, то соли 1839 тахтнишин гашт.

Амири Бухоро Насрулло соли 1841 ин мулкро забт намуд ва Қарамқули додхоҳро ҳокими Ӯротеппа таъин кард.

Баъд аз ғалабаи соли 1841 аз болои Хӯканд амир Насрулло дар бозгашт ба сӯи Бухоро писари хурдии Нодира Султон Маҳмудро ҳокими Хучанд ва Бердиёрро ҳокими Ӯротеппа таъин намуд.

Дере нагузашта, хони Хӯканд Муҳаммадалихон аз ваъдаҳои худ даст кашид. Ин сабаби бори дигар, соли 1842 ба сӯи Хӯканд юриш намудани амири Бухоро гардид. Лашкари Ӯротеппа бо сарвари ҳокими он Бердиёр ҳамроҳи амир вориди Хӯканд гашт. Баъд аз воқеаҳои мазкур номбурда вафот кард. Ба ҷои ӯ амир Насрулло аввал Исобеки мангит ва баъди як сол Исобеки юзро, ки набераи Худоёрбӣ буд, ҳокими Ӯротеппа таъин кард.

Хукмронии якуми ӯ аз соли 1843 то соли 1849 давом кард. Дар охири соли 1849 Исобек аз ҳокимият ронда шуда, Абдулғаффорбек ҷои ӯро ишғол намуд. Ӯ ҳам дер напояд ва ҳокимияти ин мулк ба Алашуқурбек расид. Исобек бо ёрии лашкари қипчоқия ба мулки Ӯротеппа ҳамла оварда, ғалаба кард. Алашуқурбек асир афтода, қатл шуд. Хукмронии дуюми Исобек дар Ӯротеппа то соли 1852 давом кард. Дар ин сол Рустамбек ба тахти Ӯротеппа соҳиб гашт. Исобек ба назди хони Хӯканд Худоёрхон баргашт. Хон ӯро ҳокими Андиҷон таъин кард. Даре нагузашта ӯ аз онҷо ба

пойтахти хонӣ даъват шуда ба қатл расид.

Ҳукмронии секаратаи ҳокими номии Ёротеппа – Рустамбек то соли 1858 давом кард. Дар муддати даҳ соли давлатдориаш ӯ дар пойтахти худ корвонсарой, мадраса, ҷаммои, масҷид ва дигар биноҳои азим бино кард.

Рустамбек соли 1858 баъд аз забти мулки Ёротеппа аз тарафи амир Насрулло ба қатл расид. Аз соли қатли ӯ то забти мулки Ёротеппа аз тарафи лашкари Русия дар соли 1866, дар ин мулки якҷанд нафар дастпарварони Бухорову Хӯканд ҳукм ронданд – Бозорбӣ, Баротбек, Абдулғаффорбек ва дигарҳо.

Ҳамаи ҳокимони ба сари қудрат омада ҳаракат кардаанд, ки ҳазинаи худро аз ҳисоби халқи кашшоқшуда пур кунанд. Як қисми мардум маҷбур шуда буд, ки ба кӯхистони дурдаст ва вилоятҳои дигар фирор намояд. Бинобар қатлу горат ва ба мулки дигар фирор намудан, миқдори аҳолии мулки мазкур зиёд намешуд. Дар нимаи аввали асри XIX дар шаҳри Ёротеппа ҳамагӣ даҳ ҳазор одам зиндагӣ мекард.

ҶАНГҲО БАЙНИ ДАВЛАТҲОИ ФЕОДАЛӢ ВА ХАРОБИИ ХОҶАГӢ

Дар ибтидои асри XIX барои соҳиб шудан ба шаҳрҳои Тошканд, Қиззах ва баъзе дигар мулкҳои хурди кӯхистон амираи Бухоро ва хони Хӯканд муборизаи хунин мебуданд. Ин мубориза гоҳ ба нафъи як тараф ва гоҳ ба нафъи тарафи дигар анҷом меёфт. Барои Ёротеппа мубориза зиёда аз ним аср давом кард. Сабаб он буд, ки ин шаҳр аҳамияти калони стратегӣ дошт. Хатҳои иртиботии бо ҳам алоқамандкунандаи ду давлат аз ҳамин мулк мегузаштанд. Сабаби дигари мубориза барои Ёротеппа ба иқтисодиёт вобастагӣ дошт. Ин вилояти сернуфус барои ҳазина даромади бисёр дода метавонист, зеро он «анбори ғалла» буд. Аз ин ҷо миқдори зиёди ғалла ба деҳаҳои сарғаҳи

Зарафшон, Самарканду мулкҳои дигар содир мегардид.

Бист соли аввали асри XIX мубориза барои ба даст даровардани Ӯротеппа ва Хучанд ба ҳеҷ тарафи ҷангкунанда нафъ наовард. Амири Бухоро Ҳайдар ва хони Хӯқанд Умархон маҷбур шуданд, ки амалиёти ҷангро қатъ гардонид, байни худ «сулҳи абадӣ» имзо кунанд. Онҳо ба ворисони худ васият карданд, ки сулҳи мазкурро «муқаддас ва вайроннашаванда» донанд.

Бо ҳамин давраи аввали мубориза барои Хучанду Ӯротеппа ба охир расид. Дар ин муддат хонии Хӯқанд пурқувват гардид. Зеро ошӯбҳои халқии соли 1810 ва солҳои 1821-1825 аморати Бухороро заиф гардонида буданд. Мардуми он гуруснагиро аз сар мегузаронид.

Бухоро аз пурқувват гаштани хонии Хӯқанд зери завоф монда буд. Хони нави ба тахт нишастаи Хӯқанд – Муҳаммадалихон (1822-1842) аз мушкилиҳои дар аморати Бухоро рӯйдода хост истифода намояд.

Ӯ ва амири Бухоро Насрулло (1826-1860) «сулҳи абадӣ»-ро вайрон намуда, муборизаро барои Хучанду Ӯротеппа ва дигар мулкҳо аз нав сар карданд. Ин мубориза дар ибтидо ба Бухоро натиҷаҳои дилхоҳ надод. Нокомиҳои ҳарбӣ ҳар ду тарафро водор намуд, ки сулҳи нав имзо кунанд. Ин созишнома аз соли 1830 то соли 1840 нисбатан риоя мешуд. Дар ин солҳо Хучанд ва Ӯротеппа зери тобеияти хони Хӯқанд буданд.

Аз соли 1840 давраи дуҷуми мубориза барои ин ду шаҳр сар шуда, амири Бухоро дастболо гардид. Сабаб он буд, ки дар натиҷаи ҷорачӯиҳои амир Насрулло қаламрави ӯ нисбатан пурзӯр гардид ва қувваи ҳарбии Бухоро нисбат ба Хӯқанд афзалият пайдо кард.

Амир Насрулло иқдом кард, ки хонии Хӯқандро зери тасарруфи худ дарорад. Барои иҷрои ин мақсад фосиқӣ ва ишратпарасии Муҳаммадалихон баҳона шуд. Соли 1841 амир лашкар кашида, то наздикии Конибодом расид. Хони

Хӯқанд мадори муковимат надошт. Ё ба назди амир элчиёни худро равон карда, ваъда кард, ки яксола хирочи мулки худро ба ӯ медихад, инчунин шаҳрҳои Хучанду Тошканд ба итоати Бухоро мегузаранд ва ҳоказо.

Амир Насрулло қаноатмандӣ ҳосил кард. Дар Хучанд Султон Маҳмудро ҳоким гузошта, худ ба Ёротеппа баргашт. Дар ин мулк аз тарафи амир Бердиёр ишикоғобошӣ ҳоким таъин шуд. Аз амалиётҳои худ амир фориғ гашта, ба пойтахташ Бухоро баргашт.

Дере нагузашта, бо миёнавии модари худ Нодира бо Муҳаммадалихон муяссар гашт, ки ба бародараш Султон Маҳмуд забон як карда, Хучандро аз нав ба итоати худ дарорад. Ин навъ чараёни кор ба нафси амир Насрулло расид.

Соли 1842 ӯ бо лашкари якҷояи Ёротеппа бо сардории ҳокими ӯ Бердиёр ишикоғобошӣ, лашкари Мастҷоҳ бо сардории беки он Ботурҷоҳа, лашкари Ҳисор бо сардории Сӯфибӣ девонбегӣ, лашкари Самарқанд бо сардории Иброҳимбӣ манғит, лашкари Ургут бо сардории Одил додҷоҳ ва лашкари дигар мулкҳо ба сӯи Хӯқанд ҳамла овард. Ба ин қувваи анбӯҳ муяссар гашт, ки пойтахти хонӣ – шаҳри Хӯқандро забт кунанд.

Амир Насрулло барои идора кардани хонии Хӯқанд одами худро таъин намуда, ба Бухоро баргашт. Дар ин ҷо ӯ беки Мастҷоҳ Ботурҷоҳро низ қатл кард.

Торумори хонии Хӯқанд, бераҳмиҳои сарбозони Бухоро ва сарлашкарони онҳо дар ин қаламрав, боиси шӯриши пурзӯре шуд ва дар натиҷа ҳокимияти амири Бухоро дар ин мулк сарнагун гардид.

Баъди воқеаҳои пурошӯби соли 1842 Исфара, Конибодом ва Хучанд зери тасарруфи хонии Хӯқанд ва Ёротеппа зери ҳокимияти Бухоро монданд.

Аз воқеаҳои чараёнёфта маълум мешавад, ки низоъҳои байниҳамдигарии хонҳо тақдири мардуми зери дасти онҳоро ҳал мекард. Сабаби ҷангҳои байниҳамдигарии онҳо

дар он буд, ки амиру хонҳо меҳостанд қаламрави худро васеътар ва ҳазинаашонро бойтар гардонанд.

Хулласи калом, дар нимаи аввали асри XIX муборизаи хунини аморати Бухоро бо хони Хўканд барои соҳиб шудан ба ноҳияҳои шимолии Тоҷикистони имрӯза тезутунд гашта буд. Танҳо барои ба даст даровардани Ёротеппа онҳо зиёда аз чихил маротиба ба ин шаҳр лашкар кашиданд. Дар ин муддат сӣ маротиба ҳоким иваз шуд. Аз ҷумла Исобек ду маротиба, Рустамбек се маротиба ва Абдулғаффорбек чор маротиба ҳокимият ронданд.

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ муттасил ҷанг ва задухӯрдҳо ба амал меомаданд. Соли 1856, пас аз 32 бор ҳучум овардан, ба амир Насрулло муяссар шуд, ки Шаҳрисабзро ба худ тобеъ намояд. Вале ин ғалабаи муваққатӣ буд.

Хонҳои Хева зуд-зуд ба худуди Бухоро ҳамла карда, ба талаву тороч даст мезаданд. Амир Насрулло тамоми лашкари Бухоро, Ҳисор ва мулкҳои дигарро фароҳам оварда, соли 1834 ба сӯи Хева лашкар кашид. Ҳарчанд ин мулкро тобеи худ нагардонда бошад ҳам, ба амир муяссар мешавад, ки қаламрави худро якҷанд муддат аз ҳучуми Хева амон диҳад.

Оқибатҳои харобиовари ҷангҳои феодалӣ. Аз ҷангҳои, ки барои ишғоли Хучанд, Ёротеппа, Ҷиззах ва Шаҳрисабз ба вуқӯъ омаданд, маълум мешавад, ки дар ҳар як-якуним сол шаҳр ва атрофи он ба харобазор табдил меёфт. Хони Хўканд Олимхон (1800-1810) дар яке аз лашкаркашиҳои ба сарбозонаш амр намуд, ки шаҳрро тороч кунанд. Дар натиҷа, мувофиқи маълумоти шоҳиди воқеа дар шаҳр «ба ҷуз хоку санг ҳар он ҷӣ ки ин вилояти пурбаракат дошт, рабуданд». Аҳолии боқимондаи Ёротеппа, марду зан, бо пой луч ва тани нимбараҳна, нолаву ғиғонкунон, мисли ғадоеъ ба назди сарбозони хон омада, ҳоли табоҳи худро баён мекарданд ва хӯроку пӯшок металабиданд. Шоира

Дилшоди Барно (1900-1965) дар хотираҳои худ навиштааст, ки ишғолгарон аввал деҳаҳоро ғорат карданд, боғҳо, пулҳо ва иморатҳои беруни шаҳро оташ заданд. Баъди ба шаҳр зада даромадан, сарбозон, нукарон ва муқаррабони хони Хӯқанд хона ба хона гашта, моли мардумро талаву тороч, фосикӣ ва беномусӣ мекарданд. Дар ҳар ҷо дорҳо сохта буданд. Аз субҳ то шом одамонро қатл мекарданд. Деҳаҳо тамоман валанғор гардида, киштзорҳо поймол ва сӯзонда шуданд. Аҳолии ғуруснагӣ мекашид ва ҳалок мешуд.

Ҷангҳои пурдавом ҷойҳои дигарро низ хароб карда буд. Масалан, ишғоли қалъаи мустаҳками Шаҳрисабз ба қўшуни Бухоро муяссар нагардид, сарбозони истилогар деҳаҳои атрофи онро ғорат ва хароб менамуданд. Ҳар сол баҳорон амир Насрулло барои нобуд кардани киштзорҳои ғалла дастаҳои савораи худро ба мазраҳои Шаҳрисабз равон мекард. Дар натиҷа ғуруснагӣ сар мезад, нархи ғалла ва дигар хӯроквориҳо бағоят баланд мешуд. Мардуми зиёде ба ҳалокат мерасид ё худ ба қўхҳо баромада мерафтанд.

Таҷовузкарон аҳолиро натавонанд ғорат мекарданд, балки асир карда, ба ҷойҳои дигар мебурданд ва мисли ғуломон қор мефармуданд. Тавре ки қаблан ҳам зикр карда будем, соли 1816 хони Хӯқанд Умархон, баъд аз ишғоли Ёротеппа зиёда аз ду ҳазор одамо ба қатл расонда, сздаҳ ҳазори дигарро асир карда, ба даштҳои беоби мулки худ бурд. Асирон дар муддати ҳафт сол ҳуқуқи барои худ хонасозӣ надоштанд. Бо қувваи онҳо шаҳре бино шуд, ки хони номбурда онро Шаҳри Хон номид.

Дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай аҳолии шаҳрҳо ва миқдори заминҳои қорам кам мешуданд.

СОХТИ МАЪМУРӢ

Аморати Бухоро. Ҳуқмронии сулолаи хонадони манғития дар Бухоро меросӣ буда, бо ҳеҷ ғуна қонун маҳдуд карда намешуд. Амирон соҳибхитиёро на давлатро идора мекарданд. Қонуни ягонае, ки ҳуқмронии онҳо ро нисбатан

махдуд мегардонд, шариати ислом ва баъзе расму ойини анъанавии ниёгон буд.

Баъди амир кушбегӣ симои дуҷуми аморати Бухоро буд. Вай аз тарафи амир таъин шуда, танҳо ба ӯ итоат мекард. Тамоми корҳои маъмурии ва хоҷагӣ дар ихтиёри кушбегии боло буд.

Кушбегӣ вазифаи сарвазирро адо намуда, ба ӯ дигар мансабдорон итоат мекарданд. Онҳое, ки дар ҳудуди ҳокимҳои вилоят вазифаи девонбегиро адо мекарданд, ба кушбегии поён тобеъ буданд.

Яке аз мансабҳои дарборӣ иноқи калон ном дошт. Шаҳси ба ин рутба расида дар ҳузури амир фармонхоро қироат мекард ё тартиб меод.

Мутасаддии амалиёти ҳосусӣ дар ихтиёри кӯкалтош буд.

Корҳои дигар ба зимаи мансабдорони дараҷаашон поён гузошта мешуд. Амалдорони амирӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешуданд. Табақаи аёну ашрофи ғайрирӯхонӣ ва аҳли уламо. Амалдорон ва сипоҳиён ба гурӯҳи аввал, ғафҳ, муллобачаҳо, мударрисон, ҳуқуқшиносон, шайхулислом, қозӣ, муфти, раис ва дигарон ба гурӯҳи дуюм, яъне ба аҳли уламо дохил мешуданд. Вале атолик, шайхулислом ва баъзе мансабҳои дигари дар асрҳои XVI-XVIII мақоми баландро ишғолкунанда дар замони ҳукмронии сулолаи манғития ба мансабҳои ифтихорӣ табдил ёфтанд.

Аморати Бухоро ба вилоятҳо ва туманҳо тақсим мешуд. Ҳар кадоми онҳоро наздикони амир, писарони ӯ ва ҳешовандонаш идора мекарданд. Сардорони ин мулкхоро дар Ҳисор ва Кӯлоб бек ё ҳоким, дар Қаротегин ва Дарвоз – ша (ё шох), дар Ўротеппа ва Хучанд ҳоким, дар Мастчоҳу Фалгар мир ва ғайра меномиданд. Бекигарӣҳо ба амлоқдорӣ тақсим мешуданд, ки амлоқдор онро идора мекард. Дар баъзе вилоятҳои кӯҳӣ (Ҳисор, Қаротегин, Кӯлоб ва ғайра) амлоқдорӣ ба мири ҳазора ҷудо мешуд, ки аз якчанд деҳа иборат буд. Деҳаро арбоб ё амин идора мекард.

Дар Қаротегин ва Бадахшон ба ғайр аз шох, миру арбобҳо

дар идораи маъмурӣ мавкеи мухимро ишғол менамуданд.

Муҳофизати шабонаи шаҳрҳо, пагоҳӣ кушодан ва бегоҳӣ бастанӣ дарвозаҳои Бухоро дар ихтиёри миршаб буд. Дар Хӯқанд ва Ёротеппа онҳоро қӯрбошӣ меномиданд. Миршаб ва қӯрбошӣ ба оромию осудагии шаҳр назорат мебуданд.

Ба воситаи мансабдорони номбурда хону амир, беку ҳокимон мулки худро идора мекарданд, хирочу андоз ҷамъ меоварданд. Амалдорони амирӣ аз тарафи давлат маош мегирифтанд. Онҳо аз ҳисоби мардум, аксар аз ҳисоби деҳқонон ва қосибон зиндагӣ карда, бори вазнини мардуми меҳнатиро дучанд мегардониданд.

Воҳиди маъмурӣ дар болооби Зарафшон – Мастҷох, Фалғар ва Фон, сада ё даҳа буд, ки ба амир ва арбоб тобеъ буд. Ҳар як деҳа қозӣ, муфтий ва раис дошт.

Кӯчманчиёни қисмати шимолии Тоҷикистон тартиби идоракунии худро доштанд. Бой ҳам вазифаи маъмурӣ ва ҳам вазифаи судиро дар ӯҳда дошт.

Дар Хӯқанд хонҳо аз сулолаи Минг, мисли сулолаи хонадони манғитияи Бухоро, ҳукмрони мутлақ буданд. Ҳокимияти хонро ҳеҷ гуна қонун маҳдуд намекард. Дар инҷо баъди хон мингбошӣ симои яқум буд. Дар хонии Хӯқанд бекҳо ё ҳокимони вилоятҳо, сарзакотчӣ, қозикалон ва амсоли онҳо нақши бағоят қалонро соҳиб буданд. Дар хонигарии чун аморати Бухоро мансабҳои хоҷақалон, мири асад, нақиб, сарқор, девонбегӣ, амлоқдор, қадхудо, арбоб (дар деҳаҳо) амал мекарданд.

Аз аҳли уламо қозикалони Бухоро дар ҷои аввал қарор мегирифт. Ё аз тарафи амир таъин мегардид. Ба қозикалон ҳамаи қозӣёни аморати Бухоро итоат мекарданд. Шахсони ба ҳукми қозӣ норозибуда мебоист ба қозикалони Бухоро шикоят равон кунанд. Вале ин навъ мавридҳо ниҳоят кам мешуд. Ҳукми қозикалонро танҳо амири Бухоро ҳуқуқи бекор кардан дошт.

Қозикалон ва қозихо дар маҳкама, биноҳои махсус, ки қозихона ном дошт, нишаста эҳтиёҷмандон ва ғунаҳкоронро қабул мекарданд. Қозихо мирзоён, пешхизматон ва дигар мардуми хизматиро дар ҳузури худ доштанд.

Вақфнома, ваколатнома, тақсими мерос ва дигар асноди расмӣ дар ҳузури қозӣ тартиб ёфта, бо мӯҳри ӯ тасдиқ мешуданд.

Қозӣни вилоятҳои Қаротегин ва Дарвоз аз тарафи ҳокимони он ҷо таъин мешуданд. Ҳаққултарақа (моли бесоҳибмондаи меросӣ) ва никоҳона аз рӯи одати мардуми ин ҷойҳо, ба ҳоким мерасид. Дар ҷойҳои дигар ин намуди даромадҳо ба манфиати қозӣ ва қозихона мегузашт.

Лашкар ва аслиҳа. Қўшуни аморати Бухоро асосан аз лашкари савора иборат буд. Онҳоро навкар меномиданд. Навкарон барои хизмати худ аз намудҳои гуногуни андози давлатӣ озод буданд. Барои хизмати сарбозӣ ҳар кадоми онҳо ҳарсола ғалладона (гандум, ҷуворӣ), сарулибос ва миқдори ночизи маош мегирифтанд. Дар вақти эълони ҷанг навкар вазифадор буд, ки бо яроқ ва аспӣ худ ба назди ҳокими вилоят ҳозир шавад. Агар аспӣ навкар ҷангоми амалиёти ҷангӣ ҳалок шавад, ба ӯ аз ҳисоби давлат аспӣ дигар медоданд. Ҳамчунин ҳӯроки лашкарро аз ақибӣ қўшун бо уштурҳо бор карда мебурданд.

Қўшуни амир аз тарафи дахбошӣ ва юзбошиҳо идора карда мешуд. Сарварони лашкар аз давлат ба сифати танҳо ҷамин мегирифтанд.

Яроқи навкарон асосан найза ва шамшер буд. Як қисми ночизи онҳо камонҳои пилтагӣ доштанд. Дар ибтидои асри XIX як қисми сарбозон ҳатто бо камонғулак мусаллаҳ буда, сипари оҳанӣ ё ҷармӣ дар даст доштанд.

Дар вақти амалиёти ҷарбӣ барои муҳосира намудани истехкомҳо, соҳтмони қўпрукҳо ва дигар корҳо ба ҳайати лашкар аз ҳисоби деҳқонон ва қосибҳо, қарачирикҳо даъват мешуданд. Онҳо бо аспони худ ба ҷанг мерафтанд. Азбаски

ярок намерасид, қарачирикҳо каланду бел мегирифтанд.

Лашкари амир бо тўпҳои мисӣ низ мусаллаҳ буд. Тўпхоро ба ароба бор карда мебурданд. Аз ҳар тўп дар як рӯз 5 ё 6 тир кушодан имкон дошт.

Дар ибтидои асри XIX аморати Бухоро дорои 3600 навкар буд. Як қисми онҳо муқими шаҳри Бухоро, қисми дигараш дар вилоятҳо истиқомат мекарданд. Онҳо дар вақти ҷанг бо фармони амир ғавран мебоист ҷамъ оянд.

Соли 1837 амир Насрулло лашкари пиёдагарди доимӣ ва баталёни тўпчиёро ташкил кард. Онҳо сарбоз меномиданд. Сарбозҳо дар давраи ҷанг сарулибоси махсус, камзӯли сурх, шалвори сафед ва телпак мепӯшиданд. Микдори сарбозон 2000 буд. Мӯҳлати хизмати сарбозӣ маълум набуд. Дар миёнаҳои асри XIX микдори тўпҳои лашкари Бухоро ба 80 расид.

Бо ин қувва ва қувваи сарбозон ба амир Насрулло муяссар мешавад, ки давлати нисбатан мутамарказ ташкил намуда, аз болои мулкҳои дигар ғалаба ба даст орад.

Қувваҳои ҳарбии хонии Хўқанд дар нимаи аввали асри XIX аз Аморати Бухоро кам фарқ мекард. Лашкари савораи хон доимӣ набуд. Онҳо дар вақти ҷанг ҷамъ меомаданд. Савораҳо низомии муайян ва яроқи якхела надоштанд. Аз хазина ҳар кадом сарбоз орду биринҷ ва дар як сол ду ҷома мегирифт. Ба ивази маош ба сарбозон ва сардорони онҳо баъзан инъомҳо медоданд. Сарбозони савора аз хон асп ва баъзан замини кишт мегирифтанд. Силоҳи лашкари Хўқанд аз силоҳи қўшуни Бухоро беҳтар набуд. Танҳо як қисми ночизи сарбозон бо камони пилтағӣ мусаллаҳ буданд. Ҷамъи лашкари хон дорои 100 тўп буд.

Қисми ташкилии қувваи ҳарбии хони Хўқанд дар нимаи аввали асри XIX аз қувваҳои низомии Аморати Бухоро кам фарқ мекард. Вале назар ба лашкари Бухоро султар буд. Бинобар ин ба амирони Бухоро муяссар гаштааст, ки дар ҷангҳои бо хони Хўқанд сураггирифта борҳо дастболо гашта, ҷандин маротиба маркази хонигарӣ – шаҳри Хўқандро ишғол намоянд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар бораи сиёсати давлатдории амирони Бухоро – Амир Ҳайдар ва Насрулло чӣро медонед? Чаро насли мангитҳо ба унвони ифтихории «сайид» ноил гардиданд?
2. Дар бораи хонҳои Хўқанд чӣро медонед?
3. Вазы мулкҳои Ҳисор, Кўлоб, Ўротетта ва Хучандро шаҳр диҳед.
4. Дар бораи сохтори маъмурии аморати Бухоро маълумот диҳед ва мансабҳои давлатиро номбар кунед.
5. Оиди лашкар ва аслиҳаҳои ҳукумати аморати Бухоро чӣро медонед? Қисса кунед.

§15. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОӢ–ИҚТИСОДӢ, ЗАМИНДОРӢИ ФЕОДАЛӢ. АҲВОЛИ ОММАИ ХАЛҚ

Аҳоли. Маҳалҳои аморати Бухоро аз ҷиҳати ҷойгиршавии аҳоли яқсон набуданд; водии Зарафшон (Миёнкӯлот) ва Қашқадарё сернуфус ва вилоятҳои Бухорои шарқӣ нисбатан камнуфус буданд. Албатта, дар ин қисмати аморат водӣҳо ҳам буданд, ки нуфуси хеле зиёд доштанд.

Солҳои 1830-1840 дар Аморати Бухоро тақрибан ду миллион аҳоли зиндагӣ мекард.

Дар пойтахти аморат – шаҳри Бухоро, бештар як сеяки тамоми аҳолии шаҳрнишини аморат истиқомат менамуд. Нуфуси асосии ин шаҳр тоҷикон буданд. Ба ҳисоби соли 1820 онҳо ба миқдори аз чор се ҳиссаи теъдоди умумии аҳолии пойтахти аморатро ташкил мекарданд. Ба ғайри ин ду халқи сернуфус дар ҳудуди давлати мазкур туркманҳо (10 Ҷоиз) ва яҳудиён зиндагӣ мекарданд. Дар бисёр шаҳру деҳот асосан тоҷикон истиқомат доштанд.

Дар бисёр ноҳияҳои Аморати Бухоро ва хонии Хўқанд тоҷикон яққоя бо ўзбекон мезистанд. Дар бисёр деҳаву шаҳрҳои ўзбекнишин тоҷикон ҳам буданд. Ин ду халқи бо ҳам алоқаи хеле наздикдоштаро робитаҳои ҳешовандӣ, маданӣ ва иқтисодӣ муттаҳид месохт.

Дар ибтидои асри XIX 40 фоизи аҳоли одамони кӯчӣ ва нимкӯчӣ буданд. Дар охири асри мазкур миқдори онҳо кам шуда, ҳуди кӯчиҳо аз 15 фоиз бештар набуданд.

Умуман мебояд донист, ки дар шаҳрҳо фақат даҳяки аҳоли, ҳатто аз ин ҳам камтар зиндагонӣ доштанд. Аҳолии деҳот назар ба шаҳр чандин баробар зиёдтар буд.

Кишоварзӣ. Дар Осиёи Миёна тарзҳои ниҳоят оқилонаи истехсолоти хоҷагии қишлоқ ва муносибати обу замин ба вучуд омада, дар амал қорӣ гардида буд. Усули зироати оби ба шароити хоку иқлими ноҳияҳои гуногун мувофиқ истифода мешуд. Деҳқонон меҳнати хеле зиёд сарф намуда, заминро барои зироат омода месохтанд. Барои ин кор мардуми кӯҳистон аз заминҳои қорами худ ҳазорҳо адад санг чамъ карда берун мепартофтанд.

Деҳқонони безамин ё камзамини кӯҳистон барои ба кишт омода сохтани замини санглох маҷбур буданд, ки хокро аз дигар ҷой пуштора карда кашонанд. Аз ин замин танҳо як навбат ҳосил мегирифтанд. Чунки барфу борон ҳоки кашонидаи онҳоро шуста мебурд. Соли дуюм деҳқон маҷбур мешуд, ки боз аз нав хок кашонад.

Богдорӣ ҳам шугли осон набуд. Масалан, ба анор дар як сол аз 6 то 10 бор об додан лозим меомад. Тирамоҳ бо машаққати зиёд дарахти анору анҷир ва токи ангурро зери хок намуда, аввали баҳор онҳоро аз хок берун меоварданд. Бо меҳнати саҳт деҳқон биёбонҳо ва санглохҳо ба киштзор табдил меод.

Олоти меҳнат хеле сода буд. Бо омоч шудгор мекарданд. Сипас бо мола ва сихмола ҳоки замини шудгоршударо майда ва ҳамвор мекарданд. Каланд ҳамчун муҳимтарин ва муносибтарини олоти васеъ истифода мегардид. Бо дос дарав мекарданд. Барои бод кардан панҷшоха ва бели ҷӯбиро ба кор мебарданд. Дар богдорӣ дасткалла ва қалқорди истифода мешуд. Дар кӯҳистон чигина ва дар ҳамвориҳо хелҳои гуногуни аробаи дучарха вазиғаи нақлиётро адо мекард.

Барои пурзӯр ва ҳосилхез кардани замин ва киштзор пору, хоки теппа ва кулӯхи девори иморатҳои кӯҳнаро хока карда мепошиданд.

Соҳт ва таркиби майдонҳои кишти заминҳои оби байни ноҳияҳои ҷудоғона тафриқаҳои калон доштанд. Чунончи, дар ноҳияи Хучанд 60 Ҷоиз заминро киштзори ғалла (аз он нисфаш гандум, баъд ҷуворӣ ва шолӣ, камтар ҷав ва арзан) ташкил менамуд. Тақрибан 14 Ҷоизи майдон аз боғу тоқзор иборат буд. Пахтаи ҷойдорӣ (ғӯза) 11,5 Ҷоиз, юнучқа 6,4 Ҷоиз, обҷақорӣ 4,5 Ҷоизи майдонро ишғол менамуд. Дар маҳалҳои ба шаҳр наздик бештар боғдорӣ ва обҷақорӣ раванқ меёфт. Дар боғҳои ангур, себ, нок, анор, олу, зардолу, бодом, анҷир, тут ва ғайра парвариш мешуданд, ки бо навҳои олии худ шӯҳрат пайдо карда буданд. Дар баъзе ноҳияҳои фарованоб мавқеи асосиро зироатҳои саноатӣ ишғол менамуданд, ки муҳимтарини онҳо пахта, тамоку, ҷағир ва растаниҳои рангдиҳанда буданд. Вале олоти кишоварзӣ ба дараҷаи ибтидоӣ буд. Истифодаи обу замин низ бо усулҳои кӯҳна сурат мегирифт. Бинобар ин ба меҳнати хеле зиёд ва маҳорати деҳқонон нигоҳ накарда, самарайи кишоварзӣ хеле ночиз буд. Ҷорводорӣ тақрибан дар тамоми вилоятҳо тараққӣ мекард. Ҳар як хоҷагӣ якчанд ҷорво дошт. Он аксаран аз гову барзагов ва бузу ғӯсфанд иборат буд. Дар Помир ва дигар ноҳияҳои кӯҳӣ ҷорводорӣ соҳаи асосӣ буд. Ҷорво мардумро бо хӯрок ва пӯшок таъмин мекард.

Ҷорводорони тоифаҳои нимкӯчӣ ва алаҳхусус кӯчӣ хусусияти дигар доштанд. Рамаҳо ва ҳамроҳи онҳо аҳоли ё худ қисми он аз як ҷароғоҳ ба ҷароғоҳи дигар мегузаштанд. Давраи дар ҷароғоҳ нигоҳ доштани ҷорво хеле мураккаб ва тӯлонӣ буд.

Аҳолии шаҳрҳо дар баробари қасбу ҳунар ва тичорат ба боғдорӣ, ангурпарварӣ ва умуман заминкорӣ ҳам машғул мешуд. Масалан, қисми қалони аҳолии шаҳри

Ўротеппа соҳиби богҳои ангур буданд. Ё худ машғулияти асосии мардуми Самарқанд богдорӣ, истехсоли абрешим ва пахта буд.

Хунармандӣ. Дар деҳот истехсолоти хунармандӣ тараққӣ карда буд. Деҳотиён дар хонаҳои худ ҷиҳати хомсуф ва қарбос мебофтанд. Дар шаҳри Ўротеппа аз 1041 дӯкони қосибон 187-тоаш дар деҳаҳои қалон ҷойгир буданд. Ин шаҳр бештар ба истехсолоти лавозимоти пашмӣ, қорд ва устура (поку), матоъҳои дастдӯз ва дастбоф шӯҳрат пайдо карда, маҳсулоти он на фақат эҳтиёҷоти дохилро қонеъ мегардонд, балки ба берун ҳам содир карда мешуд.

Қасбу ҳунари деҳотиён ба дараҷаи қофӣ ғарбӣ ёфта бошад ҳам, дараҷаи тараққиёт ва тақомули техникаи қасбу ҳунари шаҳр баландтар буд.

Истехсолоти хунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии аморати Бухоро роли муҳим мебозид. Ақсари аҳолии шаҳр аз қосибону хунармандон иборат буд. Дар шаҳри Бухоро тақрибан 10-15 ҳазор хунармандон мезистанд, ки бо хонаводаи худ қариб ҷоракҳои шаҳрро ташкил медоданд.

Қасбу ҳунар ихтисосҳои зиёдеро фаро мегирифт. Қариб сад ҳунар вучуд дошт, ки дар ҷуғин соҳаҳо ғард омада буданд: 1) пардозии филизот; 2) қорқардии лифа, бинокорӣ; 3) даббоғӣ; 4) либосдӯзӣ; 5) таббоҳӣ; 6) дигар қасбу қор ва машғулиятҳои тайёр қардани ашёи рӯзгор. Ҳар як соҳа дар навбати худ ба бисёр ғурӯҳу навъҳои қасб ҷудо мешуд. Ҷуғончи, сохту пардозии филизот ба панҷ ғурӯҳ тақсим ғардида буд: 1) оҳангарӣ; 2) деғрезӣ; 3) мисгарӣ; 4) рехтагарӣ; 5) заргарӣ. Дар айни замон, ҳуди як ғурӯҳи оҳангарӣ ҷуғин пешаваронро дар бар мегирифт: ҷелонгар, наългар, қуфлсоз, қордгар, сӯзангар, меҳчагар.

Ин қабил тақсиму ғурӯҳбандии зиёде дар дигар соҳаҳои қасбу ҳунар низ вучуд доштанд.

Пешаварон бо хонаводаҳои худ қисми муҳими аҳолии Ҳуҷандро ташкил мекарданд. Дар ин шаҳр зиёда аз 100 навъи

истехсолоти ҳунармандӣ вучуд доштанд. Аз байни онҳо касби бофандагӣ равнақи бештар пайдо карда буд.

Мардуми ноҳияҳои кӯҳистони Қаротегину Дарвоз бо кулолгарӣ шӯҳрат доштанд. Бо ин ҳунар ҳам занон ва ҳам мардон машғул мешуданд. Ҳунари чӯбкорӣ низ равнақ ёфта буд. Устоҳо асбобу олоти кишоварзӣ – омор, чоршох ва панҷшох, белҳои чӯбин, асбобҳои гуногуни рӯзгор – кафш, чарх, куфл, дӯкони бофандагӣ, гахвора, дару дарича, панҷараҳои зебо ва ғайраҳоро месохтанд. Устоҳо зини асп ва зини хар тайёр мекарданд, ки дар бозори маҳалӣ талабот ба он калон буд.

Ҳунари заргарӣ бағоят инкишоф ёфта буд. Заргарҳо аз тиллову нуқра ва мис зебу зиннати занона месохтанд ва ба онҳо аз сангҳои қиматбаҳо ва камқимат нигин васл мекарданд.

Ҳамаи кори ҳунармандони моҳир дастӣ иҷро мешуд, ки ин меҳнати зиёди пурмашаққатро металабид. Бинобар ин ҳаҷми маҳсулоти аксари касибон чандон зиёд набуд. Музди меҳнати усто базӯр барои рӯзгор ва харидани ашёи хом мерасид.

Ҳар як усто шогирди худро дошт. Ҳунармандон ҳунари худро ба писар, бародар ё наздикони худ меомӯзонданд.

Ҳар як ҳунар рисолаи худро дошт, ки дар он истеҳсоли ин ё он маҳсулот навишта мешуд. Касиб наметавонист қоидаи пешбинишударо вайрон кунад.

Таҷхизоти техникии истеҳсолоти ҳунармандӣ ниҳоят кӯҳнаву анъанавӣ буд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Маводи хомро барои истеҳсолоти ҳунармандӣ аз хоҷагии қишлоқ ва ҳам аз истихроҷи маъдан ба даст меоварданд. Осиёи Миёна аз сарватҳои зеризаминӣ бой буд. Дар ин сарзамин қонҳои маъдан кам набуданд, вале ба сабаби ғанӯз дар ҳолати ибтидоӣ воқеъ гардидани тариқи истихроҷ ва хеле афзун

будани талабот эҳтиёчи кишварро тамоман қонеъ карда наметавонистанд.

Микдори зиёди тилло дар Қаротегину Дарвоз ва болооби Зарафшон бо усули заршӯй ҳосил карда мешуд. Дар кӯхҳои Ҳисор, Ванҷ ва дигар маҳалҳо маъдани оҳан, дар Кӯҳи Танг, кӯҳсори Фарғона ва Варзоб сурб (қӯрғошим) истихроҷ мекарданд. Баробари истифодаи силоҳи оташфишон хонҳо ба истихроҷи қӯрғошим ва селитра, ки барои тайёр кардани тир ва борут зарур буданд, аҳамияти махсус меодагӣ шуданд. Қӯрғошим, нукра ва селитраро дар кӯхҳои Ўротеппа, Фарғона, санғи мармарро дар Нурато, фирӯза, мис, сурма ва оҳанро дар болооби Зарафшон, Нурато, ғачро дар Самарқанд истихроҷ мекарданд.

Болооби Зарафшон – Мастҷоҳ, Фалғар, Фон, Киштут аз тиллою олтингӯгирд, селитраю сурма, ангиштсанг ва дигар сарватҳои зеризаминӣ бой буд.

Намак дар ноҳияҳои Қаршӣ, Бойсун, Норак, кӯхҳои Хочасартез, Хочамӯъмин ва ҷойҳои дигар фаровон истеҳсол мешуд. Онро ҳам ба шакли дуда (масалан дар Ашт) ва ҳам ба шакли намаксанг (конҳои машҳури намаки рангини кӯхҳои Ғузор, намаки кӯҳи Хочамӯъмин – наздикии Кӯлоб ва ғайра) ба даст меоварданд.

Дар кӯхистони Бадахшон ва Фарғона ҳар гуна ҷавохирот ва санғҳои киматбаҳо, аз қабилӣ лаълу ёқут, фирӯза, лочвард ва амсоли инҳо ба даст оварда мешуд. Тахтаохан, сихохан, тилло ва нукра аз Русия ворид мегашт.

Набудани техника ва мутахассисон истихроҷро ба истифодаи сарватҳои зеризаминии маҳаллиро душвор мегардонд.

Тичорат. Тичорат дар шаҳрҳо асосан дар бозорҳо сурат мегирифт.

Бозор масоҳати калонро ишғол менамуд. Бозорҳои Ўротеппа ва Хучанд қариб болопӯшида буданд (каппон

доштанд). Хусусияти хоси шаҳрҳо аз ин иборат буд, ки дар чорсӯ ва хиёбонҳои асосӣ марказҳои савдо воқеъ гардида, дар он тими дарози гунбаздор сохта мешуд. Аз байни тим кӯча мегузашт ва дар тарафи он қатори дӯконҳо сохта шуда буданд. Маркази савдои Самарқанд ва Шаҳрисабз ҳамин гуна тим дошт. Дар Бухоро панҷ тим мавҷуд буд. Чунин иморатҳои бозорро дар Самарқанд ва Шаҳрисабз «чорсӯ», дар Бухоро «тоқ» мегӯянд. Маркази шаҳри Бухоро тамоман бозорҳо ишғол карда буданд. Дар майдони Регистон ва дигар майдонҳо низ дӯконҳо вучуд доштанд. Одатан дар назди дарвозаи шаҳр бозор мавҷуд буд.

Дӯконҳо на он қадар калон буда, ба ҳам зич ҷо мегирифтанд, растаҳои бозор ҳар яке моли муайян доштанд. Илова бар ин, корвонсаройҳо бисёр буданд. Дар корвонсаройҳо асосан тоҷирони мусофир ва баъзан маҳаллӣ иқомат мекарданд. Ба Бухоро ҳар сол иборат аз 12-15 ҳазор шугур корвон меомад ва он ҳама борҳо, одамон, аспу аробаҳо асосан дар корвонсаройҳо ҷой мегирифтанд.

Хучанд маркази калони савдо ва тичорат буд, ки ба воситаи он тоҷирон моли худро ба бозорҳои хонии Хӯқанд ва аз он ҷойҳо ба аморати Бухоро мебарданд. Бозори Ўротеппа ҳам серодам ва калон буд. Ба ин ҷо мардуми Мастҷоҳ, Фалғар, Ҳисору ҳатто Қаротегин меомаданд. Онҳо маҳсулоти кишоварзӣ ва чорводорӣ худро мефурухтанду аз он ҷо молҳои зарурии рӯзгор ва олоти кишоварзӣ меҳариданд.

Дар Хучанду Ўротеппа дӯконҳои савдо асосан дар бозорҳои шаҳр ҷой гирифта буданд. Ду бозори Хучанд 790 дӯкон доштанд. Аз 854 дӯкон ва устохонаҳои хунармандии Ўротеппа 642-тоаш дар бозор ва 212-тоаш дар гузарҳои шаҳр ҷойгир буданд. Аз ин дӯконҳо маҳсули косибони маҳаллӣ ва косибони шаҳру вилоятҳои дурдаст ва мамлакатҳои дигарро пайдо кардан мумкин буд.

Бисёр шаҳру вилоятҳо бо навъи муайяни маҳсулоти хунармандӣ ва молҳои фурушии худ шӯҳрат доштанд.

Масалан, Ҳисор бо матои абр, ханчар ва гӯсфандони худ, Ёротеппа бо корд, матоъҳои пашмин ва кашидадӯзиҳояш, Хучанд бо адрасу шохӣ, Қаршӣ бо алоча ва ғайра.

Дар қария ва деҳқадаҳои калон ба истилоҳ «даври бозор» вучуд дошт (яъне «бозорнавбат» буд). Масалан, дар Бухоро бозори Когон рӯзи сешанбе, бозори Баҳоваддин рӯзи чоршанбе ва ғайра. Дар Қаратоғ сешанбе ва шанбе, дар Душанбе – чоршанбе ва якшанбе, дар Янги Бозор ва Ҳисор душанбе, дар Файзобод сешанбе ва дар Регар шанбе рӯзи бозор буд. Тақсимои рӯзҳои бозор байни шаҳру деҳот аз он сабаб буд, ки қосибон ва тоҷирон аз як бозор ба бозори дигар рафта расида, моли худро фурӯхта тавонанд. Дар бозори шаҳрҳо ва ноҳияҳои Осиёи Миёна пулҳои тилло, нуқра ва мисӣ дар гардиш буданд. Тоҷирон барои аз як мулк ба мулки дигар гузаронидани моли худ боч ва дар бозорҳо закот меоданд.

Ҳонигарии Осиёи Миёна бо дигар мамлакатҳо робитаи мустаҳками тиҷоратӣ доштанд. Савдогарони бухорӣ ва фарғонагӣ бо Эрон, Ҳиндустон, Ҳитой (махсусан Қошғар) савдо мекарданд. Аз Эрон ба Бухоро шохӣ, газворҳои пахтагӣ меоварданд. Аз Ҳиндустон ба ғайр аз чунин молҳо чой, нил, марворид, дигар сангҳои қиматбаҳо, дорувор, зарфҳо ворид мешуданд.

Дар нимаи аввали асри XIX робитаи савдо бо Русия нисбатан инкишоф ёфт. Аз Осиёи Миёна ба ин мамлакат меваи хушк, пӯст, газвори пахтагӣ, пахта, пӯсти қароқулӣ ва ғайра содир мешуд. Аз Русия ба Осиёи Миёна пули тилло, мис, оҳан, пӯлод, чӯян, мовут, қанд ва ғайра меоварданд.

Вале ҳуқмронии соҳти феодали ба ривочи савдои дохилӣ ва хориҷӣ монё буд. Харобии роҳҳо ва набудани амният чи дар роҳу чи дар шаҳрҳо пеши тараққиёти тиҷоратро мегирифт. Дар роҳҳо аз дасти ғоратгарон молу қони савдогарон ҳамеша дар хатар буд. Инчунин дар бозорҳо бочу хироч ва иҷорапулӣ ҳаду андоза надошт.

Обёрӣ. Дар аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд корҳои бузурги обёрӣ анҷом дода шуданд. Мухимтарин шабакаҳои обёрӣи водии Фарғона ба вучуд омаданд. Масалан, аз дарёи Норин ва Қарадарё якчанд шабакаҳои обёрӣ, аз ҷумла наҳри Янгиарик қанда шуд. Ба сабаби обёрӣи заминҳои беоб шаҳрҳои нав бунёд ёфтанд. Яке аз чунин шаҳрҳо, ки бо қувваи асирони Ёротеппағӣ поягузор гашт, Шаҳри Хон мебошад.

Дар хавзаи Зарафшони аморати Бухоро низ корҳои зиёди обёрӣ анҷом меёфтанд. Дар давраи ҳукмронии амир Шохмурод (охири асри XVIII) дар дарёи Зарафшон каналҳои Қазон-арик, Тайман-арик, Тӯкуз-арик ва дигарҳо кофта шуданд. Ба ғайри инҳо аз Оқдарё ва Қарадарё, ки шохобҳои Зарафшон мебошанд, наҳрҳо қанда шуданд.

Дар ҳудуди Панҷакент наҳрҳои Ҷӯи Хурмӣ ва Ҷӯи Саразм заминҳои бисёреро обёрӣ гардонданд. Ба номи кӯшпулӣ андози махсус ҷорӣ гардид, ки маблағҳои ба ин восита ҷамъовардари аввалҳо барои қандани наҳрҳои нав истифода мебуданд ва баъдтар барои эҳтиёҷоти дигар низ сарф мекардагӣ шуданд.

Наҳру ҷӯйборҳоро нафақат ҳукумат, балки феодалони қалон ҳам месохтанд. Яке аз чунин шахсон Ҳасан халифа буд, ки дар ҳудуди Тоҷикободи Қаротегин ва ноҳияи Панҷакент ҷӯйборҳо қанда об баровардааст.

Заминҳои нави аз ҳисоби шахсони сарватманд сохташуда ба ихтиёри ҳуди онҳо мегузашт. Онҳо меҳнати деҳқонони камбағалро дар ин заминҳо истифода мебуданд.

Барои қандан ва тоза кардани наҳру ҷӯйборҳо мардуми гирду атрофро ба ҳашар ҷалб мекарданд.

Дар ин бора хатҳои рӯи сангҳо гувоҳӣ медиҳанд. Масалан, дар ҳудуди деҳаҳои Поршнев ва Шидзи ноҳияи Рӯшони Бадахшон дар рӯи сангҳои солҳои 1758 чунин матнҳо сабт гаштаанд: «Умаршоҳи Назарбек дар қандани ин наҳр бисёр ранҷ қашидааст». Ё худ, аз навиштаҳои соли 1764

маълум мешавад, ки чӯйборро Шогадо писари Хоча Салмон, ки аз авлоди Сайид Носири Хусрав буд, кандааст.

Дар катори заминҳои обӣ киштзорҳои лалмӣ дар баландиҳо, нишебҳои ва доманаҳои кӯҳҳо бисёр буданд.

Заминдорӣ феодалӣ. Дар нимаи аввали асри XIX асосан ҳамон шаклҳои пешинаи моликияти хусусии заминдорӣ феодалӣ – замини хирочӣ, амлок – заминҳои давлатӣ ва заминҳои вақф нигоҳ дошта мешуданд. Усули ба танҳо додани хоҷагии деҳқонӣ ва огози ҳукмронии сулолаи хонадони мангития ба таври васеъ қорӣ гардид, ки дар ҳаёти иҷтимоии ин давр усули танҳо мавқеи муҳим дошт. Замини танҳо ин тариқи хизматона ба шахсони ҷудогона инъом намудани қитъаи замини як ва ё якчанд деҳ ва ҳатто вилояти тамои аст, ки даромади он қомилан дар ихтиёри танҳоҳдор буд. Базан соҳиби танҳоҳ ғайр аз амалиёте, ки ба ғойдаи худ қамъ мекард, музде ба маблағи муайян аз ҳазинаи амир дарёфт менамуд.

Ақсари вақт минтақаҳои наҷандон қалон ба тариқи танҳоҳ ба шахсони ғуноғуни соҳибмансаб, аз он қумла ба сипоҳиён инъом қарда мешуданд. Микдори танҳоҳдорон дар қоряки аввали асри XIX қақат дар аморати Бухоро аз 12 то 36 ҳазор нафар ба шумор мерафтанд. Агар танҳоҳдор ба қои дигар қӯчад, қаминаш ба танҳоҳхӯри нава дода мешуд. Андозаи замини ба сифати танҳоҳ додашуда ба рутбаи шахс алоқаманд буд; соҳибони рутбаи поинтари қарбӣ аз 1 то 5 гектар замин меғирифтанд. Шахсони олирубта аз қабилӣ сарқардаҳо як деҳаи тамоиро бо садҳо гектар замин, оқиёб ва дигар дороиҳоаш ба даст меқароварданд. Агар писар мансаби падарро ишғол намояд, ба танҳоҳи ӯ низ соҳиб мешуд.

Дар мулкҳои қӯхистон – Қаротегину Дарвоз танҳоҳ дорои хусусиятҳои ба худ ҳосе дошт. Дар ин қо на замин, балки хоҷағиҳои деҳқонӣ ба танҳоҳ дода мешуданд. Онҳо қар сол ба қиссаи маълуми ҳосилоти деҳқонӣ соҳиб қардида,

дар айни замон, аҳолии деҳаҳои зеридасти худро ба қорҳои хоҷагии шахсии худ низ ҷалб менамуданд. Аз ҳамин сабаб барои деҳқононе, ки хоҷагиашон ба танҳоӣ гузаштааст, рӯзҳои саҳт пеш меомаданд. Танҳохӯро деҳқонро ғайр аз қорҳои хоҷагии қишлоқ боз дар дигар қорҳои гуногун ба манфиати хоҷагии худ истифода мебарданд.

Хулоса, танҳо ба ивази мавҷиби пулӣ ва ғалла дода мешуд, ки аз он мадоҳили (дахл, ғоида) бузурге ба даст мебарварданд.

Заминҳое, ки барои истифодаи онҳо андозии замин – хироч ё ушр меоданд, заминҳои хирочӣ ном доштанд. Қисми зиёди ин навъ заминҳо лалмӣ буда, ҳосилашон ба бориш вобаста буд. Дар мобайни асри XIX дар музофоти Хучанду Ёротеппа 82300 таноб замини хирочӣ буд. Соҳибони чунин заминҳо ба ҳазинаи ҳокимон даромади қалон меоварданд.

Заминҳое, ки давлат аз онҳо ҳеҷ гуна андоз намегирифт, замини мулки хурр ё мулки хурри ҳолис ном доштанд. Соҳибони чунин заминҳо феодалони имтиёздоштаи авлодӣ буданд, ки худро ба авлоди Ҳазрати Муҳаммад (с) нисбат меоданд. Заминҳои мулки хурр асосан дар ҷойҳои беҳтарин ҷойгир шуда, аз об таъмин буданд ва ҳосили хуб меоданд.

Заминҳои давлатиро «замини амлок» ё «замини подшоҳӣ» меномиданд. Онҳоро деҳқонон қишт карда, барои истифодаи замин ба ҳазина андоз меоданд. Соҳибони замини амлокӣ ҳуқуқи ба меросхӯрон додан, вақф кардан ва ба ғарав монданро надоштанд. Заминҳои амлокӣ мусодира намешуданд. Ҳуқуқи соҳибони замини амлокӣ абадӣ набуд. Ҳамин ки соҳиби замин қишти онро қатъ мегардонд, ҳуқуқи вай бекор шуда, замин боз ба давлат баргардонида мешуд.

Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX дар ҳониғарии Бухоро замини вақф бисёр шуд, чунки дар ин давра таъсири рӯҳонӣ пурзӯр мешавад. Деҳқонони дар

замини вақф кишткунанда бештар ба мутаваллиҳо вобаста буданд. Барои деҳқонон дар ин замин кор кардан пурмашаққат буд. Зеро онҳо дар заминҳои вақф тамоми сол аз субҳ то шом кор карда, танҳо аз чор ва ё панҷ ҳиссаи ҳосилро мегирифтанд.

Дар аморати Бухоро заминдории вақфии феодалони рӯҳонӣ 24 Ҷоизи замини киштро ташкил меод. Дар атрофи Панҷакент ва деҳаи Киштут то ду ҳазор таноб заминҳои вақф буд. 70 деҳаи заминҳои Ҷуруттеппа заминҳои вақф доштанд.

Заминҳои вақф ба се навъ тақсим мешуданд.:

1. Заминҳои вақф, ки даромади он ба манфиати муассисаи динӣ – ҳонақоҳ, мазору масҷидҳо ё мактабу мадрасаҳо сарф карда мешуд.

2. Заминҳои вақф, ки Ҷоидаи он ба нафъи ҷамъият – сохтмон ё таъмири роҳ, кӯпрӯкҳо ва ғайраҳо сарф мегашт. Ин намуди вақфро вақфи омма меномиданд.

3. Заминҳое, ки мутаваллии он аз авлоди вақфкунанда таъин мешуд. Ин намуди вақф ба манфиати меросхӯрон буда, «вақфи авлодӣ» номида мешуд.

Дар ҳудуди Панҷакент дар нимаи аввали асри XIX калонтарин соҳиби вақфи авлодӣ Ҳасан Халифа буд, ки зиёда аз даҳ ҳазор таноб замин, якчанд осӣёбу наҳрхоро соҳиб буд.

Ба ғайр аз заминҳои номбаршуда заминҳои истифодашавандаи ҷамъиятӣ низ буданд. Онҳо бештар дар дашту биёбонҳо, дар маҳалҳои зимистонгузаронии кӯчманчиён ва дар доманакӯҳҳо воқеъ буданд. Марғзор ва ҷарогоҳҳо дар баъзе ноҳияҳо умумӣ ҳисоб меёфтанд. Ҷарогоҳи умумии дар водии Ромит воқеъбуда «Замин мирӣ» ном дошт. Дар Мастҷоҳу Фалғар ҷарогоҳҳо моликияти ҷамъиятӣ ҳисоб меёфтанд. Онҳо аз замонҳои қадим байни деҳаҳо ё якчанд деҳа тақсим шуда буданд.

Дар минтақаҳои дашт ё худ дар доманакӯҳҳо (масалан

дар водии Ҳисор) аксар вақт заминҳои лалмӣ заминҳои умумӣ ҳисоб меёфтанд. Ин заминҳо баъд аз кишт шудан аз тарафи деҳқонон ба қатори заминҳои хирочӣ дохил мешуданд ва аз ҳамин ҳисоб ба давлат андоз месупориданд.

Чангалҳои кӯҳӣ низ дар баъзе ноҳияҳо умумӣ ҳисоб меёфтанд.

Дар харидуфурӯши замин ҳеҷ гуна маҳдудият набуд. Ҳар як тараф – фурӯшандаву харидор мебоист қоидаҳои шариатро ба инобат гиранд. Харидуфурӯш дар назди қозӣ расмӣ мегирфт. Нархи замин ба ҳосилнокии он, обёрӣ шуданаш, масофаи роҳ то деҳа ё то шаҳр вобастагӣ дошт. Токзорҳо ва богот назар ба замини кишт нархи баланд доштанд. Дар баъзе музофотҳои камоб (масалан мулки Ўротеппа) об ҳам манбаи хариду фурӯш буда, нархи он аз нархи замини кишт болотар меистод.

Андозҳо. Шакли ғуногуни истисмори деҳқонон тақрибан дар ҳамаи намуди замин мушоҳида мегардид. Махсусан, аҳволи сокинони ноҳияҳои кӯҳӣ ниҳоят вазнин буд. Дар болооби ноҳияи Зарафшон кишоварзони беамин 25 Ҷоизи аҳолиро ташкил медоданд. Онҳое, ки чорвои қорӣ надоштанд, маҷбур буданд ба сифати батрак қор кунанд.

Заминҳои хирочӣ барои амиру хонҳо ва ҳокимон даромади қалон меовард. Миқдори хироч аз ҳар таноб замин ба дараҷаи обёрии замин вобастагӣ дошт; аз заминҳои обӣ аз чор як ва аз панҷ як ҳисса, аз заминҳои лалмӣ ба андозаи аз шаш як қисми ҳосил андоз меситонданд.

Аз деҳқонони кишлоқҳои кӯҳӣ болооби Зарафшон аз панҷ як қисми ҳосилро хироч мегирфтанд. Дар бекигарии Моғиёну Фороб хироч ба шакли молиёт (натура) гирифта мешуд, ки тахминан аз 14 то 20 ҳазор пудро ташкил мекард.

Ба ғайр аз ин хирочро пулакӣ ҳам мерӯёнданд.

Аз боғу токзор, кишти ҷунҷа, полиз ва обҷақорӣ андоз бо номи «**танобона**» ситонда мешуд. Дар аморати Бухоро

солҳои 1807-1808 аз ҳар таноб ба маблағи як тилло ё худ ба тариқи мол сеяки ҳосилро ба сифати танобпулӣ меситонданд. Дар хонии Хӯқанд ва баъзе ҷойҳои дигар ин андоз пулакӣ ситонда мешуд. Бинобар ин «танобпулӣ» ном гирифтааст.

Барои ситондани танобпулӣ замин дар ҳар се сол як маротиба чен карда мешуд. Ин андоз хангоми мугча бастанӣ дарахтон, яъне қатъи назар аз миқдори ҳақиқии ҳосил, рӯёнда мешуд. Дар ин маврид аз офати табиӣ то буд шудани ҳосил ба эътибор гирифта намешуд.

Вақте ки андозҳо бо пул ситонда мешуданд, пешакӣ нархи зироат муқаррар мегардид. Усулан, вай мебоист ба нархи бозор баробар меомад. Амалан онро хеле баланд мегардонданд.

Дар баъзе мавридҳо дар Моғиён, Фороб, Киштут, инчунин дар болооби Зарафшон ба ҷои танобпулӣ **закот** мерӯёнданд. **Кавсан** низ як намунаи андоз буд.

Кӯчманчиёни ҷорводор ҳам закот меоданд. Аз ҳар 40 сар ғӯсфанд як сар, аз ҳар 10 сар уштур низ як сар ғӯсфанд меоданд. Кӯчманчиён инчунин барои мансабдори худ як миқдор пулу молро ба сифати маоши онҳо меоданд.

Ҳунармандон ва савдогарон ҳам хангоми ғуруҳтани моли худ ба ҳазинаи ҳоким андоз месупориданд. Ба ҷуз андози **тарозупулӣ** ва **тахтиҷой** дар бозор боз аз онҳо андози махсус, ба мисли **далолипулӣ** низ меситонданд.

Барзгарон ва ҳунармандоне, ки дар қорҳои ҷамъиятии таъмири ҷӯйбӯри дарғотҳо иштирок намекарданд, **бокипулӣ** ном андоз месупурданд.

Ба зами ин хирочу маҷбуриятҳои маъмул боз бисёр андозҳои дигар низ мавҷуд буданд. Онҳо махсусан дар давраи амалиёти ҳарбӣ вусъати зиёд пайдо мекарданд. Яке аз ҳамин қабил андозҳои ғавқулода «**ҷул**» буд, ки пардохти он барои аҳоли хеле гарон меафтод.

Ҳангоми ҷанг ё баъди ба охир расидани он ғолибон аз

маглубон ба ном «**амонпулӣ**» мегирифтанд. Ҳачми он ба худсарии ғолиб вобаста буд.

Ҳангоми рӯёнидани андозҳо андозчинон ниҳоят ба суистеъмол роҳ меоданд. Аз маврид истифода бурда дуздӣ мекарданд, аз мардум ба ҳачми зиёдтар молиёт меситонданд, чамъкунандаи хироҷ меузидид, бек меузидид, ҳазинадори хону ҳоким меузидид. Хон фақат бо ҳамин қаноат мекард, ки миқдори таъинкардаи ӯ пурра чамъоварӣ гардида, ба ҳазинаи ӯ ворид мешавад.

Хироҷу молиётҳои иловагӣ ва маҷбуриятиҳои гуногуни меҳнатӣ, алаҳхусус дар Бухорои Шарқӣ ҳаду ҳисоб надоштанд. Ба деҳқонон лозим меомад, ки маҷбуриятиҳои гуногунро низ адо намоянд. Яке аз маҷбуриятиҳои хеле вазнин **ҳашар** буд. Ин истилоҳ дар он замон қорҳои маҷбуриеро, ки деҳқонон бояд иҷро мекарданд, ифода менамуд. Сохтан ва таъмир кардани нахрҳо, иншоот, қалъаҳо, пулҳо (кӯпрукҳо), роҳҳо, инчунин киштуқор ва ниҳолнишонӣ дар заминҳои мирё хон аз ҳамин қабил қорҳо ба шумор мерафтанд. Гоҳо дар як ҳашар то 10 ҳазор кас иштирок мекард. Деҳқонон вазифадор буданд, ки ба ҳашар бо хару асп ва асбобу абзори худ ҳозир шаванд.

Дар хонии Хӯканд муқаррар гардида буд, ки ҳар як деҳқон бояд се рӯз дар ҳашар ширкат намояд. Хӯроки одамон ва хошоки қорворо хон ба зимаи худ мегирифт. Дар Қаротегин муддати ҳашар 15 рӯз тӯл мекашид. Дар баъзе ҷойҳо деҳқонон ҳангоми ҳашар аз ҳисоби худ хӯрок меҳӯрданд.

Дар Қаротегину Дарвоз аҳолиро маҷбур мекарданд, ки барои амалдорон ва ҳокимони худ ҳезум тайёр намоянд.

Дар Хӯканд, Дарвоз ва Қаротегин давлат аз маблағи ақди никоҳ ва тақсими мерос низ андоз мегирифт. Дар ҷойҳои дигар ин маблағ насиби қозӣ буд.

Дар сари пул ва гузаргоҳҳо барои гузаронидани бор ва қорво **боч** ситонда мешуд. Бори гарони андозҳо бар

дӯши деҳқонони камбағалтарин меафтод. Камбағалон барои адои андозҳо аксар вақт пул пайдо карда наметавонистанд. Аз ҳамин сабаб онҳо маҷбур буданд, ки аз бойҳо пул ё маҳсулот қарз бигиранд. Барои қарзи гирифта мебоист Ҷоизи илова намуда баргардонанд. Ин таомул ба хонахаробии қасони бисёр сабаб мегардид. Деҳқонон маҷбур мешуданд, ки барои рӯз гузаронидан ба шаҳрҳои қалон раванд, ки дар он ҷойҳо чун мардикор, саис, машқоб, боғбон кор мекарданд.

Дар баъзе ҷойҳо дар қорҳои кишоварзӣ, қосибӣ ва қорҳои ҳоҷагӣ меҳнати арзони ғуломон истифода мегардид. Ғуломон аз субҳ то шом қор қарда, нимгурусна шабро рӯз мекарданд ва дар тан либоси ҷанда доштанд. Соҳибмансабон ва заминдорони қалон соҳиби дахҳо ғулом буданд.

Меҳнати тоқатфарсо, андозу маҷбуриятҳои сершумор, суистеъмоли мансабдорон, хонавайрон ва қашшоқшавии мардуми камбағал, қанғҳои хонавайронкунанда сабаби асосии шӯришҳои оммавии мардуми қабрида мегардиданд.

Шӯришҳои халқӣ. Қалонтарин ҷунбиши халқӣ дар ибтидои соли 1810 дар Бухоро рух дода буд. Аз рӯи маълумоти шохидони воқеа зимистони он сол ҷунон сард шуд, ки то се моҳ ях ба миқдори як қулоҷ боқӣ монд. Гандум ва ҷавро қуллан сармо зад ва нархи ғалла ниҳоят баланд шуд. Илова бар ин ҷунон савоим (қорво) дар он солҳо ҳалок шуд, ки ҳеҷ намонд. Нархи ғӯшту равған низ баланд шуд. Қариб нисфи мардуми Бухоро ба ҳар қониб рафтанд. Гуруснагӣ ва қатъӣ ба миён омад. Ғайр аз ин дар музофоти пойтахт аз 1 моҳи апрел то 16 моҳи май ҷунон тӯғони саҳт вазид, ки якҷанд қишлоқ зери рег монданд. Соқинони деҳаҳо дар ҳатар афтада маҷбуран ба деҳаҳои диғар қӯчиданд. Ин фалокат қатъӣ ва гуруснагиро дучанд гардонд. Бозорҳо ҳолӣ монда дӯқонҳо баста шуданд. Мурумурии одам зиёд шуд. Дуздӣ авҷ гирифт. Дастиҳои дуздон халқро қорат мекарданд ва мекуштанд. Бухоро ва

чойҳои дигар тамоман хароб гардид. Дарбори амир барои сабуктар гардонидани вазъияти ниҳоят саҳти аҳоли ягон чорае надид. Ҳамаи ин қаҳру ғазаби халқро дучанд намуда сабаби шӯриш гардид.

Сокинони Бухоро дар майдони марказии шаҳр – Регистон, дар назди қасри амир ҷамъ омаданд. Амир аз қаҳру ғазаби халқ тарсида пойтахтро тарк намуд. Ў барои паст намудани ғазаби халқ ва паҳш намудани шӯриш амр намуд, ки ҳамаи сокинони Бухоро дар муддати се рӯз берун аз шаҳр баромада, ба мазори ҳазрати Баҳоваддини Нақшбанд оянд ва намоз хонанд.

Хонаҳои мардуми шаҳр ҳолӣ монданд. Амалдорони амир хонаҳои бесоҳибмондари кофтуков карда, чизу чораи шаҳриёро ба яғмо бурданд. Онҳо ғаллаи эҳтиётии баъзе қасонро ба мардуми гурусна тақсим накарда, ба нархи қимат онро фурӯхтанд. Аксарияти мардум пули меҳаридагӣ надоштанд.

Ниҳоят ба амир муяссар мешавад, ки бо қувваи ярок шӯришро паҳш кунад ва дар пойтахти худ вазъи нисбатан муътадил барқарор намояд. Гуруснагӣ ва қаҳтӣ дигар ноҳияҳои аз пойтахт дурро низ фаро гирифт. Дар ин бора шохиди ҳодиса Мулло Ҷумъакули Ургутӣ, мутахаллис ба Ҳумулӣ, зимистони соли 1810, ба ноҳияи Панҷакент, деҳаи Ёрӣ омада, мушоҳидаашро ба таври зайл ба риштаи назм қашидааст:

*Шаб ҳама шаб ҷашми аспам баҳри як ҷав мепарид,
Хостам бар дидааш коҳе ниҳам, пайдо нашуд.*

Шӯро ошӯбҳои халқӣ дар аморати Бухоро солҳои 1819-1820 низ ба вуқӯъ омада буданд.

Ҷунбиши қалони халқӣ соли 1821 дар қисмати миёнаи водии Зарафшон, байни Самарқанду Бухоро (дар Миёнқол) ба амал омад. Дар ин ҷо тоифаи нимқўҷии ўзбек-хитойқипчоқҳо зиндагӣ мекарданд. Сол аз сол зиёдшавии андозҳо, ба хизмати ҳарбӣ сафарбар кардани миқдори зиёди

мардони қabilaҳо – ҳамаи ин якҷоя сабаби бевоситаи шӯриш гашт. Соли 1821 ҳукумат дубора ба сарбозӣ одам гирифтандро сар кард. Ин амалиёт хитойқипчоқхоро мачбур сохт, ки ба шӯриши ошкоро бархезанд. Қарақалпоқҳои сокинони ин маҳал низ ба шӯришчиён ҳамроҳ шуданд. Тамоми тоифаи ноҳияҳои байни Самарқанду Каттақургон ба зери ливои шӯришгарон даромаданд. Шӯришчиён маъмурони амирро ронда, Каттақургон, Чалак, Янгиқургон ва ҷойҳои дигарро забт намуданд. Камбағалони ин ҷойҳо ба сафи шӯришгарон дохил шуданд. Аъёну ашроф барои кӯмак ба амир рӯ оварданд. Амир Ҳайдар борҳо кӯшиш намуд, ки қалъаи хитойқипчоқҳо – Чалакро ба даст дароварда, шӯришро пахш кунад. Вале кӯшишҳои ӯ чандин сол бе оқибат монданд. Хитойқипчоқҳо хоستانд ба Бухоро зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯришчиён кӯшиш карданд, ки деҳқонони ноҳияҳои гуногунро ба тарафи худ кашанд. Ин ҳам нашуд.

Дар ҳамин вазъият соли 1825 амир Ҳайдар муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришчиёнро ишғол намуд. Дар пахш кардани шӯриши хитойқипчоқҳо ба амир ҷосусони англис, ки он вақт дар Бухоро буданд ва яроқи оташфишони барои аҳолии маҳаллӣ номаълумро ба кор бурданд, ёрӣ расонданд.

Соли 1826 шӯриши мардуми Самарқанд рух дод, ки он ҳам ба ноқомӣ анҷомид.

Дар солҳои 1840-1842 муносибат байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд хеле тезу тунд гардид. Амир Насрулло лашкар кашида то қалъаи Маҳрам дохили ҳудуди Хўқанд гашт. Пойтахти хонӣ зери ҳавф буд. Муҳаммадалихон барои нигоҳ доштани давлату савлати худ бо амир ба созиш омад. Мувофиқи он Хучанд зери итоати аморати Бухоро гузашт. Амир мебоист хирочи мулки яқсолаи Хўқандро соҳиб шавад.

Баъд аз ду соли ин воқеа дар Хўқанд шӯриш ба амал омад. Сардори шӯришчиён Хоча Қаландари мисгар буд. Ҳазорон

камбағалони шӯришгар бо сардории ин марди шучоъ пойтахти мамлакатро ишғол намуданд. Онҳо манзилҳои амалдорони хонро ба ҳок яксон карданд. Амалдорони низомӣ ва ғайринизомӣ ба ғӯшаҳо пинҳон шуданд. Сипас шӯришчиён дарбори хонро ихота намуданд. Доираҳои ҳукмрон фақат бо макру фиреб ва душвории зиёде тавонистанд, ки ин шӯришро фурӯ нишонанд.

Бародари хони Хӯқанд Султон Маҳмудхон аз тарафи амир ҳокими Хучанд таъин шуда буд. Баъди ба Бухоро баргаштани амир Насрулло ӯ ба миёнавии модараш Нодира фирефта гашта, бо бародараш Муҳаммадалӣ забон як кард. Хучанд аз тасарруфи Бухоро баромада аз нав ба Хӯқанд тобеъ гашт.

Шӯриши халқӣ дар Хучанд ва ҳоинии Султон Маҳмудхон нисбат ба амири Бухоро сабаб шуд, ки Насрулло соли 1842 бори дигар лашкар кашида пойтахти хонигарӣ – Хӯқандро ишғол намояд. Пас аз ишғоли хонигарӣ ӯ тамоми аҳли хонаводаи хонро ба қатл расонид. Хӯқанд тобеи Бухоро гашт.

Мансабдорони амири Бухоро дар Хӯқанд мардумро маҷбур намуданд, ки натавонанд ҳамаи андозҳои дар аморати Бухоро муқарраргардидаро супоранд, балки бар замми ин талаб намуд, ки аз чор як ҳиссаи ҳосилро ба ҳазинаи давлат бидиҳанд. Мардуми Хӯқанд аз ин худсарӣ ба дод омада буданд. Онҳо бо қабилҳои қипчоқ забон як карда, ба сари ҳокимият Шералихонро оварданд. Дар натиҷаи шӯриши халқӣ ҳокимияти амири Бухоро барҳам хӯрд. Сарбозони Бухоро бо амалдоронаш қатл гардиданд. Ҳокими аз тарафи амир таъиншуда роҳи ғурезро пеш гирифт.

Муборизаи синфӣ дар ноҳияҳои ҷудогонаи кӯҳистони Помири Ғарбӣ ҳам бо шиддати тамоми давом мекард. Дар ибтидои солҳои 60 деҳқонони Шугнон, Рушон ва Вахон шӯриш бардоштанд, ки ба он Шайхзодаи Рушонӣ сардорӣ намуд. Шӯришгарон нишешмангоҳи Мири Рушон – Қалъаи

Вомарро ба даст дароварданд. Сипас онҳо ба сӯи қароргоҳҳои мири Шугнон Қалъаи Барпанча ҳаракат карда, аскарҳои онро торумор намуданд. Тамоми дороии ҳокимон дар байни деҳқонон тақсим карда шуд. Ин шӯриш, фақат пас аз он ки ҳукмрони кулли Бадахшон ба Помири Ғарбӣ қувваи зиёди ҳарбӣ фиристод, шикаст хӯрд.

Чунонки дида мешавад, ошӯбҳои аҳоли ҳам дар шахру ҳам дар деҳот ба амал меомаданд. Ин чунбишҳо ба таври пароканда ва ғайримуташаккил сар мезаданд ва давом мекарданд. Ҳамаи шӯришҳо хусусияти маҳаллӣ доштанд, тамоми хоки давлати хониро фаро намегирифтанд. Мақсадҳои асосии шӯришгарон барҳам додани суистеъмол ва ноинсофиҳои аз ҳад зиёди намояндагони ҳокимияти давлатӣ, аз сари кор дур кардани ҳокимони чудоғона, бехтар кардани аҳволи моддӣ ва амсоли инҳо буданд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. *Тариқи ҷойгиршавии аҳоли дар аморати Бухоро ва хони Кӯқандро ҳикоя кунед.*
2. *Вазъи тақсимои замин ва таъсири он ба аҳволи деҳқонони камзамину безамин чӣ тавр буд?*
3. *Дар бораи ҳунармандони ин давр чӣҳо медонед?*
4. *Сарватҳои зеризаминии ноҳияҳои тоҷикнишини аморати Бухороро номбар кунед.*
5. *Дар робитаҳои тиҷорати дохиливу хориҷӣ кадом намуди молҳо дар гардиш буданд?*
6. *Шаклҳои заминдориро номбар кунед ва дар бораи навъҳои гуногуни андозҳо маълумот диҳед.*
7. *Сабабҳои ба амал омадани шӯришҳои халқиро номбар карда метавонед?*

§16. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ ДАР НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

Бинокорӣ ва меъморӣ. Дарачаи тараққиёти санъати меъмории Осиёи Миёна, алалхусус дар бобати сохтмони биноҳои бошукӯх, дар нимаи аввали асри XIX назар ба асрҳои гузашта хеле поён рафт. Бо ҳамин сабаб аз ёдгориҳои меъмории ин давра то замони мо кам боқӣ мондаанд. Аз биноҳои боқимонда мадрасаи Халифа Ниёзқул, ки бештар бо номи Чорманор машҳур аст ва силсилаи иморати халифа Худойдод дар Бухоро диққати ҳар бинандаро ба худ ҷалб менамоянд.

*Намунаи хати
Мирҳусайни Истаравшанӣ*

Дар Самарканд якчанд биноҳои калон сохта ва ё сохтмони нимкорамондаи иморатҳои кӯҳна анҷом шуданд. Масалан, дар миёнаи асри XIX дар таҳкурсии кӯҳна бинои Масҷиди Ҳазрати Хизр сохта шуд (намуди ҳозираи бино дар натиҷаи азнавсозии соли 1915 пайдо шудааст).

Дар ҳамин давра дар Хучанд, Ёротеппа, Ҳисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳо низ иморатҳои бисёр сохта шуданд. Масалан, масҷиду якчанд мадарасаҳои начандон калон дар Хучанд сохта шуда буданд, қисман Масҷиди Шайх Муслиҳиддин, Мақбарои

Тўпхона ва масҷид дар Чорбоғ таъмир шуданд. Деворҳои атрофи шаҳри Хучанд ва Ёротеппа тез-тез таъмир мешуданд.

Аз ёдгориҳои меъмории Ёротеппа бинои Мадрасаи Рустамбек қобили зикр аст. Ин бино соҳаи 50-уми асри XIX аз тарафи ҳокими ин мулк Рустамбек сохта шуда буд. Бинои мазкур дуошёна буда 49 хучра дошт. Дар ду гўшаи пеши мадраса ду манор сохта шуда буданд. Пештоқи мадраса бо пораи қошии сурху қабуд ва сафед ороиш дошт. Дар ду тарафи пештоқи мадраса ду ҳайвон тасвир ёфта буд, ки ба паланг ё аспҳои афсонавӣ монандӣ доштанд. Аз сохтмонҳои калони онвақтаи Ёротеппа Мадрасаи Намозгоҳ, Айвони Тиллоқорӣ дар пойтахти қароргоҳи ҳоким дар болои Муғтеппа, ҳаммом, қорвонсарой ва масҷид бино ёфта буданд.

Дар ҳамин давра баъзе иморатҳои Регистони Ҳисор (Мадрасаи Нав), Мадрасаи Миролим Додхоҳ дар Панҷакент сохта шуданд.

Дар хони Хўқанд низ бинокорӣ вусъати зиёде пайдо карда буд. Дар шаҳрҳои ин мамлакат бисёр иморатҳои мўхташам, қасрҳо, қорвонсарой, ҳаммом, қалъаву манораҳо, инчунин масҷиду мадраса ва мақбараҳо сохта шуданд. Аз биноҳои мўхташамии ин давраи Хўқанд Мақбараи Модари Хон ва Дахмаи Шоҳон қолибанд. Тақрибан дар як вақт бо ин биноҳо Масҷиди Хонақоҳ дар Марғелон ва Масҷиди Чинорлик дар Хўқанд, Мақбараи Хучам Қабрӣ дар Намангон ва дигар биноҳо сохта шуданд. Сарфи назар аз баъзе ҷиҳатҳои норасоии биноҳои мазкур, устоҳо дар сохтмони онҳо асосан анъанавии меъмории классикии давраи асри миёнаи Фарғонаро давом додаанд.

Аммо дар бинокориҳои оммавӣ қатъи анъана ва таназзул мушоҳида намешавад. Баръакс, маҳз дар ин давра навъҳои маҳаллии манзилҳои Осиёи Миёна қомилан ташаккул меёбад. Зимнан, дар тарҳ, ороиш ва масоҳат ду навъ бино – манзили одамони давлатманд ва манзили

одамони бенаво аз ҳам тафовути ҷиддӣ пайдо мекунанд. Чор тарафи манзилгоҳ бо деворҳои баланд ихота мегардиданд. Ба тақозои иқлим дар ҳар манзилгоҳ саҳни ҳавлӣ аҳамияти калон дошт, зеро сокинони он аксари рӯзҳои солро дар зери сояи дарахтон мегузаронданд.

Ҳавлӣ аз ду қисмат иборат буд: ҳавлии дарун ва ҳавлии берун. Дар ҳавлии дарун хонаи зист, ошхона ва ғайра ҷой мегирифт. Дар ҳавлии берун одатан саисхона, меҳмонхона, дарвозахона ҷойгир мешуд. Гоҳе ҳавличаи махсуси хоҷагӣ ва қитъаи боғро ҳам ҷудо мекарданд. Аксаран дар пеши хонаҳо айвон месохтанд. Биноҳо нафақат яқинӣ, балки дуошӣ ва гоҳе сеошӣ ҳам бунёд мегардиданд.

Дар бинокориҳои деҳот ҳавлӣ ва қитъаи боғ бо деворҳои баланди гилӣ ихота гардида, работ ва ё кӯрғон аксар вақт зеварбандӣ карда мешуд. Беҳтарин намунаҳои чунин манзилҳо дар Самарқанд боқӣ мондаанд.

Хонаву айвонҳо чунон сохта мешуданд, ки касро дар тобистон аз гармо ва зимистон аз сармо муҳофизат мекарданд. Хонаи зист ғайр аз дари асосӣ дарича ва тобадон ҳам дошт, ки барои равшанӣ ва тоза кардани ҳавои хона хизмат мекард. Дар даруни хона барои хӯрокпазӣ ошхона ҷудо мекарданд, ки оташдону мӯрӣ дошт. Барои гарм шудан дар фасли зимистон дар хонаҳо сандалӣ мавҷуд буд.

Барои ороиши қисмати дохилии сохтмон тамоми навъҳои хунари амалии мардум, аз қабилҳои кандакорӣ ҷӯб, гачкорӣ, нақшунигор ва ғайра истифода бурда мешуд. Аммо ин ҳама зебӣ ба манзили одамони доро мутааллиқ буд. Мардикороне, ки барои онҳо хизмат мекарданд, дар кулбаҳои ҳақир, баъзан дар тахонаҳо мезистанд.

Ҳаёти илмӣ ва адабӣ. Забони тоҷикӣ дар нимаи якуми асри XIX ҷи дар дастгоҳи давлатӣ ва ҷи дар риштаи адабиёту корҳои идоравӣ мавқеи асосиро ишғол мекард. Ду навъи мактаб вучуд дошт: мактаби ибтидоӣ ва олӣ, яъне мадраса. Дар мактабҳо кӯдакон савод меомӯхтанд ва

тарбия мегирифтанд. Таълиму тадрис ба забони тоҷикӣ ва арабӣ буд. Муаллимони мактабҳо асосан домӯллоҳо намо-яндагони рӯҳониён буданд, ки табақаи босаводтарини аҳоли ҳисоб меёфтанд. Талабагон асосан дар фасли тирамоҳу зимистон мехонданд.

Дар мадарасаҳо қариб тамоми дарсҳо ба забони арабӣ гузашта, забони тоҷикӣ фақат барои шарҳ ва тарҷумай баъзе дарсҳо хидмат менамуд. Дар ин вақт омӯхтани илми фикҳ, тафсири китобҳои муқаддас ва шарҳи китобҳои дарсии динии асри миёна хеле ривоч ёфт. Ба ҳамин сабаб муддати таҳсили мадраса ниҳоят дароз шуда аз 8 то 20 сол давом мекард. Маоши муллобачаҳо, мударрисон, мутававлӣ, ходимони дар ин даргоҳ хизматкунанда ва инчунин таъмири бинои мадраса аз даромади заминҳои вақф буд.

Хатмкунандагони мадраса бештар ба вазифаи қозии шаҳру вилоятҳо, муфтий (шарҳдиҳандаи қонунҳои шариат), имоми масҷидҳо таъин мешуданд ё худ дастнависхоро нусхабардорӣ мекарданд.

Духтарон имкони дар мадарасаҳо хондан надоштанд ва мадраса барои занон вучуд надошт. Бибиотуни (муаллимаи) мактабҳои занона асосан занони муллоҳо ва мударрисон буданд. Дар Бухоро, Самарқанд, Хӯканд, Хучанд, Ёротеппа, Ҳисор, Кӯлоб, Панҷакент, Конибодом ва Ғарм мадарасаҳо амал мекарданд. Вале пурқувваттарин ва обрӯмандтарини таълимгоҳҳо мадарсаҳои пойтахти аморат – шаҳри Бухоро ба шумор мерафтанд. Бухоро дар ин давра маркази дини тамоми Осиёи Миёна ба шумор мерафт.

Дар нимаи аввали асри XIX асарҳои муҳими соҳаи таърих баҳшида ба сулолаи мангития дар Бухоро ва сулолаи хонадони мингҳо дар Хӯканд навишта мешаванд. Асарҳо оид ба таърих асосан шакли воқеанигориро ба худ гирифта буданд. Онҳо дар омӯхтани ҳаёти асри XIX арзиши зиёд

доранд. Яке аз ин гуна сарчашмаҳо асари Муҳаммад Ёкуб «Гулшан-ул-мулук» мебошад. Муаллифи ин китоб аз доираи дарбориён, шохид ва иштирокчии бевоситаи бисёр воқеаҳои таърихӣ замонаш буд. Аз ҳамин сабаб маълумоти ӯ аҳамияти таърихӣ дошта, замони ҳукмронии мангитихоро то аҳди амир Насрулло тавсиф мекунад.

Ғайр аз асари мазкур барои омӯхтани таърихи маҳалҳо ба мисли Панҷакент, асари Мулло Ҷумъақули Ургутӣ, мутахаллис ба Ҷамулӣ қобили қайд мебошад. Таърихи хонҳои Хӯқанд дар «**Мунтахаб-ут-таворих**» ном асари Муҳаммадҳакимхон шарҳу баён ёфтааст. Муаллиф хоҳарзодаи хонҳои Хӯқанд Олимхон ва Умархон буда, аз аҳволи дарбор хабар дошт ва бисёр воқеаҳоро ҳамчун иштирокчӣ ва шохиди он ба қалам додааст. Воқеаҳои дар асар тасвирёфта аз замони ҳукмронии Норбӯтахон (аз соли 1770) то айёми салтанати Муҳаммадалихон ва қатли ӯро (соли 1842) фаро гирифтаанд.

Асари Мулло Аттор «**Ҷаҳоннамо**», ки соли 1810 таълиф ёфта буд, асосан ба муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хонии Хӯқанд бахшида шудааст. Ғайр аз ин, доир ба таърихи давлати хонии Хӯқанд, асарҳои дигар, аз қабилӣ «**Таърихи Шохрухӣ**»-и Мулло Ниёзмӯҳаммад ва «**Таърихи муҳочирон**»-и Дилшоди Барно навишта шудаанд. Ҳамаи асарҳои таърихӣ номбурда ба забони тоҷикӣ таълиф ёфтаанд. Онҳо бисёр ҳодиса ва воқеаҳои таърихиро акс намуда, барои омӯхтани таърихи халқҳои Осиёи Миёна сарчашмаи беҳтарин ба шумор мераванд.

Дар нимаи якуми асри XIX дар пойтахти ҳамаи хонигарӣҳои Осиёи Миёна ҳаёти адабӣ дар авҷ буд. Дар хонигарӣҳои Бухорову Хӯқанд ба ду забон – ба забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ эҷод мекарданд. Яъне шоирони зулисонайн ба вучуд меоянд. Дар миёнаи асри XVIII чараёни тозае зухур карда буд, ки дар асарҳои баъдина низ давом ёфта, дар таърихи адабиёти тоҷик ба номи сабки бедилӣ машҳур гашт.

Намояндагони ин чараён беш аз ҳама ба тасаввуфи Бедил тақлид менамуданд. Сабки бедилӣ муқаллидони пешқадами худро дошт. Дар байни пайравони Бедил одамоне буданд, ки дар асри XIX эҷодиёти худро то андозае ба ҳаёти иҷтимоии халқ наздиктар намуда, гоҳҳои нисбат ба он замон мутараққиро таблиғ мекарданд. Умуман, равияи демократӣ ба назми ин давра роҳ пайдо менамуд. Чунончи, Мулло Ҳусайн, ки бо таҳаллуси Дониши Бухорой машҳур аст, Мирзо Маҳаммадсолех Муншӣ, Ҷунайдулло Маҳмуди Ҳозик, Муҳаммадшарифи Гулханӣ, Маҳмур, Маъдан, Дилшод ва дигарон дар ҳамин давра умр ба сар бурдаанд. Дар эҷодиёти Гулханӣ, Маҳмур ва Маъдан ҳаҷви иҷтимоӣ ҷои намоёнро ишғол менамуд, ки он ба мазмуни лирикии шоирони маорифпарвар таъсир кардааст. Достони Ҳозик «Юсуф ва Зулайхо», масалҳои Гулханӣ, шеърҳои иҷтимоии шоира Дилшод ва дигарон ба ҷумлаи асарҳои озодфикрона дохил мешаванд. Дар нимаи аввали асри XIX, махсусан дар давраи ҳукмронии амир Умархон (1800-1810) дар Хӯканд ҳаёти адабӣ хеле пеш меравад. Шоирони зулассонайн, ба мисли Умархон, Макнуна, Гулханӣ ва дигарон ба арсаи адабиёт омаданд, ки асарҳояшонро бо забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ иншо мекарданд.

Эҷодиёти даҳонии халқ дар сурудҳо, ҳикояҳо ва гуфторҳо зоҳир мегашт. Сокинони шаҳрҳою деҳаҳоро намоишҳои кӯчагии масҳарабозон, дорбозон ва театрҳои лӯхтак шод мегардонданд. Мусиқачиёни боистеъдод тавассути асбобҳои одии гуногуну сершумори мусиқӣ оҳангҳои гуногун меофариданд.

Дар байни халқ бозиҳои варзишӣ басо паҳн гадида буданд: бузкашӣ, гӯштингирӣ, аспдавонӣ, пойга ва ғайра. Намудҳои гуногуни санъати амалӣ низ хеле равангу ривҷ ёфта буданд; нақшунигори деворҳо, қандакорӣ чӯб, гилкорӣ, ҳаққоқӣ, қуллоӣ ва ғайра. Нақшунигори деворҳо ва сақфи биноҳо аз гач хеле паҳн гашта буд.

Матоъҳои ҳархела ва гуногунранг, гулпартоии устоҳои маҳаллӣ, ки ба он ҳам мардон ва ҳам занон машғул буданд, бағоят тараққӣ карда буд.

Пешонабандҳои арӯс, куртаҳои чакан, пӯшоки пашмӣ (чакман) ва куртаҳои рағза, парпарӣ, халтачаҳо барои чизучораи арӯс, гулдӯзиҳои ҳархела (ҷойнамоз, рӯҷо, борпӯш, сӯзанӣ ва ҳоказо) аз санъати баланди чеварон ва дигар ҳунармандон гувоҳӣ медоданд.

МАНБАЪ

ГУРУСНАГӢ ВА ОШӢБИ СОЛИ 1810 ДАР БУХОРО

«Дар таърихи шаҳри муҳаррам-ул-ҳиром санаи 1225 (6 феввали – 7 марти 1810 буд) ҷунон зимистон сард шуд, ки то се моҳ ях ба миқдори як қулоҷ боқӣ монд. Гандуму ҷавро куллан сармо зада, нарх ба сад танга расид. Дар як ҳафтаи моҳ ба ҳашиод, баъд аз 20 рӯзи дигар ба 60 танга баромад. Ҷунон савоим (чорпо) дар он сол ҳалок шуд, ки ҳеҷ намонд. Нархи равған ба якуним ашрафӣ, дуним ман гӯшт 14 танга шуд. Мардумони Бухоро қариб ба нисф ба ҳар ҷониб рафтанд».

(Аз «Том-ут-таворих»)

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Дар бораи бинокорӣ ва меъмории ин давра маълумот диҳед.
2. Инъикоси ҳунари мардумро дар бунёди масҷиду мадрасаҳо тафсир дода метавонед?
3. Оиди ҳаёти илмӣ ва адабии ин давра чӣҳо гуфта метавонед?
4. Дар бораи илми таърихнависии ин давра маълумот диҳед.

МУНДАРИҶА

Пешгуфтор	3
---------------------	---

БОБИ I ТЕМУРИЁН

§1. Тоҷикон дар замони ҳукмронии Темуриён. Мовароуннахру Хуросон дар нимаи дуюми асри XIV	5
§2. Ҷунбиши «Сарбардорон» ва муборизаи онҳо бар зидди муғулҳо	7
§3. Забткориҳои Темуриён ва империяи ӯ	12
Маъхаз	16
§4. Вазъи иҷтимоию иқтисодии Мовароуннахру Хуросон дар асри XV	17
§5. Зиддияти сулолаҳои Темуриён ва заволи давлатдорӣ онҳо	25
§6. Фарҳанги Мовароуннахру Хуросон дар асри XV. . . .	29
Маъхаз («Бобурнома»)	44

БОБИ II ШАЙБОНИЁН ВАЗЪИ СИЁСИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АСРИ XVI

§7. Таъсиси давлатдорӣ Шайбониён	45
§8. Муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ	53
§9. Маданияти моддӣ ва маънавӣ	57
Манбаъ	67

БОБИ III

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

§10. Вазъи сиёсии Осиёи Марказӣ дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII	69
§11. Муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ	76
§12. Маданияти моддӣ ва маънавӣ	82
Манбаъ	90

БОБИ IV

ВАЗЪИ СИЁСИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АСРИ XVIII

§13. Халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XVIII. Таърихи сиёсӣ	99
Манбаъ	113

БОБИ V

ВАЗЪИ СИЁСИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АВВАЛИ АСРИ XIX

§14. Халқи тоҷик дар нимаи аввали асри XIX ва то забти Русия. Таърихи сиёсӣ. Хону ҳокимон	116
§15. Муносибатҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ, заминдорӣ феодалӣ. Аҳволи оммаи халқ	139
§16. Маданияти моддӣ ва маънавӣ дар нимаи аввали асри XIX –	159
Манбаъ	165

АҲРОР МУХТОРОВ

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

АСРҲОИ XIV-XIX

Китоби дарсӣ
барои синфи

8

РОҲБАРИ ГУРҲИ НАШРӢ
Баходур Раҳматзод

Муҳаррир	Баходур Раҳматзод
Мусаххех	Солиа Ҳамроева
Дизайн ва саҳифабандии	Парвиз Назаров
Чопи компютерӣ	Оқила Қосимова

Ба чоп 18.09.2009 имзо шуд. Андозаи 60 x 90¹/₁₆. Коғазӣ офсет.
Чопи офсет. Гарнитурани Times New Roman Tj.
Ҷузъи чопӣ 10,5 . Супориши №38
Адади нашр 120000.

Ҷамъияти дорони масъулияташ маҳдуди “ОФСЕТ”
ш. Душанбе, к. Аҳмади Дониш 32